

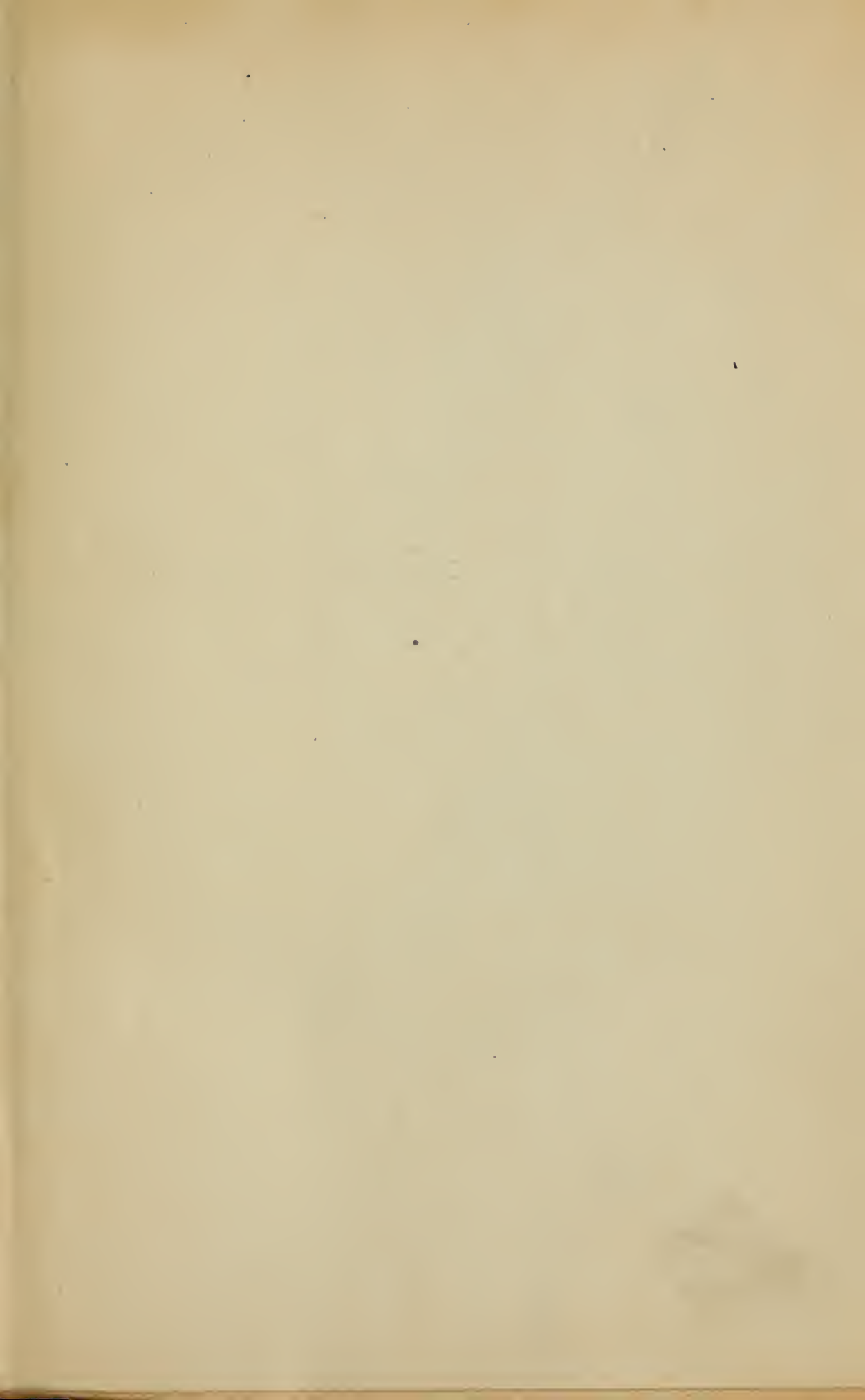
3 1761 08819704 1

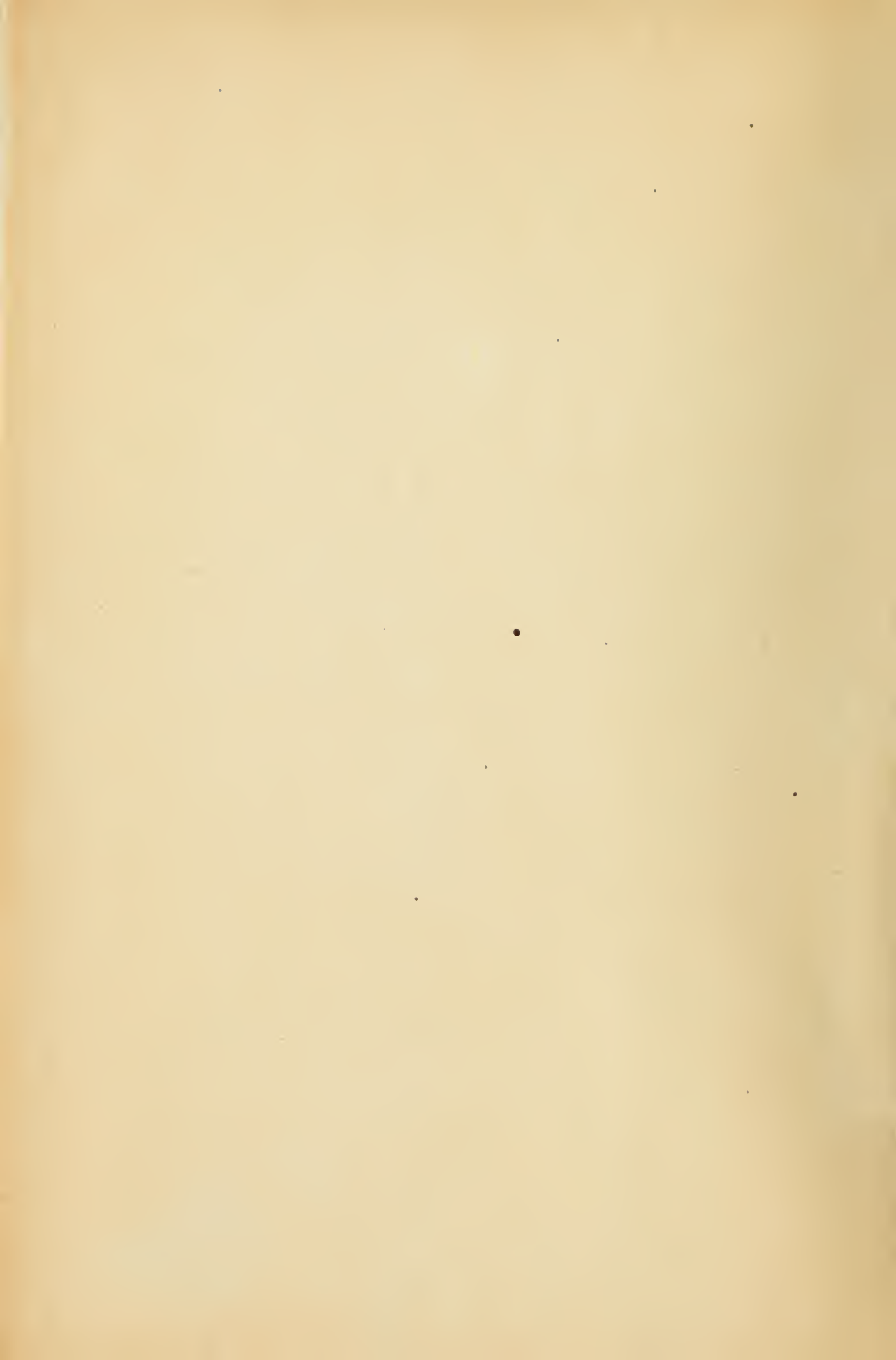
МАРКО ВОВЧОК

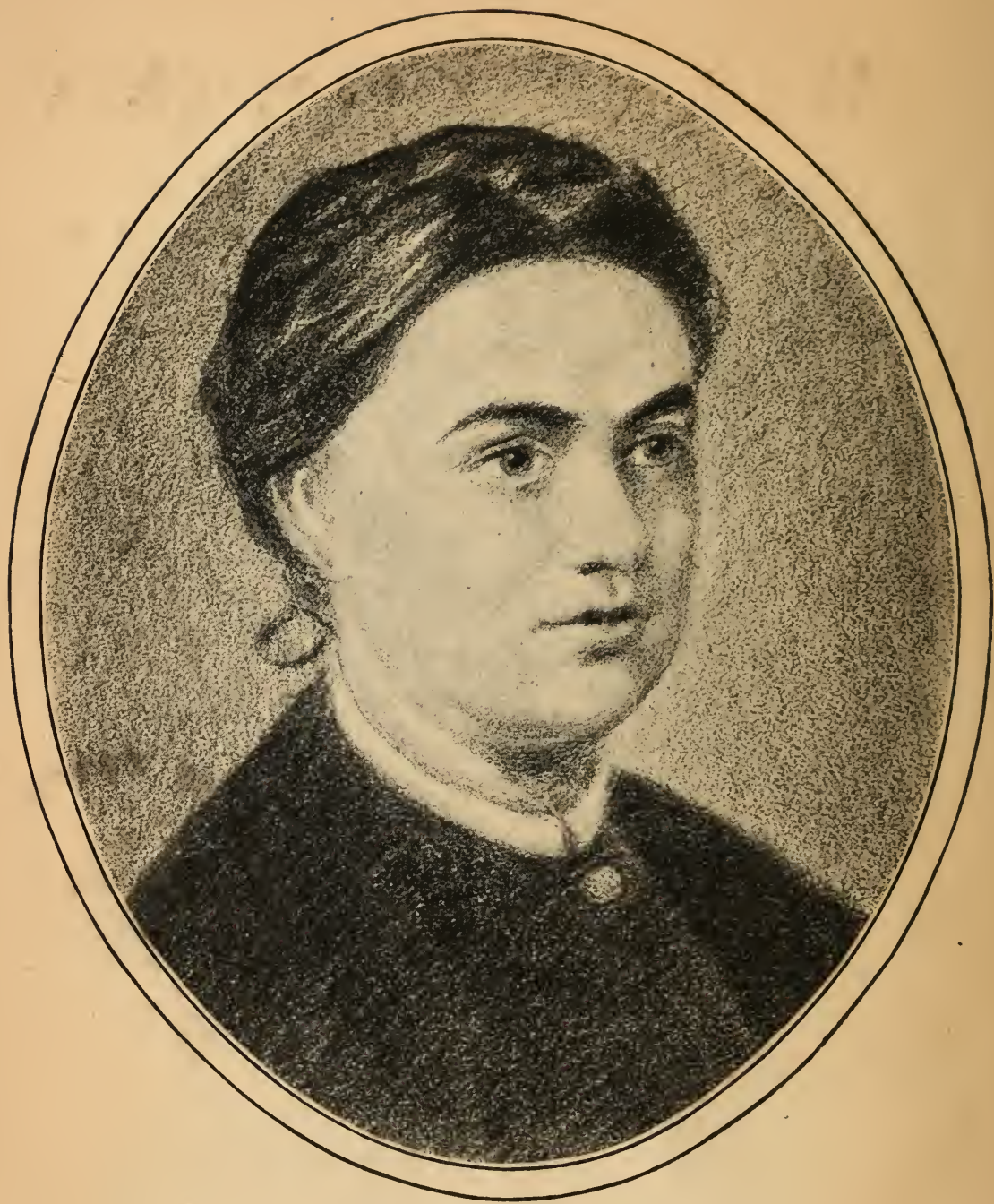

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

МАРКО ВОВЧОК

LU
V9739L

Vokolenko, Marko, 1885-1950
ТВОРИ

Tvori

МАРКА ВОВЧКА

З ЖИТТЄПИСОМ АВТОРКИ Й ЖИТТЄПИСНИМИ
МАТЕРІЯЛАМИ

[red. Bohdan Lerpkuj]

(v. 3)

ТОМ III

НАРОДНІ ОПОВІДАННЯ

КИЇВ — ЛЯИЩІ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

КОЛОМІЯ
ГАЛИЦЬКА НАКЛАДНЯ

WINNIPEG MAN.
UKRAINIAN PUBLISHING

509933
3.8.50

ІНСТИТУТКА.

(Т. Г. Шевченку.)

I.

Люде дивуються, що я весела: надійсь, горя-біди не знала. А я з роду така вдалася. Уродись, кажуть, та і вдайся . . . Було мене й бють — бодай не згадувать, — не здержу серця, заплачу; а роздумаюсь трохи — і сміюся. Бува лихо, що плаче, а бува, що й скаче, — то так і моє лишенько. Як би мені за кожною бідою моєю плакати, доси-б і очи я виплакала. Батька-матері не зазнаю: сиротою зросла я, при чужині, у людях. Хоч не було діла важкого, — так забували про мене, чи я не голодна, не холодна, чи жива я . . .

На десятиліттях взяли мене в двір. Стара пані була не що — сумирна собі, — може, тому, що вже блаженька була, ледві ноги волочила, а заговорить — тільки шам-шам: од разу й не розбереш, — так куди вже бійка: не на умі. Увесь день на ганочках; нічка йде — охає та стогне, А за молодого віку, славлють, вигадочки були чималі і в неї . . . та треба-ж колись і перестати. За мене, то вже в дворі жили ми спокійненько; одно було горе, що з двору й ступити не пустять. Хіба вже на велике свято, що до церкви одпросимось, а в неділю й не думай. — Розволочитесь, — було каже пані, гніваючись, — не пущу! . . . Не той ще вік вам, щоб Бога пильнувати: «ще матимете час, — не зараз вам умирати».

Сидимо, було, день при дни у дівочій та робимо. А тихо коло тебе, як зачаровано. Тільки пані забха, або хто з дівчат на ухо за чим озветься, котора зітхне з нуду. Докучає, було, та робота, докучає — аж пече; та що

владиш? Спасибі хоч за те, що не б'ють десять раз на день, як от по иньших чуємо.

А як коли, то, було, звеселіємо не знать чого. Веселенько нам, — аж серце трепече! Коли-б воля, заспівав би так, щоб і на селі лунало . . . Не всілимося! . . . Изглядуємось, та сміх нас так і бере. То одна моргне бровою, а друга їй одморгує; то прив'яжуть тую до стільчика косою; иньша зскочить та почне вистрібувати дибки, щоб пані не почула, — крутиться, вертиться, тільки рукави май-май май . . . Чого було не виробляємо!

У старої пані не було роду, окрім мала собі унучечку, — у Києві обучалась у якомусь там . . . от коли-б вимовити . . . ін-сти-ту-ті. Було частенько до старої листи шле; а стара тії листи що-дня вичитує — і поплаче над ними і попосміється. Коли пише унучечка, щоб уже приїздити за нею та до дому забирати . . . Мати Божа! увесь будинок зворухнувся: білити, мити, прибирати! . . . Панночки сподіваємось! панночка буде!

Стара пані, немов одужала: коливає з кімнати до кімнати, виглядає у кожне віконце на шлях і нас туряє за село дивитись, чи не їде панночка. А нам того й треба. Ми за той тиждень, що її виглядали, сказати, нажилися. Шлють, то біжимо — летимо! . . . Весело з'очити степ, поля красні! . . . Степ зелений наче втікає в тебе перед очима, далеко кудись, далеко . . . Любо на волі дихнути . . .

Квіток, було, назриваєм та позаквітчуємось, як молоді, та до самого двору тими вінками величаємось. А вступаючи в двір, схопимо з себе, позакидаємо, — та так було жалко тих вінків кидати, так жалко!

II.

Діждали панночки, приїхала . . . І що-ж то за хороша з лиця була! . . . І в кого вона така вродилася! Здається і не змалювати такої кралі! . . . Стара, як обійняла її, то й з рук не випускає; цілує та любить. І по

кімнатах водить, усе показує, усе показує; а панночка тільки обертається туди-сюди та на все цікавим оком спозирає.

Посадовила її стара за стіл. І плаче і радіє і розпитує і частує: — Може, тобі того з'їсти? Може, того спити? — Наїдків, напитків понастановлювала; сама сіла коло неї — не надивиться. А панночка усе прибира, наче той горобець, хутенько й чистенько. Ми з-за дверей дивимось на них і слухаємо, що то панночка говоритиме, — чи не дійдемо, які там у неї думки, яка вдача, звичай.

— Яковось то жилося тобі, серденько, самій? — питає стара. — Ти мені не кажеш нічого. .

— Ай, бабусечко! Що там розказувати! Нуда така!

— Вчили багацько? . . . Чого-ж вивчили тебе, кришко?

— От захотіли що знати! . . . Добре вам, бабуню, було тут жити на волі; а що я витерпіла з тим учінням . . . І не нагадуйте мені його ніколи! . . .

— Голубочко моя! . . . Звісно вже — чужі люде: обіждали тебе дуже . . . Чому-ж ти мені зараз сього не прописала?

— Що се ви, бабуню? Як можна? Зараз дознаються . . .

— Бідолашечко моя! . . . Скажи-ж мені, як тебе там кривдили тії невірні душі?

— Ох, бабусечко! і морено, й мучено нас — та все дурницею. І те вчи і друге й десяте й пяте . . . товчи та товчи, тай товчи! . . . На що мені те знати, як по небу зорі ходять, або як люде живуть поза морями, та чи в їх добре там, та чи в їх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати! . . .

— Та на щось же вчаться люде, моє золото! От і наші панночки — на що вже бідота, тай ті верещать по французьки.

— Е, бабуню! — защебетала панночка, — до французької мови і до музики добре й я бралась; до танців тож. Що треба. то треба. На се вже кожний уважає,

кожен і похвалить: а все инше — тільки морока. Учись, тай забудь! І тим, що вчать — нуда і тим, що вчаться — біда. Багацько часу пропало марно!

— Так як же отсе? Погано вчать?

— Кажу-ж вам, що й нудно, і погано, й марно. Вони тільки й думають, як би їм гроші виплатили, а ми думаємо, як би хутче нас на волю випустили . . . Чого-ж ви задумались, бабусю?

— Та то, серденько, що гроші брали за тебе добрі, а вчили погано. Що-ж як ти далі і все позабуваєш?

— Чи подоба-ж се, бабуню? Бог із вами! Як же то між гостями, або в гостях позабувати музику, або танці, або хоч би й мову французьку? . . . А про ту заморську нісенітницю, то я в одно ухо впускала, а в друге випускала, тай зовсім таки не знаю. Цур їй!

— А як же часом хто в тебе питає, як там тії зорі по небу ходять, або що? Люде й осудять зараз? вчилася тай не тямить!

— Та що се ви, бабусю? Та се я тільки вам призналася, що не знаю, а чужі з роду того й не дошмраються, нехай хоч цілий день питають. Я зо всього викручусь, іще я їх оступачу, — он як, бабусю! Хочете, я вам заспіваю? Слухайте!

І заспівала, затигла, — наче тее срібло пересипається.

Стара її цілувати: — Серденько мое! Втіхо моя!

А панночка до неї ластиться та просить:

— Купіть мені, бабусечко, по новій моді убрань хороших!

— Про се не турбуйся, дитя мое. Буде в тебе всього. Ти в мене будеш царівна над панночками!

Ми, дівчата, ізглядуємось: чого там панночки нашої не навчено, а найбільш, бачця, людей туманити!

III.

— Ходім лишень, голубко, — говорить стара пані, — я хочу, щоб ти собі обрала котру дівчину.

Тай веде її до нас.

Ми од дверей та в куток, та купою в куточку й збилися.

— Се ваша панночка, — промовляє до нас пані. — Цілуйте її в ручку.

Панночка, чи глянула на нас, чи ні, — простягла дві пучечки поцілувати.

Стара всіх нас показує: — Се Ганна, а се Варка, а се Домаха.

— Боже мій! — аж крикнула панночка, разом стрепенувшись і в долоні сплеснувши, — чи з'уміє-ж хто з вас мене зачісати, ушнурувати?

Стоїть і руки заложила й дивиться на нас.

— Чому? — каже стара, — з'уміють, серце! А ні, то навчимо.

— Як тебе зовуть? — питає мене панночка, та, не слухаючи мене, до панії: — Ся буде мені!

— Так і добре-ж; яку схочеш, серце; — нехай і ся... Гляди-ж, Устино (на мене), служи добре, — панночка тебе жалуватиме.

— Ходім уже, бабуню; годі вже! — перехопила панночка; сама скривилась і перехилилась на бік і очі чогось заплющує і з місця зривається, — от стеменний кіт, як йому з люльки у вуса пихкають . . .

— Треба-ж, голубко, — каже стара — її на розум навчити: се дурні голови. Я-скажу те, а ти що друге, то й вийде з неї людина.

— Шкода, бабуню, що спершу їх не вчено! Тепер порайся! Було яку віддати до міста.

Тай говорять собі, наче про коней, або що.

— Ой, Устечко! — журяться дівчата, — яково то буде тобі, що вона така непривітна!

— А що-ж, — кажу, — дівчата! Журбою поля не перейдеш, тай од долі не втечеш. Яково буде — побачимо! . . .

Тай собі задумалась.

IV.

У вечері кличуть: — Іди до панночки — розбирати. Ввійшла; а панночка стоїть перед дзеркалом і вже усе зриває з себе.

— Де се бігала? Швидче мене розбирай! . . . Швидче, — я спати хочу!

Я розбираю, а вона все покрикує на мене: — Та хутче-ж бо, хутче!

Кинулась на ліжко: — Роззувай! А вмієш ти волосся звивати? — питає.

— Ні, не вмію.

— Боже мій! Горе мое! Яка-ж вона дурна! . . . Іди собі!

Дівчата вже мене дожидають: — А що, Усте? Що, сестрице? Яка вона, голубко?

Що їм казати?

— Дурна я, — кажу, — дівчата, бо не вмію кіс ізвивати . . .

V.

Другого дня ранесенько прокинулась наша панночка. Умилась, прибралась, оббігла усі будинки, увесь двір, і в садку була. Така веселенька: — Дома я! — каже, — дома! Усе мені вільно!

Цілує стару панію та раз-у-раз питає: — Чи скоро в гості поїдемо, бабусечко? А коли гості до нас наїдуть?

— Та нехай же я перше сама тобою натішусь, рибко, нехай на тебе надивлюся!

— Та коли-ж то вже я діждусь, бабуню? В мене тільки було й думки, що приїду до дому — весело буде, людно, музики, танці . . . Бабусенько мила, люба!

— Ну, добре, пташко! Нехай трошки приберемось, та тоді вже зараз і гостей проситиму.

Почалось прибирання тее. Стара скрині з комори викочує та оксаміти, рубки тонкі вибирає та кроїть та

приміряє на панночку. Панночка аж підскакує, аж із радощів червоніє: то до одного дзеркала скочить, то у друге зазирає; склянку води візьме, то й там любує, яка вона хороша; то заплете коси, то розплітає, то стрічками переве, то вквітчається . . .

— Ах, бабусечко! — було викрикне, — коли вже я в атласову сукню вберуся?

— Як заручишся, дитино моя, — одказує стара. — Дам тебе за князя, чи за графа, — за багатиря всесвітнього!

А панночка й голову задерла, виступає так, наче вже вона княгиня великородна. Та тільки в них і мови було, що князі та пани вельможні. Було і к весіллю зовсім приберуться і будинки поставляють кам'яні і коней вороних позап'ягають, аж лихо! Пересипають такеньки, пересипають, — панночка й зітхне: — Що, бабуню! тільки говоримо . . . І досі ще нікого в нас не було!

— Та зажди-ж бо трохи: наїде такого, що й не потовплються! . . .

VI.

Тай справді порхнуло до нас гостей, — як на погориджу. Одні з двора, а другі у двір. Нема нам ні сну, ні спочивку: бігаємо, вслугуємо, клопочемось із ранку до вечора. Часом така юрма їх ужене, що дивуємось, яких то вже між ними панів нема! Все теє регочеться, танцює, їсть, п'є; все те гуляє, дак таке випещене! Иньша добродійка у двері не втовпиться. А паничів що то в нас перевернулось! Аж роєм коло нашої панночки звиваються, — так як ті джмелі гудуть. Обійшла, либонь, вона їх усіх, — кого словами, а кого бровами: одного на здоровля любенько питає; другому жалиться, що без його чогось їй смутно та дивно; которого коло себе садовить, скажи, наче-б свого посімянина. Бідахи розкохались, аж зовсім подуріли, з лиця зпали, схнуть. День-у-день наїздять до нас, одно одного попережаччи та зизим оком накриваючи. Чи так вона всім до душі прийшла, чи не було їм

тоді чого иньшого розважитись, тільки так комахою й налазють і налазють. Бо, бач, чим їм у світі розважитись? Як свій молодий вік собі скрасити? . . . Солодко з'їсти, п'яно спити, хороше походити, — а більше що?

VII.

Потроху та помалу усе панночка на свій лад перевернула, — життя й господарство.

— Покиньте-ж бо, покиньте, бабуню, плести! Хіба нікому в вас діла робити? Хто приїде, а ви все за чулкою манячите, наче прислужниця, або що.

— Та нудно без роботи, дитино! — одказує стара.

— Возьміть книжку почитайте.

— Що я читатиму? Я вже не бачу читати.

— То так погуляйте, тільки, голубочко, не плетіть! Ви мені лучче око викольте тим дротиком!

— Та добре-ж, добре . . . угамуйся!

Покине плести стара й нудиться. Убрала її панночка у чипчик зі стрічками рябенькими, тай посадовила на крісlechку серед кімнати. Приїдуть гості — вона на поготові, привитає їх.

Стара вже світом нудить, а панночка втішається: — Як славно, бабусечко, як славно! Як у нас велично та пишно!

VIII.

Нас, дівчат, усіх гаптувати посадовила. Сама й учить, та раз-по-раз надбіга, чи шиємо. І обідати ідемо, то вона хмуриться і свариться. Далі вже, що день, то вона сердитійша: вже й лає; часом щіпне, або штовхне стиха, тай сама почервоніє, як жар, — засоромиться. Поки ж тільки не звичилася; а як оговталась, обжила, то пізнали ми тоді, де воно в світі лихо живе.

Приїду було її вбирати, то вже якої наруги я од неї не натерплюся! . . . Заплітаю коси — не так, знов розплітую та заплітаю — знов не так! Та цілий ранок на тому пробавить. Вона мене й щипає і гребінцем мене

скородить і шпильками коле і водою зливає, — чого-чого не доказує над моєю головонькою бідною!

Одного разу дожидали в нас полкових із міста. Двір замели ще з вечора; у будинку прибрали, як ік Великодню. Сіла панночка зачісуватись . . . Лишечко-ж мое Лучче-б жару червоного у руку набрала, як мені довелось туманіти коло її русої коси! . . . І така і онака і геть прич пішла і знов сюди постунай; і пхати мене і наскакувати на мене, — аж я злякалась! Та репече, та дзякочить, та тупоче-тупоче, а далі як заплаче! . . . Я в двері, а вона за мною в сад: — «Я тебе на шматки розірву! задушу тебе, гадино!» — Оглянусь я на неї, — страшна така зробилась, що в мене й ноги захитались. Вона мене як схопить за шийку обіруч! . . . Руки холодні, як гадюки. Хочу скричати, — дух мені захопило; так і рухнула коло яблуні, та вже од холодної води прокинулась. Дивлюсь — дівчата коло мене скупчились, білі усі, як крейда. Панночка на стільчику розкинулась, плаче; а стара над моєю головою стоїть і так то вже мене лає, така вже люта, — аж їй у роті чорно!

— Що ти накоїла, ледащо? Як ти сміла панночку гнівити? Я тебе на Сибір зашлю! Я тебе з світа зжену!

А панночку вмоляє: — Не плач, не плач, янгеляточко мое; сліз твоїх вона не годна! Ще занедужавш. Боже борони, чого! Бач, рученьки холоднісінькі . . . Буде бо вже, буде! На що сама берешся? Мені внось, що тобі не вгодно.

— А тобі, ледащице, — знов свариться на мене, — а тобі буде! . . .

Тай не знаю, як іще другої біди вбігла, що мене не бито. Мабуть того, що вже дуже була я слаба, — так пані тільки ногою мене совманула та зараз і звеліла дівчатам до хати однести.

Дівчата підняли мене й понесли, а в хаті так і впали коло мене плачучи: — Устино, серденько, оплакана годинонька твоя! . . . Мати Божа! За що се над нами таке безголовячко?

ІХ.

Цілу весну мене теплим молоком напували, поки я трохи оченьпала.

Лежу сама, — усі на панщині, — лежу та все собі думаю: — Таке молоде, а таке немилосерне, Господи!

У хаті холодок і тихо; стіни білі й німі; я сама з своєю душею. Вітрець шелесне та прихилить мені у віконце пахучий бузок. О-півдня соняшний промінь гарячий перекине через хату ясну стягу трепечущу . . . наче мене жаром обсипле. Душно мені, дрімота, а сну немає. І так усе сама-самісінька із своїми думками — як у світі жити! . . . Рада, було, — Боже мій, як рада, коли зашумить садок, стемніє світ і загурчить дощ об землю! . . . От, чую, щось затупоче . . . регіт і гомін . . . у хату до мене зграя дітей усипле. Веселі, червоні; витають мене; вприскають мене дощем із себе; пнуться на вікно, нетерплячи, коли той дощ ущухне; співають, вигукують:

Зійди, зійди, сонечко,
На попове полечко,
На бабине зіллячко,
На напе подвірячко! . . .

Скоро сонечко з-за хмари виграло, вони так і замелись із хати. А мені ще довго-довгенько оддається то у тому, то у другому кутку регіт, то у тому, наче хто у дзвіночки срібні видзвонює.

У вечорі, смерком уже, вертаються з панщини люде потомлені і варом соняшним і тяжкою працею; всі мовчать, — хіба який зітхне важко, або заспіває сумної, сумної стиха . . .

Часом несподівано котора дівчина вбіжить, до мене з будинку.

— Устино! голубко!

— А що там у вас діється, сестрице! — спитаю її.

— Хоч не питай, Устино, — лихо! Ганну сьогодні били, учора Параску, а завтра, мабуть, уже моя черга. Ой, матінко! Коли-б там не огледілись іще за мною! Ох, Усте, бідна наша головонька!

— Про мене нічого?

— Де-б то нічого! . . . Чому не йде до свого діла? Що вона ніжитья, мов пані з Басані? От що, коли хоч знати . . . Ой, забарилася-ж я! Бувай здорова, Устинко!

Х.

Одного ранку лежу я та думаю, коли в хату вбігла Катря.

— Іди, іди, хутенько іди, Усте!

— Куди іти?

— До панночки, до панії! Та хутенько-ж бо, Усте! Послали по тебе, щоб зараз ішла. Панночка пожалкувала на тебе старій, що ти вже зовсім одужала, та не хочеш робити, служити. Іди-ж бо, іди!

— Як же йти, Катре, не здолію я по землі ступати!

— Я тебе доведу, голубко! Зможися, щоб іще гірш тобі не було. Ходімо-бо, ходімо!

Ледві я доплелась до будинка. На порозі стріла панночка.

— Чого се ніжишся? Чому не йдеш служити, ледащо ти? Пострівай! Я тобі таку кару вимислю, що ти й не бачила й не чула.

Та кричить же то, Боже! Аж задихалась; штовхає мене, за рукав смикає . . . Годинонько-ж моя! Як вона охижіла, яке страшне зробилося в неї те личко гожеє! . . .

На той крик і пані не задлялась прилізти . . . давай мене лаяти. Ще нахвалялась і бити. А ми, спасибі Богу, того не дознавали од неї, поки не вселилась панночка. Почалися тоді в нас карности щоденні, щоденний плач. Чи хто всміхнеться (не часто всміхалися!) — панночка біжить до старої: — «Бабуню, діла не роб-

лять, та ще й плачуть!» — Та на всіх такеньки вадить тай вадить навадниця наша. А стара лютує, нас карає, — молодий вік ізгадала!

XI.

Тільки й дишемо було, як наїде гостей-паничів та трохи забуде про нас панночка. Вийде до них — ляскотить по пташиному, привітна, люба — і що то? — не пізнати! . . . А вже як ті паничі коло неї! . . . Той поруч із нею шиється, а той з кутка на неї очима світить; сей за нею у тропу точиться, а той знов із боку поглядом забирає. Вона-ж між цими, мов тая перепеличка, звивається.

Которий то з них попадеться? — говоримо, було дівчата. — Дознає неборак, по чім ківш лиха!

Спершу стара, пані тішилась велико тими гостями, а далі, як почались між ними сварки, стала думати та гадати, — не рада вже їм, да не одбити. Наїде їх силечка одна, та кожний же то домагається панночиного привіту собі: один одного зневажає, тай сваряться і гризуться. Почала вже їх стара пані собаками, за очі, взивати. Аж так над осінь доля панночина прийшла — і шарахнули вони усі од неї в розсип, себе самих соромлячися.

XII.

Спізнався з панночкою полковий лікар, тай почав що дня вчацати. Такий він був тихий, звичайний, до кожного привітний, — і на панича не походив! . . . А як із нею спізнався? Вже давненько панночки приїзжі переносили, що який то вже там лікар полковий хороший! І брови йому чорні і уста румяні і станом високий, — така вже краса, що й не сказати! Тільки що гордий дуже, — на жадну не погляне, не заговорить, хоч там як до його не заходь . . . Панночка, чуючи таке, було частенько говорить старій: — Як би ви, бабусечко, того лікаря до нас завітали, — нехай побачу, який!

А стара, було, на те: — Моя дитино! Нацокотали тії верхоумки, скосирні, а ти віри поняла . . . Велике диво — полковий лікар! Се злидні, бідота! Що тобі з такими заходити?

— Та нехай я тільки його побачу, бабуню, чи справді він такий, як славлють?

— Цур йому! Ще ввяжеться! І так уже багато коло тебе звивається, а жоден не сватає. Один одного перебиває та сварються, — бодай ви виказились!

От же, як стара одмагалась! А внучечка — як на пню стала: лікаря, тай лікаря.

Першого-ж наїзду, як жарнув полковий начал, мусіла стара ними переказувати, що лікаря до себе в гостину запрошує. Ті живо погодились: — «Привеземо, привеземо», — кажуть.

— А коли-ж ви нас одвідаєте? — питає панночка, сюди-туди обертаючись, та в вічі їм заглядаючи, немов яке лисеня. — Чи хутко?

— Коли ви такі ласкаві, то ми й позавтрьому будемо, — кажуть гості, як на ногах не підлітуючи.

І поїхали, раденькі, що дурненькі.

ХІІІ.

Та вже й убралась того дня панночка хороше! А стара супиться та все бурчить:

— На що нам та голь нещадима здалася?

Панночка наче не чує того слова. Стара тільки тим виміщає, що нас душить.

Коли наїхали полкові, а лікаря нема. — «Дякує, — кажуть, — за ласку, та нема в його часу ані години: недужих у його багато, — лічить».

— І не силуйте його, — каже стара, — нехай лічить з Богом!

Панночка тільки почервоніла й уста закусила.

Тай було-ж нам, як гостей випровадили! За все ми одтерпіли! . . .

Того-ж таки тижня самого занедужала панночка. Охає і стогне і кричить.

Стара злякалась, плаче, по лікаря шле. А полковий знаючий, кажуть, тай живе ближче за всіх — по його!

Тим часом панночка вбралась, як найкраще, тай лежить у ліжку, як мальована, — дожидає.

Приїхав він, подививсь, розпитав. А вона-ж то вже — і головку хилить і говорить, помість співає. Побув яку годинку, тай прощається: — «Завтра навідаюсь».

Стара пита у внучечки, внучечка задумалась, тільки їй на питання головою киває. А як стара спитала: — «Що, як лікар? Показався як?» — то вона стрепенулась: — «Гордий, — каже, — такий, як пан вельможний . . . І що він собі думає!»

Лічив-лічив той бідолаха, тай закохався. Покохала його й панночка. Почули духом паничі, куди потягло, — постерегли од разу, що воно є, тай зслизли.

Стара пані тільки що головою в мур не бється, та нічого не врадить: — «Як ви мені, бабуню, на перешкоді станете — умру! . . . І не гомоніть! Не домовляйте! Змилуйтесь!

Стара й годі, тільки охає.

XIV.

Спустило панське подвірря не тупочуть коні, не торохтять коляси. І панночка тихша: не лає, не бє, не обскаржує, — все сидить та думає.

Було, скоро сонечко вийметься, лікар і котить у двуконь. Панночка вже дожидає коло вікна, гарна та вбрана, і румяніє, як червона маківка.

Він хуленько вбіжить. Яка з нас під той час мигнеться: — «Здорова була, дівчино! А що панночка?»

Цілий день прогостює було. Усе коло панночки сидить, не відступа й ступця. А стара пані то з тих дверей зирк, то з других зирк, та прислухається, що вони там між собою говорять у двійзі, та вже така досада їй гризе,

що вони в купці, а розлучити не сміла: боялася й вона унучечки.

Ото вже й сватає він панночку. Плаче стара і журить ся тяжко: — Я-ж сподівалась тебе за князя віддати, за багача, за вельможного!

— Ох, Боже-ж мій! — крикнула панночка плачучи. — Та коли-б же він був багатий та вельможний, я-б і гадки не мала: давно-б уже була за ним! Та коли-ж таке безталання мое! Така мені доля гірка випала!

— Та хіба-ж таки кращих за його нема? — не сміючи вже одмовляти, а тільки ніби питаючи, озветься знов стара.

— Для мене у світі кращого, — нема й не буде!

Засумувала панночка, аж змарніла й зблідла. Стара зовсім скрутилась, — не знає далі, на яку ступити. На мене на те, що не йди за його, — унучечка у гнів та у плач великий. Хоче втішати: — «ось поберетесь» — унучечка свою долю проклинає.

— Се Господь мені лихо наслав, — каже, — і як тому лихови запобігти, не знаю.

Молодий став помічати, турбується:

— Що таке? Чого смутна?

— Та я не смутная!

— Скажи мені усю правдоньку, скажи! — просить. у руку її цілує.

— Поберемось, — говорить вона йому, — а як жити з тобою будемо? Вбого!

— От що тебе журить, серденько! . . . На що нам тее панство, багатство, коли буде наше життя красне, наша доля веселá?

— Бач, ти об мені й не думаєш! — домовля йому. — А любо-ж тобі буде, як приїде хто до нас та буде з нас глумитись: — «От живуть — бідують!»

Тай заплаче.

— Серденько мое! Що-ж мені, бідному, в світі робити? Де взяти? Я з роду не жадав багатства, а тепер прагну всіх роскошів для тебе, тобі на втіху . . . Що-ж

я вдію? Рад би я, — каже, — небо прихилити, та не хилиться!

І почнуть оттак обоє собі журитись.

XV.

Любила вона його, та якось чудно любила, не по людськи. Отто навернеться, було, хто з панночок-сусідок, допитуються: — Чи правда, що тая гординя та в тобі закохався? . . . Сватає? . . . Ревнивий? Які дари тобі дарує? . . . Чи ти його поважаєш, чи він тебе слухає?

— Вважайте самі. — одказує панночка, всміхаючись.

Тай почне перед панночками наругу на його зводити. — Слухайте, — каже до його, — їдьте до міста та купіть мені те й те, та хутенько! Поскоріться-ж, щоб я не гнівалась!

Він зараз їде, купує там, що казано.

— Боже мій! Чого се понакупувували? Я його не хочу! Їдьте та змініть! Мені такого не треба! От добро вишукали!

Знов їде він, міняє.

Або так: хоче він води напитись, — вона: — «Не пийте, не пийте!»

— Чому?

— Я не хочу! Не пийте!

— Та коли-ж я хочу пити!

— А я не хочу! Чуєте? не хочу!

І вже так гляне чи всміхнеться, що він послухає. Коли, то й розгнівається, одвертається од його, не говорить. Він уже і перепрошує, і благає — трохи не плаче.

Панночки приїжжі дивуються: — Отто! Чи хто сподівась од його такого кохання! І що ти робила? Як ти Бога просила?

Наша панночка тільки всміхається.

Питають, що він їй подарував, — вона перед ними

стеле оксаміти та акласи, що від старої панії має, та хвалиться: — Се він мене обдарував!

Чудне панське кохання!

А він на тих сусідочок важким духом дине: — Бодай їх слід запав!

Стара тимчасом розпитує про його, як він собі мається, таї напирала, що в його хутір є.

— Дитино моя! В його хутір є!

— Справді? Покрикне панночка, зірвавшись з місця. — Де? Хто казав?

— Та не дуже далеко за містом. Недавно, кажуть, од якоїсь тітки у спадку йому достався. Тітка була бездітна; він на її руках і виріс.

— Ах, Боже-ж мій, милостивий! Чому-ж се він мені не похвалився? Мабуть, невеличкий хуторець, — нічим гаразд хвалитись. А все-ж хутір! Усе-ж держава!

Стріла його веселенька, привитала любо, а він радіє. Не знає, що то витають не його, — хуторець витають!

XVI.

Об Різдві їх заручили. Гостей-гостей наїхало! . . . Панночка така весела, балаклива; очі блищать; водиться з ним попід руки. А він і очей з неї не зведе, — аж спотикається на ході. Гульба точилась до самого світу.

Отже, скоро жених і гості з двора, панночка в плач. Плаче та на свою долю нарікає: — Що се я поробила? Що се я починила? Та яке моє життя буде вбоге! На що мене мати на світ породила! Горенько моє! Доле моя сирітська!

Стара тим і заручинам не рада, та втішає унучечку, вмовляє: — Чого плакати, моя дитино? Годі-ж бо, годі!

— Чому Господь не дав йому панства — багатства? — викрикне панночка, та так і вмить слізеньками, по кімнаті бігає, руки заломуючи.

— Дитино моя! Серце моє! Не плач! . . . Не будеш ти багатша од усіх, таї убогою не будеш. Усе, що я маю, все твоє.

Вона як кинеться до старої, обіймає, цілує: — Бабусечко моя, матінко! Дякую вам із душі, з серця! Аж світ мені піднявся в гору! Одродили ви мене, рідна матінко!

— Годі вже, годі, а то й я зарумаю! Отсе-ж бо! — промовля стара, тай сама і плаче, й сміється.

— Бабусечко, голубочко! То ви з нами житимете?

— Чого-б то й бажати, та не впадає. Я такеньки міркую: зістанусь я тутечки, у Дубцях, буду вам господарства доглядати, поряджати, а ти у хуторі хазяйствуй . . . А що-ж? Чи там, чи там покинути, — і хазяйство переведеться і впокою душі не матимеш. — «Панське око товар тучить», — не дурно сказано.

— Добре, добре, бобусю! Нехай так буде! . . . Ах, бобусю! Ви мене, каже, на світ одродили.

— То будь же в мене веселенька, — не плач!

— Не буду плакати, бабуню, не буду!

Тільки що жених на поріг, панночка до його: — Бабуня нам Дубці дає! Бабуня Дубці дає!

Він спокійненько собі й каже, ласкаво їй усміхаючись: — «Ти радієш, то й я рад. Я сам дуже люблю Дубці. Тут ми спізнались і покохались . . . Памятаєш який був тоді садок зелененький, квітчастий, — як було з тобою похожаємо, говоримо?»

А вона йому: — Садок зелененький, садок квітчастий . . . Ти згадай, серце, які Дубці дохідні!

Молодий аж іздрігнувся і дивиться на неї, ніби його щось разом здивувало, злякало, у серце вжалило . . .

— Що-ж? — питає панночка, — чого на мене дивився так? Хіба я що нелюдське сказала? Хіба не хочеш зо мною хазяйнувати?

І бере його за руку, сама всміхається любенько. І він усміхнувся: — «Ти-ж моя, каже, хазяєчка кохана!»

XVII.

Повеселішала панночка, клопочеться своїм посагом, загадує тай опорядає і сама до всього береться. Навезли з міста шевців, кравців, швачок, крамарів і кра-

марок. Сама гаяє, жениха турляє, — купує, складе . . . Як у казані кипіло! Було тоді нам лишко тяжке! Бо таке наше діло: хоч панам добре ведеться, хоч їм горе йметься, а нам певно одно: кому, каже, весілля, курці — смерть!

На весілля панів, паній понаїздило, — гуде у будинку, як у вулені. Цікаві панночки посаг розглядають, дивуються. — «Ох, та яке-ж отсе хороше! . . . Ох, і се славне! . . . Он се яке! . . . А се, мабуть, дуже коштовне!» — Иньша, як побачить що, — хусточку, чи сукню яку, — аж очі заплющить: так її за серце і вхопить. Так вони і липнуть до того, як мухи до меду! Ледві вже ми їх збулися.

XVIII.

За тим патовпом, клопотом та трусою, то я й не урвала і годинки з людьми попрощатись. Вже коні стоять запряжені, — тоді я побігла. Не можу й словечка вимовити, тільки обіймаю старих і малих.

Молодий приїхав за нею на четверику. Коні вороні, баскії; правив візника плечастий, усатий, у високій шапці, — з наших таки людей, та до вельможної вподоби вивчений. Тут пани прощаються, гомонять, плачуть, а візника той сидить, як викований з заліза, — не обернеться, не гляне.

Посідали пани у той повіз. Мене причепили по заду, на якомусь височенному причіпку.

— З Богом, Назаре! — покрикнув пан веселенько.

Тихого та ясного ранку виїздили ми з села, а мороз аж тріщить. Іней запушив верби; біліли віти і сяли проти сонця. Дівчата висипали на вулицю; кланяються мені . . . Швидко-швиденько бігли коні, — тільки в очах усе тее промигтіло. Нема вже села; дорога й дорога, безлюдная доріженька попередо мною . . .

XIX.

Хутко перебігли до міста; наче межі комахню впади. Ідуть і їдуть, продають, купують. Люде, пани, мос-

калі, перекупки. А Жиди довгополі, куди не глянеш, усюди вони, наче тії хрущі шершавіють.

Пан звелів коней зупинити коло заїздного двору і повів свою молоду у кімнати. Візниці грошей дав — пообідай, а про мене й байдуже.

Сиджу я собі та дивлюся. Усе чуже, усе не наше! Коли хтось як гукне: — «Гей, хорошая, вродливая!» — Я аж здригнулась. Се візника на мене гукає. Придивлюся до його: тото-ж чорнявий, матінко! Такий чорнявий, як єсть тобі ворон. Засміявся — зубів у його незліченно і білі ті зуби, білі, як сметана.

— А кого вам треба? — питаю його.

— Еге, кого! . . . Як бо тебе звати? . . . Устина, здається? . . . Ходімо зо мною, з Назаром, пообідаймо.

Дуже я змерзла, а піти — думаю — як його піти? Ще пані бучу зніме!

— Спасибі вам, — одказую, я не хочу їсти.

Візника всміхнувсь. — «Як собі знаєш, дівчино!» — тай пішов.

XX.

Чималу-ж я годину пересиділа, поки вийшли вони. Пан тоді зирк на мене!

— А що ти сидиш тут, Устинко? — питає. Чи обідала ти? . . . Гей! — крикнув на хазяїна бородатого, що тут на рундуці гроші в долоні лічив, дзвякаючи. — Дайте дівці пообідати!

Хазяїн гроші вкишеню тай побіг.

— Що се, що се? — жахнулась пані, — ми її ждатимемо?

— А як же, серденько? — одказав пан. — Адже вона голодна, тай намерзлась добре!

— То що? Вони до сього звичні. Спізнаємось: я боятимусь.

— Бігай, дівчино, та хутенько! — каже мені пан. — Не загайсь, щоб тебе не дождити.

Пані почервоніла по саме волосся.

— Час їхати!

— Та вона-ж голодна, серце . . . Дивись, як змерзла!

— Я змерзла, я, я! — та так уже на те «я» накрикує!

— Сідай! — грімнула далі на мене і сама у повіз ускочила.

Пан здивувався: не знає, що його думати, що його казати, — стоїть.

— Що-ж? — питає пані, — хутко?

Тоді сердега сідає коло неї . . .

А хазяїн бородатий: — Дівці абеду не прикажете? . . .

Довтенько гомоніли пани між собою, а ще довше після того мовчали.

XXI.

Присмерком дочапали до хутора. В хуторянських хатах де-не-де світилось. Їдемо улицею; стали коло будинку. На рундуці купкою стоять люде із світлом, з хлібом святим. Кланяються, витають молодих.

— Спасибі, спасибі, — дякує пан, приймаючи хліб на свої руки. — Привіз я вам панію молоду, — чи впадаєте?

Сам сміється, радіє: кому то вже така краля не сподобна буде!

А пані, як гляне на його, — аж іскри їй з очей скакнули, на лиці міниться.

Люде до неї — щоб то її по своїому витати; а вона вихопила в когось із рук свічку та в двері — стриб! Люде так і шугнули од тих дверей, нічого панови й не одмовили.

— Пан неспокійний, смутний, пішов собі, похиливши голову.

Ввійшла і я. Дивлюсь, роздивляюсь. Світлички невеличкі, та гарні, чистенькі. Стільчики, столики — все те новеньке, аж лощитьяся. Чую — говорять пани.

Прислухаюсь — пані моя хлипає, а пан так то вже її благає, так благає!

— Не плач, не плач, життя моє, серце моє дороге! . . . Коли-б же я знав, що я тебе ображу, — з віку-б не казав.

— Ти мабуть, усіх мужиків так ізучив, що вони з тобою за панібрата! . . . гарно! . . . оглядають мене, всміхаються до мене, трохи не кинулись мене обнімати . . . Ох, я нещаслива! . . . Та як вони сміють! — викрикну на остатку.

— Серце моє! Люде добрі, прості . . .

— Я не хочу нічого знати, слухати, бачити! — задріботіла пані. — Ти мене з світу хочеш отсе зігнати, чи що? — вигукує ридаючи.

— Годі, годі, любочко! Ще занедужаєш . . . О, не плач бо, не плач! Робитиму все так, як ти сама надумаєш. Подаруй мені сей случай!

— Ти мене не любиш, не жалуєш . . . Бог із тобою!

— Гріх тобі так говорити! Я тебе не люблю? . . . Сама ти знаєш, яка твоя правда!

Чую — поцілувались.

— Гляди-ж, — каже пані, — як ти не будеш по мойому робити, то я вмру!

— Буду, серденько буду!

XXII.

Проходила я по всіх кімнатах — нема нікогісінько. — «Се чи не од нас повтікали?» — думаю собі. Вийшла на рундук, — ніч місяшна, зоряна. Стою та роздивляюсь; коли чую: — «Здорова була, дівчинонько!» — як на струні брязнуло обік мене. Стрепенулась я, дивлюсь: високий парубок, ставний, поглядає, всміхається. І засоромилась і злякалась; стою, як у каменю, онімїла, та тільки дивлюсь йому в очі.

— Стоїш сама тутеньки, — знов озивається парубок, — мабуть, не знаєш, куди йти?

— Як би не знала, то вас би спитала, — одмовила йому, схаменувшись трохи. — Бувайте здорові!

Та швиденько в двері.

— Бувай здорова, серденько! — сказав мені у слід.

XXIII.

А пани все по покоях ходять. Молода у кожний куток зазирає, що й як. Забачила зіллячко за образами: — Що се таке?

— Се баба божничок уквітчала.

— Що? . . . То вона в тебе тут порядкує! Викинь те зілля, серце! Се вже зовсім по мужицьки.

— Добре, серденько . . .

— Тоді вона його цілує: — Голубе мій!

От, находились, наговорились.

— Що се, — каже пан, — що нікого нема? Куди се баба поділась?

— А бач, бач, — зацокотала пані, — які вони в тебе порозпущувані! Схотіла, то й пішла.

— Та не де дінеться! Ось я її гукну . . .

— Таї кинувсь гукати: — Бабо! Бабо! Бабо! — як той хлопчик слухняний.

— Зараз, серденько, баба прийде, — говорить пан, вмовляючи її.

— Та де вона була?

— Певно щось робила, любко. Се моя вся прислуга.

— А де моя Устина? І вона ізучилась бігати, не питаючись? Устино! Устино!

Я стала перед нею.

— Де була?

— Ось у сій кімнаті.

Стала я знов за дверима; знов дивлюсь і слухаю.

XXIV.

Увійшла бабуся старесенька-старесенька, — аж до землі поникає, та вся-усенька зморщена! тільки її очі

чорні іще живуть і ясніють. Увійшла, тихенько ступаючи, вклонилась панії й питає: — А що вам треба, пане?

Пані аж з місця зірвалась, що стара така сміла.

— Де се ти, бабо, була? Я тебе вже сам мусів гукати, — каже пан.

— Коло печі була, паночку: Ганні помагала, щоб добра вам вечеронька була.

Пан бачить, що вже жінка важким духом дише, а все не важиться він бабусю наляти: лупа очима та кашляє, та ходить — не знає, що вже йому робити.

Пані од його одвертається. Бабуся стоїть од порога.

— Що-ж, вечеря готова? — питає пан, уже хмурнийше.

— Готова, паночку, — тихо її спокійненько одказує бабуся.

— Серце, — до панії, — може-б ми повечеряли?

— Я не хочу вечеряти! — одказала пані, вибігла і дверима грукнула.

— То й я не буду вечеряти, бабусю, — каже пан смутненько вже.

— То я собі піду. На добраніч вам, паночку!

— Іди. Та треба глядіти, стара, щоб я не бігав за тобою сам! — загомонів був на неї, та зараз і вгамувавсь, як бабуся йому на те звичайненько одмовила: — Добре, паночку!

Вклонилась і пішла собі.

XXV.

Ходив-ходив пан по кімнаті. Чутно йому, що пані плаче за стіною. Боже мій! — промовив до себе, — чого вона плаче? — І так він те слово тихо, такеньки смутно, промовив!

Не втерпів — пішов до неї, — цілує, вмовляє. Чималу годину він її благає, поки перестала.

— А вечеряти не хочу, каже панови. — Я на твої слуги — не то що — і дивитись не можу! Так із тобою поводяться, як із своїм братом . . . родичі тай годі!

XXVI.

Сиджу сама у дівочій; сумно; тиша така . . . Отто життя моє буде! Всюди красне! . . .

— Тепереньки, — думаю собі, — наші дівчата наживуться без моєї панії! Веселенько та любенько їм у купці . . . А мені — чужа сторона і душі нема живої . . .

Коли щось у віконце стук-стук . . . Так я й згоріла! . . . Сама вже не знаю, як я догадалась . . . Сиджу, ніби не чую.

Переждало трохи — знов стукає. Метнулась я та двері всі попричиняла, щоб пани не почули.

А хто се тут? — питаю.

— Я, дівчино-горличко!

— Мабуть, — кажу, — чи не помилились: не в те віконце добуваєтесь!

— То-ж бо й не в теє! На що-ж і очі в лобі, коли не з'очити кого треба!

— Не так то конче й треба! . . . Отсе найшли розмову крізь подвійне скло! . . . Геть те! Ще пани почувуть!

Тай одхилилась од вікна.

А він таки: — Дівчино! Дівчино!

— Чого се ти по під віконню вкопався, Прокопе? — загомонів хтось потиху. — Он, вечеря вже готова ще одколи, а вас нікого нема!

XXVII.

Хтось уступив у сінці. Я відчинила, аж се бабуся.

— Здоровенька була, дівчино, — промовила до мене. — Просимо на вечерю, зозулько!

— Спасибі, бабусю!

— То й ходімо.

— Ось я панії спитаюся.

— Чого питатись, любко? То-ж вечеря!

— Чи звелить іти.

Бабуся перемовчала хвилинку, тай каже: — То йди, моя дитино. Я тебе тутоньки подожду.

Пани сидять у купці любенько, веселенько; щось межи собою розмовляють. Я ввійшла, а пані: — Чого сунешся?

— Пустить, — кажу, — пані, мене повечеряти.

— Іди собі — вечеряй.

XXVIII.

Пішла я за бабусею через двір у хату.

— Отсе привела вам дівчину, — каже бабуся, вводячи мене в хату.

А в хаті за столом сидить Назар чорнявий і молодичка гарненька, жінка Назарова. У печі палає, як у гуті. Одсвічують весело білі стіни і божничок, вишиваним рушником навішений, квітками сухими і зіллям уквітчаний. З полиці миси, миски й мисочки і зелені й червоні і жовті, наче каміння дороге, викрашаються. Усе таке веселе в тій хаті було, прибране, осяюче: і кужіль м'якого льону на жердці і чорний кожух на кілку і плетена колиска з дитинкою.

— Просимо до гурту! — привитали мене і вклонились.

— Може-б, поруч зо мною така краля засідала, га? — каже Назар.

— Хіба-ж ви тутечки найкращі, дядьку? — питаю. Сама озирнулась, аж той парубок уже тут, — з кутка на мене задивився, аж гаряче мені стало.

— Ато-ж ні? — каже Назар. — Придивись лишень до мене добре: то то-ж гарний! То то-ж хороший!

— Хіба по ночі! — одмовила йому весела молодичка.

Славна була то жіночка, — звали Катрею; білявенька собі, трошки кирпатенька, очиці голубоцвітові, яс-

пенькі, а сама кругленька й свіжа, як яблучко. У червоному очіпку, у зеленій юпочці баввій. Смішлива була й гордоватенька, а що вже шамкая! І говорить і діло робить і дитину колише; то коло стола її вишивані рукава мають, то коло печі її перстені блискотять.

— Ну, ну! — каже їй Назар, — коли-б отсе не галушки, я-б тобі одказав! . . .

Тут бо саме Катря його поставила на стіл миску з галушками.

Назар моргнув на мене: — Не гріх тому добре по-вечеряти, хто не обідав!

XXIX.

Катря хоч і говорить і жартує, а здається, все чогось сумна й неспокійна. Бабуся, сидячи за столом тихенько і величненько, якусь думку собі думала. Тільки Назар пустує та вигадує, та регоче, поблискуючи перед каганцем зубами, а зуби, я-ж кажу, як сметана! На того парубка я вже не дивилась.

— А що, пташечко, — питає в мене бабуся, — при молодії панії довгенько служиш?

— Яка вона гарна! — закинула молодичка.

— Поможеться, що гарна! — гукнув Назар, — коли дивиться так, що аж молоко кисне!

Бабуся зітхнула важенько: — Годі тобі, годі, Назаре.

— А наш пан такий звичайний, — заговорила молодичка, — він, мабуть, із роду нікого не скривдив!

— Дай йому, Боже і пару таку! — промовила бабуся.

— Як то тепереньки нам буде? — смутненько каже молодичка. Зітхнула й задумалась. — Яка то буде? — знов тихо вимовляє, дивлячись на мене, наче-б випитувала очима.

А я мовчу.

— Буде, як Господь дасть, голубко, — каже бабуся.

— Ну, що буде, те й буде, — ми все перебудемо! — гукнув Назар. — А тепер — до галушок берітесь. А ти, Проконе, чому не йдеш? Пані тобі в око впала? . . . Чи, може, ся краля? — Тай моргнув на мене.

— Нехай мені та пані й не сниться! — одмовив парубок, сідаючи проти мене, — де вона і вродилась така неприязна!

Тоді молодичка до мене: — Дівчинко-серденько! Скажи нам усю щирю правдоньку, як душа до душі . . .

Тай спинилась. Усі на мене дивляться пильно . . . І парубок очей з мене не зведе. Як би мені не той парубок, то все-б нічого: а при йому соромлюся та червонію, — трохи не заплачу.

— Дівчино! Лиха наша пані молода? — вимовить Катря.

— Недобра! кажу їй.

— Господи милосерний! — крикнула, — чуло моє серце, чуло! . . . Дитино моя! . . . — Кинулась до колиски, схилилась над дитиною: — Чи того-ж я сподівалась, ідучи вільна за панського! Вона вже й оком своїм нас пожерла!

Та плаче-ж то так, — слиза слизу побиває.

— Не такий страшний чорт, як намальований! — каже Назар. — Чого лякатись? Треба перш роздивитись.

А вона плаче, а вона тужить, наче вже й справді її дитину пані своїм оком пожерла.

— Годі, голубко! — вмовляє Катрю бабуся, чого нам дуже трівожитись? Хіба над нами нема Господа милосерного?

Парубок алі пари з уст; тільки куди я не гляну, усе на його погляд очима спаду.

XXX.

Повечерявши, поблагословишись, біжу назад у будинок, а за мною: — «На добраніч, дівчино!»

— На добраніч вам! — одказала, тай ускочила в сінці. Увійшла в дівочу, — серце в мене беться —

бється! . . . Думаю тай думаю . . . що як він вдивився в мене очима! . . . І пані моя тож мені на думку на-вертається: ледві у двір ступила, вже всіх засмутила . . . І чого той парубок чіпляється? . . . Бодай же його, який хороший! . . . Місяць стоїть проти мене у повні . . .

Ой місяцю — місяченьку
Не світи нікому! . . .

Пісня так і підмиває мою душу . . . Сама не знаю, чого душа моя бажає: чи щоб він знов озвався під віконцем, чи щоб не приходив . . .

XXXI.

Минає день, тиждень, місяці і пів року збігло за водою. Здається, що в хуторі тихо й мирно: цвіте хутір і зеленіє. Коли-б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось! Дюде прокидались і лягали плачучи, проклинаючи. Усе пригнула по своєму молода пані, усім роботу тяжку, усім лихо пекуче ізнайшла. Каліки нещасливі, діти кришеняточки і ті в неї не гуляли. Діти сади замітали, індиків пасли; каліки на городі сиділи, горобців, птаство полошили, та все-ж то те якось уміла пані приправляти доріканням та гордуванням, що справді здавалось усяке діло каторгою. Стоока наче вона була: все бачила, всюди, як та ящірка, по хуторі звивалась і Бог її знає, що в її таке було: тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить.

А пани — сусіди нашу панію похваляють — величають: — «Отто хазяїлива! Отто розумна! Дарма, що молоденька, — добре б нам усім у неї вчитись!» . . .

Спершу люде на пана впували, та незабаром зреклись надії й думки. Він був добрий душею і милостивий пан, та плохий зовсім — ні що з його. Спитувавсь він жінку вмовляти, та не така то вона. Далі вже і наметнути на сюр річ боявся, — мов не бачить нічого, не чує. Не було в його ні духу, ні сили. Сказано: добрий пан.

«не бє, не лає, та нічим і не дбає». Як почне пані обмирати та стогнати, та в крик викрикувати, то він руки й ноги її вицілує і плаче і сам людей лає: — А щоб вас! А бодай вас! . . . От уморять мені друга!

— Не буде з його нічого, — каже Назар. — Я одразу побачив, що квач, — ще тоді, як він Устину обідом нагодував . . . Як би таку жінку та мені, — я-б її у комашню втрутив, — нехай би пихкала!

Тай зарегоче на всю хату. Такий уже чоловік був той Назар: усе йому жарти. Здається, хоч його на огні печи, він жартуватиме.

А що Катра сліз вилила, то де вже тії її сльози брались. Візьме свою дитину на руки та плаче-плаче! А далі й заригає у голос.

І Прокіп дуже зажурився. Усе щось собі думає і зо мною вже не жартує.

— Отсе-ж бо, які, ви смутні, — скажу йому одного разу, — се було в вечері, присмерком, — чого ви такі смутні?

А він мене за руку, — пригорнув і поцілував. Заки я схаменулась, його вже й немає.

XXXII.

Усі люде повяли, змарніли; тільки бабуся велична, як і була. Як не лає, як не кричить на неї пані, — бабуся не лякається, не метушиться: іде тихо, говорить спокійно, дивиться ясно своїми очима ясними. І не счуєшся, було, як до неї пригорнешся тай заплачеш, — от як дитина до матері своєї рідної горнеться.

— Не плач, моя, дитино, не плач! — промовить бабуся стиха, ласкаво. — Нехай недобрі плачуть, а ти перетривай усе, витерпи бідочку! . . . Хиба-ж таки й перетерпіти не можна?

Господи! Як же смутно й сумно жилося! Не чути сміху, не чути гласу людського. У двір душа жива не навідається, — хіба за ділом, — та так боязько огля-

дається, так поспішається вже. наче йому з пупці вихопитись од звіря лютого йдеться.

Спізнилась ягось вечерявши, тай біжу хутенько. — І чому хоч Прокіп не прийшов вечеряти? — думаю. Коли він так і вродивсь перед очима моїми! Переймає мене і оббігти не пускає.

— Устино, скажи мені правдоньку: чи ти мене любиш?

Утікла-б од його, так ноги мене не несуть. Стою . . . горю . . .

Він тоді мене за руку! . . . Обіймає, пригортає, та все питає: чи любиш? — Такий чудний! . . .

Посідали, поговорили, покохались, — усе лихо забулось. Весела душа моя і світ мені милий і таке в світі гарне все, таке красне! . . . Чого вже, коли й пані постерегла:

— Що се тобі? — каже. — Чого се так розчервонилась, наче хто вибив? Чи, може, що вкрала?!

XXXIII.

Боже мій милий! Як то вже я того вечора захистного, темного дожидаю! . . . Звелить пані на вечерю йти, — Прокіп мене дождее. Перейме та постоїмо у двійзі, погорюємо обойко . . . Бо денної пори, хоч і стрінемось, — тільки зглянемось, словечка не перемовимо, розійдемося.

— На лихо ви покохались! — каже було Катря.

— За біса розумна ти, моя люба! — кепкує з неї Назар. — Коли-б тепер ти вдруге мене полюбила, то-б і лапки полизала-еси.

— Кохання в мене на умі! . . . Мені й вони двойко серце сушать, як подумаю-погадаю . . .

— Чого се ви дівчину сушите та лякаєте? — озветься бабуся. — Коли вже покохала, нехай кохає: то йї судьба така судилася.

XXXIV.

А пані, куди далі, то все злосливша, усе лютійша: аби я трохи спізналась, забарилась: — Де була? — тай стріне мене на панському порозі лиха година.

Перво тугою тужила я тяжко, а там усе, мені стало не в дивовижу, усяка ганьба байдуже. — Сказано: «Встань, лихо, тай не ляж!» . . . Було, поки лає, коренить, — не сила моя: сльози ринуть; а наплачуся добре, — утрусь — така собі веселенька, жартую, пустую . . . І коса заплетена дрібненько і сорочка на міні біла, — нікому було їй не хвалюся. Що мені допоможуть? Тільки своє лихо тяжке згадають! . . . А Прокіп, наче ніч темна, ходить, і вже тоді ні до їдла, ні до питя, ні до розмови.

Господи милий! Своє лихо, чуже лихо, — не знать, що їй робити, що починати. У Катрі дитинка занедужала: а тут обід панам звари, вечерю звари, та город скопай, обсій, — та ще пані грімає: — Нічого не робиш, ледащо! Дурно хліб мій їси! Ось я тебе навчу робити!

Цілу ніч Катря не спить над дитиною. На день благословиться, — до роботи. Бабуся тоді пильнує малої, розважає Катрю: то дитинку до неї винесе, то сама вийде та розкаже: — стихла мала! — або: — спить мала! — І такеньки, наче благодать божа, допомагає, невтомлива, невсипуща.

— Чого се ви. Катре, так падькаєтесь, без спочинку? — кажу їй.

— Робитиму, робитиму, поки сили. — А очі в неї так і горять позападавши. — Може вгожу, може вмилосерджу.

Отже не вгодила їй не вмилосердила. Робила їй не спала, поки аж нечувствений сон її обняв коло колиски. Прокинеться — до дитини, — а дитинка вже на божій дорозі. Тільки глянула на його бідолашна мати, тільки вхопила його до серця. — воно їй переставилось.

І побивалася-ж Катря і мучилась і раділа:

Нехай же моє дитя, моє кохане-дороге, буде янголятком божим, — лиха не знатиме, моє ріднесеньке! — А далі і заголосить: А хто-ж до мене рученята простягне? Хто мене звеселить у світі? . . . Дитино моя! Покинула мене, моя донечко!

Назар — ніби й нічого, розважає свою Катрю, молодим її віком заспокоює; а в самого вже помякшав гучний голос, — потай усіх сумує.

По тій печалі зовсім захиріла, занепала Катря. Не то, щоб робити, вже й по світу ходить не здужає. А пані все таки: — Чому не робиш діла? Я тобі те, я тобі друге!

— Тепер я вже не боюсь вас! — одказала Катря, хоч мене живцем із'їжте тепер!

Дала-ж їй себе знати пані! . . .

— Прокопе! — кажу я, — що отсе з нами буде?

— Устино серце! Звязала еси мені руки! . . .

XXXV.

Прогнала пані Катрю з двора на панщину: не вважила й на її чоловіка — візнику.

Пан, нишком од панії, дав їй карбованця грошей, та не взяла Катря; він положив їй на плече, — скинула з себе, наче жабу, ті гроші. Як упав же той карбованець на муріг, — і заліг там, аж счорнів: ніхто не доторкнувся. Та вже сама пані походяючи по двору, вздріла і зняла.

— Се, певно, ти гроші сієш? — каже на пана. — Ой, Боже мій, Боже мій!

Пан на те нічого не одказав, тільки счервонів дуже.

А Катря не схотіла на світі жити. Щось їй приключилось після тої наруги. Бігала по гаях, по болотах, шукаючи своєї дитини, а далі якось і втопилась бідолашна.

Пан дуже зажурився; а пані: — Чого тобі смутитись не знать чим? Хіба-ж ти не помітив по їй, що вона й

здавну навіженна була? І очі якісь страшні і заговорить, то все не путне . . .

— І справді, — вхопився пан за те слово, не повно в неї ума було!

Навіженна тай навіженна . . . На що краще! Порадились поміж собою такеньки, тай спокійненькі собі . . .

XXXVI.

Згодили якось москаля з міста за куховара. То-ж бо й був чудний! Як зварить панам їсти, сам пообідає, то ляже на лаві, та все свище, та свище, та раптом як співоне! — дзвінко-тоненько, помісь півень кукурікає. Сьому байдуже було наше лихо; тільки питає: сьогодні бито? — тай додасть, — іначій і не можна: на те служба!

Назар уже не той став, уже й він якось поник, а все жартує: — Коли-б мені хоч один день хто послужив, до віку-б згадував!

Пані того куховара дуже хвалить, що такий, мовляє, чоловік він хороший, так мене поважає! А він, було, як стоїть перед панією, то мов стріла вистромиться, руки спустить, очі второпить на неї — «Ловив я рябе порося; втікло рябе порося у буряни; то я до чорного поросяти; вловив чорне порося, ошпарив чорне порося, спік чорне порося!» — Такеньки усе чисто одбубонів і дожидає що пані йому одкаже; сам тільки очима луп-луп! . . .

А пані йому раз-по раз: — Добре! Добре! Усе добре! . . . Тільки ти гляди в мене, — не розледащій між моїми вовкодухами.

— Ніколи того не всмію, ваше високоблагородіє!

Вклониться їй низько, в право, в ліво ногами човг, та і з хати, та на лаву — і знов свище.

— Бодай вас! — кажу йому якось, — коли вже ви перестанете того свисту! Тут горе, тут напасть, муки живії, а ви . . .

— Не горюй, не горюй, дівко! На те вона служба

називається. Он, бач, скільки в мене зубів зосталось . . .
На службі втеряв! . . . Був у нас копитан . . . ух!

Та тільки ухнув.

— А ти що думала? Як у світі жити? Як вислужитись? Тебе бють, тебе рвуть, морочать тебе, порочать, а ти стій, не моргни! . . . І! крий Боже!

Зговоривши теє, знов свистіти! А Прокіп з серця аж люльку об землю гешнув.

— Воли в ярмі, тай ті рвуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалася! — грімнув на москаля, аж той свистати перестав. Дивиться на його, як козел на нові ворота. Не така в мене вдача! — каже Прокіп, — я так: або вирятуйся, або пропади.

— А в мене така знов удача: утечи! — зареготав Назар. — Мандрівочка — рідна тіточка.

— Піймають! — скрикнув москаль, схопившись, — піймають — пропав.

Що там у кого було на-серці, а всі засміялись.

— Не кожний копитан швидкий удасться. — каже Назар, — иньший побіжить, тай спіткнеться. А ти ось що лучче скажи: куди втікати? . . . Од якої втік, таку й здибав. Із драмки та вберешся в переперанку . . .

Та все пани, та все дуки . . .

заспівав — як у дзвін ударив.

XXXVII.

У рік стара пані вмерла. Не хотілось дуже їй умирати! Усе молитви, святе письмо читала, по церквах молебні правила; свічки перед богами негасимі падали. Якось дівчинка не допильнувала. та погасла свічечка, — веліла дівчинку ту висікти: — Ти, грішнице, і моєму спасенню шкодиш!

XXXVIII.

Наша пані журилась і плакала за старою дуже: — Вже тепереньки сама я на світі зосталась! Обдеруть

мене тепереньки, як тую лишку! Мое око всього не доглядить; а на тебе — каже панови, яка мені надія? Ти мені не придбаєш, хіба рознесеш і те, що маємо. Ти й не думаєш, що хутко вже нам Бог дитину дасть. Для дитини, коли не для мене, схаменись, мій друже! Хазяйнууй, доглядай усього, а найперва річ — не псууй мені людей.

— Що се ти, любко? Бог з тобою! Отсе знов усім турбуєшся! Та я все зроблю, що хочеш, усе!

Такеньки, було, вмовляє її.

Одного разу хотів він її розважити, тай каже: — Годі тобі, голубко, клопотатись. Ось послухай лишень, що я тобі скажу: я вже кума пригласив.

— Кого-ж ти просив? — перехопила його пані.

— Свого товариша. Такий славний чоловік, добрий.

— Боже мій, я одразу догадалась! . . . Запросив якесь убожество . . . Та я не хочу сього й чути. Не буде сього! Не буде!

А сама у плач ревний.

— Серденько, не плач! — благає пан, — серденько, занедужавш! . . . Не буде того кума; я його перепрошу, тай кінець. Скажи тільки мені, кого ти хочеш, того й запитаю.

— Полковника треба прохати, — от кого!

— Полковника, то й полковника. Завтра я поїду до його. Ну, ізбач мені, любонько, що я тебе засмутив!

— Отто-то й єсть, що ти мене зовсім не жалуєш: усе мене журиш!

— Голубко моя! — промовив пан стиха, — пожалуй і ти мене: Ти знай сердишся, кричиш, сваришся; а я сподівався . . .

Та як заридає!

Пані до його: — Чого се ти, чого?

За руки його хоче брати; а він затуливсь обома, та ридає-ридає! . . . Ледві вже його розговорила: і цілувала вже і обнімала, — на силу стихився.

— Та скажи-ж мені, чого се ти заплакав? Ну, скажи! — просить його.

— І сам не знаю, моя любо, — одказує пан, ніби всміхаючись, — так чогось . . . Не здужаю трохи. Ти об сьому не думай, а насмієсь мені, що я, наче маленький, розплакався.

А сам зітхнув.

— Ти, може, думаєш, що я вже тебе не люблю? — говорить пані.

— Ні, любиш . . .

— Люблю, та ще як! . . . А в купці не можна раз-у-раз сидіти: треба господарювати, моє серце!

Тай поцілувала його.

У ранці поїхав пан і полковника завітав у куми.

XXXIX.

Народився син у панії. Що тих гостей наїхало на хрестини! Обід справили бучний. Кум — полковник вкотив у двір сивими кіньми, побрязкуючи, позвякуючи бубонцями. Сам огрядний, кругловидий, червоний, усе вуса закручує правицею, а лівою — шаблю придержує, та плечима все напинається в гору.

Я рада, що мені трошки вільнійше, — вибігла до Прокопа, — стою, розмовляю з ним коло рундука. Коли де не взявся пан, — веселий такий, як ще був за свого женихання з панією.

— Чого се ви тут стоїте обойко? Що розмовляєте? — сміється.

А Прокіп йому: — Пане, оддайте за мене дівчину!

— Добре, бери, Прокопе! Я не бороню. Повінчайтесь, тай живіть собі любенько.

— А пані? — каже Прокіп.

Пан зітхнув і задумався, а далі її каже: — Ідіть за мною! Візьми її за руку, Прокопе!

Сам пішов у кімнати, а Прокіп веде мене за ним, стискаючи мою руку.

— Любо! — сказав пан. — я отсе до тебе молодих привів. Чи внодобавш?

А тут у кімнаті панів, паній! . . . І полковник поміж усіма, неначе той індик Переяславський. похожає, та все по троху пирхає.

Наша сидить у крісlecky. Зирнула на нас і одвернулаcь. Усміх веселий простиг, гнівнo на пана згляне й питає: — «Що се таке?»

Прокіи кланяється, просить.

— Я вже позволив, — каже пан, — не борони й ти, моя кохана. Дав нам Господь щастя, — нехай і вони щасливі будуть!

Пані все мовчить та уста гризе. А полковник і вирветься й загуде, як на трубі: — До пари, бісові діти, до пари! Обое хороші! Треба їх звінчати, кумо моя мила! . . . Хочеш заміж, дівко? — питає мене, та що хоче моргнути, то й очі заплющить: не моргне; вже не сила — випив повно.

Усі пани за ним підхопили: — Одружіть їх, одружіть! . . . Чуєте: кум ваш, полковник, говорить. що до пари . . .

Тоді вже й пані: — Та нехай собі!

Ми й не чулися, як за поріг переступили. Кинулись духом і, не справивши нічогісінько, похалцем звінчалися, щоб ще не розлучила нас пані.

Дуже вона гнівалась на пана: — як ти мене підвів! — дорікає. — Я сього не можу тобі подарувати, як ти мене підвів!

— А тобі, — свариться на мене, — тобі буде!

— Нехай уже буде, що буде, — думаю, — та вже ми побралися! Велико тішить мене, що тепер озватись до його можна при людях, глянути на його, що вже — мій!

XI.

Я зосталась при панії, як і була. Ще гірш надо мною коверзує вона, ще гірш варить з мене воду, та все промовляє: — А що? Яково тобі у замужжі? Покращало?

Як не заговорить чоловік, як не пожалує, то часом так прийде, що приміг би — крізь землю пішов. А зійдуся з ним — весело й любо; усе лихо забуду. Тільки чоловік мій, куди далі, то все хмурнійший ходить, аж мені серце болить.

— Чи ти вже мене не любиш, Прокопе?

— Він пригорне мене та подивиться в очі так то любо, що чую, наче в мене крила виростають.

— А чого-ж се ти усе смутний, Прокопе? . . . От ми вже тепереньки в купці на віки.

— О, моє серденько! Тяжко було без тебе, а з тобою ще тяжче . . . Яково то сподіватись що годинки в Бога — догани тобі та муки! . . . А боронити — не сила . . . Важко, Усте!

— Як небудь із мною біду перебудемо, Прокопе. Як на мене, то все у двійзі легш.

— А може й справді так, рибонько!

Тай усміхнеться і пожалує мене.

Так то вже я радію, як розговорю його, розважу!

XII.

Жили ми такеньки з бідою та з журбою до осені. Тут і счинилось . . .

Одного дня трусили в саду яблука в коші, а чоловік мій струшує та все з яблуні на мене поглядає то з-за тієї гілки, то з-за тієї. Трохи вже й притомилась бабуся, — сіла одпочити.

— От уже й літечко красне минулося! — промовила, — сонечко ще світить, та вже не гріє.

Сеє кажучи, роздивляється навкруги.

— Устино-голубко! Адже ото неначе дітвора з-за ліси визирає? — питає мене.

Я гляну — аж справді коло тину купка діток.

— А що, дітки? — питає бабуся. — Чого прийшли, мої соколята?

Малі мовчать та тільки оком закидають у коші з яблуками.

— Ходіть лишень ближче, хлопчєнята: я по яблучку вам дам! — каже на їх бабуся.

Дітвора так і сипнула в сад. Обступили стару, як горобці горобину, а стара обділя їх, а стара обділя . . . Загутотіло, загомоніло коло нас: звісно — діти. Коли се, зненацька, як грімне пані: — А то що?

Перелякались діти. Которі в плач, а хто в ноги, — Тільки залопотіло. І в мене серце заколотилось.

Бабуся спокійнєнько одповідає: — Се, каже, я по яблучку діткам дала.

— Ти дала? Ти сміла? — заверещить пані; сама аж труситься. — Ти, мужичко, моє добро крадеш! . . . Злодійко!

— Я — злодійка!? — вимовила стара . . . зблідла, як хустка і очі їй засяли і сльози покотились.

— Більш красти не будеш! — кричить пані. — Я тебе давнєнько пристерегаю; — аж от коли піймалась . . . Панські яблука роздавати!

— Не крада я з роду-віку мого, пані! — одмовляє стара вже спокійнєнько, тільки голос її дзвинить. — Пан ніколи не боронив, сам дітей обділяв. Бог для всіх родить. Подивіться, чи для вашої-ж душі мало?

— Мовчи! — писнула пані, наскакуючи.

Хруснули віти. З-за зеленого листя визирає мій чоловік, та такий у його погляд страшний! Я тільки очима його благаю.

— Злодійка! Злодійка! — картає пані бабуся, вкогтившись їй у плече і соває стару і штовхає.

— Не по правді мене обмовляєте! Я не злодійка, пані! Я вік ізвікувала чесно, пані!

— Ти ще зо мною заходиш?

Та зо всього маху, як сокирою, стару по обличчю!

Захиталась стара; я кинулась до неї; пані — до мене . . . мій чоловік — до панії.

— Спасибі, моя дитино, — промовляє до мене бабуся. — Не турбуйся, не гніви панії.

А пані вже вчепилась у мої коси.

— Годі, пані, годі! — гримнув чоловік, схопивши її за обидві руки. — Сього вже не буде! годі!

Схаменувшись трохи, до Прокопа. А той своє: — Ні, годі!

А пані у гніву, у диві великому, тільки викрикує: — Що? як? га?

Тоді вона у крик. Назбігалися люде, дивляться. Пан, що, було його духу, пригнався: — Що се?

Мій чоловік випустив тоді панію з рук.

— От твої щирії душі! — ледві промовила пані. — Дякую тобі! . . . Та чого-ж ти мовчиш? — скрикнула ще голоснійш. Мені мало рук не вломили, а ти мовчиш!

Що се поробилось? — питає пан на всі сторони у великій тривозі.

Пані й почала: і обікрала її стара і всі хотіли її душі — такого вже наковчила! Сама і хлипає і кричить і клене, що вже і пан розлютувався. Як кинеться до мого чоловіка: — Розбишака!

— Не підходьте, пане, не підходьте! — озвавсь мій понуро.

— Е, бачу! — каже пан, — тобі тут місця мало. Постой же: розцибатимешся у москалях — скільки хотя!

Пані аж верещить: — У москалі його, у москалі! . . . Тепер і прийом у городі; зараз і вези його!

— Візьміть його! — крикне пан на людей, — звяжіть йому руки!

Прокіп не пручався, сам руки простяг: ще й всміхнувся.

А Назар під той гук до мене: Чого злякалась? Чого плачеш? Гірше не буде? . . . От, чи буде краще, — не знаю . . .

XLII.

Повели Прокопа в хату. Сторожа стоїть коло дверей. На дворі возок запрягають. Назар запрягає коні під пана.

Довго думав мій чоловік, далі каже: — Устино! Сядь коло мене!

— Що ти починив, мій голубе? Що ти сподіяв? — говорю йому.

— А що я сподіяв? Будеш вільна, — от що! Будеш вільна, Устино!

— Воля, — кажу, — та без тебе!

Так мені гірко стало! . . .

— Воля! — покрикне він, — воля! . . . Та на волі і лихо і напасть — ніщо не страшне. На волі я гори потоплю! А крепаку, хоч як щаститься, усе добро на лихо стане.

Аж ось, заторохтів на дворі візок. Повели Прокопа. Я, в чім була, схопилась до його на візок. Стара мене благословляє і його: — Нехай вам Мати Божя допомагає, діти! — А сльози тихі так і біжать із очей ласкавих.

Помчали нас. Як то ще пані не схаменулась про мене, наставляючи на дорогу пана: не пустила-б.

Ідем мовчки, побравшись за руки. Я не плачу, не журюся; тільки серце моє колотиться, серце моє трепечеться . . .

Під'їжджаємо до міста. Пан закурив коло нас і випередив. В'їхали в місто. Хутко проторохтіли улицями. Коло високого будинку стали.

Випустив Прокіп мою руку: — Усте, не журися!

Повели його до прийому. Я на рундуці сіла, як на гробовищі.

— Не вдавайсь у тугу, — каже Назар. — Біс біду перебуде: одна мине — десять буде.

А сам почав уже сивим волосом, як сніжком, присипатись; розважає мене, а самого, видно вже, що ніхто не розважить.

Коли виводять мого чоловіка . . . Боже мій, світе мій! Серце в мене замерло; а він веселий, як на Великдень . . .

XLIII.

Зосталась я з чоловіком у місті. Перебігла година тая швидко, як свята іскра снахнула, та до віку не забуду!

Зараз мого чоловіка приручили дядькові, москалеви істньому, ізучатись військової науки. Дядько був станом високий, очі чорні; волосся і вус, як щотина, пужаться; ходить прямо: говорить гучно; поводитьсь гордо.

От ми йому кланяємось, а він нічого; тільки понуро оглядає Прокона. Дає йому Прокіп гроші: — Вибачайте, дядьку, що мало: крепак не багацько розгорює.

Дядько кашлянув, плюнув: — ходім!

— Ходім на місто, дружино моя, погуляймо! — каже мені Прокіп.

Тай пішли.

Ходимо вулицями і заулками, гуляємо собі; а він питає: — А що, Устино, чи ти чуєшся, що вже ти вільна душа?

Тай сміється, заглядаючи мені в вічі.

Хоч як було мені невпокійно, хоч як тужило моє серденько, а і я всміхнулась і ніби чогось раділа.

Набрела я й хатку таку, що наймалась, а грошей нема. Тай добути звідки? Продати нічого. Я поїхала — нічого не взяла. Тай не великі скарби були там у мене: кілька сорочок та спідниць дві, та ще там якась юпочка та кожушаночка. Не до того мені тоді було, щоб те забирати; а послі вже пані не оддала. От я й надумала собі: — Піду я поденно робити! — Порадились із Прокопом, тай вдались до хазяйки, що хату наймала. Своє лихо оповістили, — питаємо: чи буде її рада на те, щоб ми поденно за хату їй силачували?

— Добре. — каже. — Будуть гроші оддаватимете поденно; а не будуть. — то я й підожду вам.

Ми й перебравись до неї в хату.

XLIV.

Хазяйка наша була вдовиця старенька, привітна й ласкава, а що говірка! Розказує тай розказує, та все про своє лихо, що весь рід їх звівся, що сама вона в світі зосталась, як билина в полі. Зітхає раз-у-раз, частенько було й сплакне. Тай з нами чимало вона сліз вилила: як було сидимо з чоловіком у купці та говоримо, вона й почне плакати та примовляти, що — ось ми молоденькі, ось ми й хороші — нівроку: жити-б та жити, та людей собою веселити . . . Прикладає тай плаче. Ми вже її вмовляємо! Хіба тоді ущухне, як надійде дядько, та гримне на неї: — Знов баба кисне! А вона його боялась дуже, що такий він — ані до його заговорити, ані його спитати.

— Що се за чоловік у світі! — каже було стара, — який же він грізний та не ласкавий — нехай Бог боронить! Чи він ніколи роду не мав, чи що таке? Бог його знає!

Рано-ранісінько схоплюся, біжу на поденцину. Повертаюся пізно. В руці в мене зароблені гроші. Весело поспішаюсь до дому.

Ще на дорозі стріне мене чоловік; любо та міцно стисне за руку і питає тихенько: — Чи добре натомилась, Усте?

XLV.

От якось сидимо в вечері: москаль на лаві з люлькою, хазяйка коло віконця, а ми з Прокопом оддалік. Сидимо мовчки всі; коли у двері хтось стук-стук; а далі: — «Здорові були!» — гукнуло щось за дверима.

Се-ж Назар!

Увійшов і стоїть перед нами, стелю підпираючи: люлька в зубах; і сивизна, ти-б казав, у густі кучері поховалась.

— Хазяйці і всім нехай Бог помагає.

— Спасибі! Милости вашої просимо! — витає його стара.

— Звідки се ти взявся, Назаре? — питає Прокіп. От наче з землі вийшов!

— Я звідти, — каже, — звідки добрі люде мандрівки виглядають.

Дядько поворушивсь — поглядає на двері.

— А чого се крутишся, пане москалю? Однієї віри, — не цурайся!

Дядько все дивиться на вікна, на двері.

— Овва, який же баский! Чи не вітра в полі хочеш піймати? Да ти і сам, бачу, степовик . . . От же й не пробуй, — не піймаєш. А лучче дай мені люльки запалити . . . Як же вам ведеться тут? — питає нас. По чому в місті молодиці моторні та гарні? — моргає на мене.

— А в вас там як? — питаю в його.

— Як?! На вибір дають, на людську волю: хоч утопись, хоч так загинь.

— Ох мені лишечко! Годино моя! — зажурилась хазяйка.

Дядько тільки вуса покрутнув.

— А стара? — питаю.

— Живе. Стара все перетерпить. Кланяється вам.

Питаю за себе, що там пані казала.

— Еге! Було за вас обох панові на горішки: — «Через твій, каже, розпуск двох робітників утерjali! Хто-ж дурнем зостався?» — Се все пані, а я скажу: дурень не дурень, а стоячи перед нею, на розумного й трошки не походив.

Хазяйка тимчасом вечеряти просить. А Назар достав із-за пазухи пляшку горілки й поставив на столі.

— Випємо, — каже, — по повній, бо наш вік не довгий! . . . Бувайте здорові, в кого чорні брови!

А дядько: Що се. — каже, — за горілка? Лучче води напитись, як такої горілки!

— Коли хто схоче, то напється й води, — озвався Назар.

— Горілочка, здається, добра, — каже хазяйка.

— Бодай тому шинкареви таке життя добре! — одгрімнувся дядько.

А про те вишив іще, й іще. Више і силоне, наліє і знов више.

Стара дивується та головою хитає, а далі вже не стерпіла: Що-ж ви так її гудите?

— Не твоє діло, бабо! — гукнув дядько, — для приятелів пемо всяку.

— Та на здоровячко-ж!

— Знайте нашу московську добрість! — додав Назар.

Вечеряємо, говоримо; а дядько пє тай пє, тай пє. Зблід на лиці і на стіл схилився. Дивиться на нас із чоловіком, тай каже: — Ой, ви, молодята, молодята! Не довго житимете в купці . . . Та годі, не журіться! . . . Пожили, пороскошували — і буде з вас. Бува й таке, що з сповиточку ласки-добра не знаєш, — вік звікуєш під палкою . . . Оттак живи! . . . Без роду, без плімя, без привіту, без совіту, — на всіх роскошах!

А стара тоді до його: — А де-ж ваш рід, дядечку? Звідки ви самі?

— З кантаністів! — одказав похмурно москаль, — з тих, коли чули, що нас у холеру поменшало. Роду нема, не знав і не знаю.

— А матуся ваша?

— Казав: не знаю! . . . Чого дурно розпитувати?

— От такеньки і я тепер безрідна! — каже хазяйка, хлипаючи.

— Іще й вона між люде! — гукнув москаль. — Що твоє лихо! . . . Он лихо, то лихо: що нікого тобі згадати, ніхто й тебе не згадає; нікуди піти й ніде зостатись. Усі тобі, чужі і все, усе чуже: і хата і люде й одежа . . . «Степовик!» мовляв (до Назара) . . . Так, брате! Мене з степів узято . . . Ну і славні, мабуть, тії степи

були! . . . Дай, бабо, горілки! Вишемо до дна, бо на дні молодії дні!

А в самого сльози котяться-котяться. І сміється він разом і горілку пє. Далі вже як унав на лаву, так і заснув.

— Ну, по сій же мові та будьмо здорові! — каже Назар. — Прощай, Проконе-брате! . . . Та ось, трохи не забув. Принас я тобі грошенят крихту: пять карбованців. Поживай здоров!

— Спасибі, брате! Не знаю, коли вже я приможуся тобі вернути . . .

— Гай, га! Аби живі були! Се не панські гроші — братерські: ними не зажуришся. Я собі зароблю: те пер я вільний хоч на пів року; з собаками не піймають.

Тай пішов попрацвавшись. Тільки його й бачили.

XLVI.

Господи милий! Яке-ж то життя тоді наше було! Хоч і з бідюю і з лихом, а таке-ж то любе, таке благодатне! Легко зітхнути, весело глянути й думати: що зароблю, то все на себе; що й посижу і поговорю — нікого не боюся; робитиму, чи ні — ніхто мене не присилує, ніхто не займе. Чуюся на душі й на тілі, що й я живу.

Коли так, на весні, чутка: москалі виходять у поход!

— Неправда сьому! — вмовляю себе; а серце моє одразу почуло, що правда. А тут і наказ: у поход, у поход лагодитись!

Прокін мене розважає, доводить мені, що се лихо дочасне, що повернусь, каже, — будемо вільні.

— Так, так! — кажу, — так, мій голубе!

А серце моє болить, сльози ринуть.

Вже й день походу намічений. Пішли ми в хутір попрощатись. Панів не було дома; тільки бабуся сама на господарстві. Бабусечко-ж моя люба! Я її з далеку на вздвір'ї пізнала, а пізнавши заплакала. Душею живою вона тільки жива була. Прибіжу до неї обіймаю, як матір рідну.

- Чого ти плачеш, моя голубко? Питає мене стиха.
— Отсе ви тут-зостаєтесь у сьому пеклі!
— Та вже-ж тут, пташко. Тут я родилась, тут я хрестилась, тут сиротіла . . . тут і вмру, моя дитино.
— Та до смери терпітимете?
— І терпітиму, пташко! . . .

Поблагословила вона нас, як дітей рідних, обділила, чим мала. Попрощалися ми, пішли . . . Тай не раз, не два обертались, дивились. На порозі стоїть бабуся; навкруги тиша; скрізь ясно; з поля вітерець віє; з гаїв холодок дише; деь то вода гучить; а високо над усім грає-сіяє вишне проміняєте сонечко.

XLVII.

Провела я чоловіка аж до Київа. У Київі служити зосталась, а він із військом кудись далеко на Литву пішов.

— Не суши себе слізми, серденько! — приказував.
— Я вернусь . . . сподіваюся. Сподівайся й ти. Дожидай мене.

Дожидаю . . . Що яка та служба довга! Уже сім год, як він пішов. Чи то-ж побачу коли? . . . У своєму селі не була. Перечула через люде, що всі живі. Ведеться так, як і перш жилося. Бабуся живе, терпить, а про Назара нема й чутки. Служу, наймаюся, заробляю. Що наша копійка? Кровю обкипіла! Та інколи й мені так легко, так то вже весело стане, як подумаю, що аби схотіла, — зараз і покинути ту службу вільно. Подумаю такеньки — і року добуду. Якось розважить мене, підможе мене та думка, що вільно мені, що не звязані руки мої. — Се лихо дочасне, не вічне! — думаю.

То як же мені свого чоловіка забути хоч на хвилинку? Він мене з пекла, з кормиги визволив! . . . Та мене й Бог забуде! Він чоловік мій і добродій мій. Поздоров його Мати Божа, — я вільна! І хожу і говорю і дивлюсь — байдуже мені, що й є ті пани у світі! . . .

ВІД СЕБЕ НЕ ВТЕЧЕШ.

I.

Був у нашому селі чоловік — Чорнокрил Павло звали, а в його жінка Гапна. Обоє вони були сироти, побралися й жили собі двойко.

Він був чоловік поважний і ходив усе понурою, а серцем був палкий на віки. Не багатомовний, а коли вже розговориться, то паще його кожне слово полумям. Був із себе чорнявий і хороший дуже.

А вона молоденька, люба та мила, з ясними очима, з веселим серцем, — коло його як пташенятко звивається . . . В досвіта, раненько, вона вже прокинулася, вже робить і співає, було й сусід порозбужає своїм голосочком. Чуєш було на світанню:

Устану раненько,
Умиюсь біленько . . .

Слухаєш, — а тут і сонечко сходить . . .

Бувало, що той Павло похмурий такій сидить, а то і словом її гріким зачепить, — вона терпеливодушна, ясна та весела. Він у чому помилиться — вона себе повинуватить; він її скривдить — вона його перепрошує. Ти в мене не жінка, — було Павло їй говорить, — ти в мене дитина добра. Ти того біди-лишенька людського не знаєш, не розбираєш . . .

— А тобі важко дуже? — питає та близесенько сяде коло його, дивиться так то вже любо, так то вже ласкаво жалує!

— Мені важко . . . Доля лихая, люде недобрі, вбожество гіркеє . . . мені важко!

А як би я із тобою журилася?

— Ні, моя ясочко, проживай веселою. Як гляну я на тебе часом, то і сам розважуся: тобі, бач, усе смішки та втішки, — воно й краще. А коли-б ти ще засумувала, — бідна тоді голова моя! Важко самому журитись, а ще важче буде, коли й ти затужиш, а моя несила розважить тоді . . . Хай Бог боронить! Проживай, моя ясочко, веселою!

— То й добре! — одкаже йому, всміхаючись. І жили вони собі вже три роки побравшися.

Тоді женивсь наш пан молодий і поняв собі багату жінку: везли за нею посагу — Господи-світе! Наче чумацька валка з Криму йшла.

Наїхало за нею і хлопців і дівчат кімнатних, і шевців і кравців, і прачок і швачок. У дворі панському наче рій вироївся: людей-людей! . . .

Почалися пири та бенкети, музики та танці: — гуде будинок.

Такеньки уся зима зимська перезимувалась.

Дожидали пани якогось празника собі, сад прибирали — загадали чоловіків пригнати на ту садову роботу. Сад панський великий . . . У йому і хатиночки побудовані, у йому і бесідочки . . . Одна ще була така, що на версі, на даху, місяцеві роги стреміли . . . На те, щоб сього треба для чого було — ні до чого воно, а так то вже — аби було: звісно, пани — що хочуть, те й роблять. Там і лавочки і столички і мраморяні панни — русавки, чи що — і жвавий хлопчик якийсь із луком та із стрілкою націлявся з-за рожевих кущів.

От і клопоталися чоловіки у тому саду: пісок возили, східці по згіррю направляли та місточки через рівчаки ладили. Спішної треба було роботи і ото тамечка вони робили з раннього ранку до пізнього вечора.

Саме тоді весна молода йшла. Вже вода ставна леліла і стали поскакувать щучки дрібненькі, а в рівчаку струмочок забурчав; заворушивсь на дереві листочок і червоненький усик попустив. Вже травичка стирчала з

землі оттеплої; вже бжолла за обніжжю летіла, гудучи. Вилися між деревами якісь сіресенькі пташечки, малесечкі, з пишанням своїм веселим; верба у жовтім пушку диминіла, а на вербі сорока смілива скреготала. Вже вечоріло та вечоріло . . . На селі вже гомін стихався; люде йшли з панщини. Вертавсь і Павло до дому.

Ішов він садом панським із своїм возом порожним та про свою долю думав понуро. На весну вбогому чоловіку труднійше, — запаси вже пожив, а новини не дождався. І думав він собі, в кого то хліба позичати, якому доброму чоловікови вклонитись треба буде . . . А було тихо та тихо, тільки хрущі гули, літаючи. Коли, чується йому, наче хто сильне ридає неподалеку. Він зупинився, прислухався — ридає-плаче хтось поза блигомими кущами. Він ті кущі потихеньку прогорнув — сидить дівчина на лавочці, попустила свої руки білі в великій тузі, росють дрібно сльози її обличчя молоде. Він дивиться та дивиться. І довго дивився без жадної її думки, а так от, як на світову зорю дивляться, що яка то гарна вона та ясна.

Скинула дівчина очима . . . Як побачила — стрепенулася, здивувалася, злякалася.

— Звідки ви? До кого? Чого ви? — запитує.

— Як сильне ви ридали! — одказав. Нічого не прибрав більш їй одмовити. Вона як заридає знову!

— Боже мій милий! — скрикнула, — се вже не первий отак я вечір ридаю! Світ уже мені не милий, а Господь смерти не посила!

— Ви за молодою панією, мабуть, придані?

— За нею . . . Ох, лихо мове та тяжке! Завезли-ж мене на чужу сторону, — нещаслива головонька моя! Хоч усюди гірка наша доля, та все таки між своїх легш: кожного я знаю, мене кожне знає; там мені і стежечки знакомісінькі, хати усі відомісінькі, — там земля ріднесенька! А тут от, на чужині, так як у темному лісі, так як на морі! . . .

Та так то вже плаче, жалкуючися парікаючи, татими то вже сльозами ревними.

— Важко буває чоловіку! — промовив Павло.

— Ох, як же важко! Мука живая! . . .

Вона усе сльозами вмивалася, а він стояв та думав: нещаслива яка! А молоде! Хороше!

— А ви? — питає дівчина крізь свої сльози, — ви, мабуть, тут робите у саду?

— Робимо.

— Давно?

— Сьогодні у перше нас поставлено.

— То то-ж бо я наче нікого не бачила, а я що вечора тутенька туляюся, світом нужу та тужу . . . А довго вашої роботи буде?

— Та коли-б в два тижні ввібралось!

— Гостей дожидають пани . . .

— Чули. То-ж бо для їх і стояти день при дні — з ночі до ночі . . .

Та озирнеться — округи темнісінько зовсім, воза свого не бачить. Схаменувся тоді.

— Бувайте здорові! — промовив дівчині та хутко похопивсь. Одшукав воза на полянці; воли пасуться панським зіллячком викоханим . . . Зїхав на дорогу; тоді оглянеться назад — нічого не забачив: усе застелила мла вечірня пахучая. Дотягнув він до дому поти-ху, усе думаючи про пригоди людські . . .

На порозі його Галя стріла — веселим своїм голосочком питає; сумно він їй одмовляє своє слово.

Вона у хату веде, засвітила світло, стіл уже застелений. Буханчик хліба на столі лежить та ніж. Сів Павло біля столу, схилив голову на руки.

— Ось і вечерея наша, — промовляє до його Галя, сідаючи поруч.

— Позичений? — каже Павло, краючи хліб.

— Оддамо, серце, оддамо новиною. Сей рік зарідливий буде. Подивитись на руна польові: жита такі, що їй вуж не пролізе.

— Ти в мене і торік пророкувала гарне політте так саме. Ти куди глянеш, то всюди тобі золоте верб'я росте!

— Люде сподіваються . . .

— Ет! Сподіванки людські! . . . У кого се ти хліба позичила?

— У Микити у Румая.

— Довго, мабуть, гнувся — не давав?

— О, де-ж там! І трошки ні! І трошки ні! Зараз. таки зараз дав, із милою хіттю. Се добрий чоловік — Румай.

— Ох, добрі люде! Добрі люде! — промовив Павло.

Тихенько його Галя обійняла і тихенько до його пригорнулася. Почала розмову; всміхнулася — не дивиться; припала до його — не пригорнув.

— Скажи мені словечечко, серце! — просить його.

— Нема в мене слів хороших; тобі гірких не треба!

— Чого ти такий, голубе мій? Ти мені скажи, яка нам біда?

— Хіба ми давньою бідою не вдоволилось? Тай свіжа не забариться. Чого-чого, а сього у повні буде!

— На що такеньки говорити, мое кохання! Перейметься й добро нам, аж Бог дасть . . .

— Отже й дожидай того добра, що не прийде, а терпи лихо, що вселилося! — Випроставсь із її рук тай сів собі оддалік.

Киніла в його душа, наболівши, наскорбивши. Не виносливо йому слухати було про сподіване добро, надію веселу. Миліши би йому було почути гіркої скарги, нарікання жалкее . . . Ріднійша-б йому та душа була, що нидіє в самогризоті, вистливійше те серце, що ворухнеться од жалю гнівного та од туги важливої . . .

Глянув він на Галю: вона на його дивилась ясними очима своїми: тихі сльози одна по другій бігли по обличчю, а уста все наче всміхалися . . . Не пожалував її, а стало йому якось уразливо, негарно: — вона чого плаче, дитина нерозумна?

— А все-ж добре . . . чого плакати заходилася? — каже їй.

— Ти смутний такий, мій голубе!

— Не плачся на моє горе! Не тобі його оплакати! Годі-ж бо! — Вона обітерла сльози і до його знов прийшла, пригорнулася.

— І добре, як ущухла! — промовив гірко.

Вона тихо коло його сиділа, як коло недужого. А йому важко було та тяжко . . . Хотів би він одхитнутись від неї, так вона такеньки пригорнулася, біднесенька, що слова гіркого уста не вимовили. Була се в його при йому добра дитина її мила, та йому чужа-чужісінька . . . І пригадалася йому та дівчина плачуща . . . Став він дивитись у віконце, у той вечір темний вдивляється, задумався . . . Що таке йому Галя його невсипуща щебетала, як його розважала, — він не чув. Він мовчки до її голосочку дослухався, як до леління води тихої, та думав собі . . . Добре йому впали у памяти ті очі сяючі, ті сльози блискучі, слова ті жалкі та жаркі . . . І той вечір, весни молодой і навіть та квіточка бузкова, що пахуча розгорталася в темному вечорі.

II.

На другий день робив Павло у саду, не знімаючи голови похилої, робив, як тії люде роблять, що хочуть свою журбу втомою поневірять . . . Придався і сей вечір темний та пахущий, як учорашній. Після усіх побрався Павло до дому. Ішов він та думав, дівчину згадував: чи то-ж і сьогодні плаче вона? . . . Як то вона журиється журно . . . Яка то віком молода, яка вродою хороша! . . . Чи жив її батько — матуся? Які собі люде? . . . І як вона спершу там жила у своїому селі, і кого краще од усіх сподобала тамечки і як розлучилася? . . .

Думу, думу в його дуло, як того, як того шуму на морі, та все об дівчині, усе об неї.

— А ось я її, либонь, і побачу, — подумав; коли вона йому назустріч, з-за дерева, з-за соснини уявляє.

— Добри-вечір! — промовила.

Він іздрігнувсь, мов нахідка йому несподівана . . .

— Добри-вечір! — одкаже їй, та наче ще й «славний вечір» — сказав . . .

Вона його пита, чи дуже втомивсь на роботі?

— Ні, — одвістив.

Пита, чи трудна в їх панщина?

Каже: — трудна.

— Та по панщині усі до дому, до своєї хати, ідуть на спочивок, — у мене бігма тепереньки ані хати, ані господи . . .

Зговорила . . . сльози покотилися, посипались по личку . . .

Тронулося серце в Павла, та наче не з жаління, наче з радощів. Якось любо йому було бачити сльози ті, якось мило. Не думав він спиняти їх, не хотів слова мовити. Стояв, дививсь — от мов би знайшов, що шукав, що треба було, тай став: і любує і радіє — найшов, чує . . .

— Боже-ж мій милий! Як важко! — промовила до його. — Чи усім так важко буває? Парубкам, як дівчатам? . . . Та парубок не заплаче, мабуть, такеньки, от як я . . .

А Павлови чулося, що вже в самого око застигла сльозою . . . Одкаже:

— Чому?

— Кремезні люде, славлють . . . Як вас зовуть? — спитала.

— Павло.

— А на прозвання?

— Чорнокрил.

— А мене зовуть Варкою, по батькови я Линівна.

— Сумуєте ви дуже у нашій стороні? — їй каже.

Стиснула вона білими руками, влилася знов слізми . . .

Він неначе того й жадав і змовк.

— Ходіть, — промовляє вона крізь сльози, — ходіть за мною, подивіться!

Веде його на згірочок тай показує — простягає руку в далину: у присмерку ледві-на-ледві по степу росяному шлях мрівся . . .

— Се, — каже, — се шлях на мою сторону.

Поглянув він на той шлях, тай в його серце розжалося, як наче од свого власного смутку . . .

Стояли собі, забувшись, що час не стоїть . . .

Вона питала, чи є в його мати? Чи батько живий?

— Нема в мене ні батька, ні матері.

— Як і у мене, — каже, — і я сирота.

Любо йому було те слово почути, як же любо! Коли-б родина була в його — сам би відцурався тоді.

А жінка? А Галя його? . . .

І промигнула вона в його по душі, як холодний вітер і вже ніяк не зміг він ані мислі одігнать, ані занедбать думки тієї: наче холодний вітер, кажу, віяв по душі з тією думкою.

А дівчина пита, де його хата стоїть? Які в його сусіди?

Він розказав, де його хата стоїть, поіменував сусід своїх — не наменував тільки про Галю. Йому усе чогось здавалося, що ось-ось поспитає дівчина в його: а жінка ваша? — і серце йому омирало . . .

Півні заспівали по селі.

— Та вже пізенько! — промовили обоє разом. — Се вже перві півні співають.

— Прощайте! — каже Павло.

— На добраніч! — привитала його дівчина, зникаючи у темноті.

Бачилися і на третій вечір, бачились і на четвертий; стали сходитись що дня. Смеркає, вечір, — вони й стрічаються. Він не просив виходити, не казала вона: — «вийду» — а якось сам він дожидав, вона сама вийшла. Розмовляють, розштуються, розказують. Він ізгадав, як служив колись у лихих людей наймитом . . . Ніхто

ще такечки не нарікав на його долю недобру, ніхто ще такими сльозами бідування його не оплакав — жаркими та гіркими — так то йому здавалося — як ся дівчина чужестороння. Вона знов йому вимовляла свій жаль, свою тугу на серці . . . Як же жалував, як спочував! Аже й на світі йому не було ще такої безщасної, такої любої дівчини!

День по дню минає, вечір по вечері, а вони собі усе сходяться та говорять, та усе лучче звичаються. Скаржаться дівчина на тугу, а вже в самої серце дуже весело чогось стрепехається — туга тая розпадається наче. Жалує він її слези журливії, а ще лучче — люблює поглядом ласкавим. Спершу дожидали побачитися так, як дня соняшого, що його дожидає чоловік і радіє, — одживає дождавшись; а далі вже стали дождати з тугою пекучою, зі смутком нетерплячим, як кохання того дождують . . .

А вжеж! Покохалися! А ті любовці — немоці — гірш вони над усі болецї у світі, не одходить від їх ні жодна воріжка-знатниця . . . Вже й літечко красне розповнилося, цвіло, а Варка все ще не знала, що він жонатий. Чи то-ж село маленьке, чи то-ж усіх пазнаться? А вона-ж із двору панського не виходила. За його ніколи не говорила нікому і ніколи не питала нікого. А Павлови все важче та важче ужитися. Те кохання, що його одживило, живу й муку йому собою завдало. Часте-сенько-часто, сидючи поруч із дівчиною, роздумувався він про свою жінку; слухаючи дівчину, чувся йому голос із його хати . . . А прийде до дому, й нудно й трудно, і уразливо і соромно . . . Шукає-питає якого діла — робота рук не йметься; заговорить — гірка його розмова, уціпливі слова . . . А Галя все так, як і була — привітна та ясна. Як уже він не вередує, вона догожда. Бувало, чого вже вона не почує, чого він не скаже, як не зневажить, а вона: — «голубе мій! Серце мое!» — Обніме свою голову він, тай із хати утікає.

Душно йому було коло Галі — від жалю, від суму:

від її погляду люблячого ще скрутіїш . . . біг він до дівчини — чорна туга з ним . . . Давно вже хотів він признатись, що жонатий, та не признавався. Далі одважився — треба!

З тією думкою прийшов він до неї; вона його дожидає, кинулася до його, своїм питаннячком хвитким не дала йому вимовити слова.

— Чого такий? жалує його. — Чи нездужаєш? Боже мій добрий! Нездужаєш? Скажи! Чому не говориш? Говори бо! — А сама так і припадає до його.

— Я жонатий, — хотів він вимовити, та каже: — дівчино! Чи любиш ти мене вірно? . . . Чи щиро?

— Більше батька рідного, більше матері питомої, краще світу красного, лучче свого життя молодого! . . .

Тай пригорнулася до його, як дитина до матери.

Обійняла його велика туга, сум сумний.

— Дівчино, — говорить, — я жонатий, в мене жінка є . . .

Вона як була коло його — і не одхитнулася: — Що? — питає.

— Жінка є в мене . . . Чуєш, дівчино? Знатимеш? Схопилася вона.

— Се жарти такі, чи правда така?

— Правда щирая . . .

Стенулась од його бігти, сама себе не памятаючи.

Він не пустив; за руку держить, прихиляє до себе.

— Годі! — погукнула на весь голос своїй, аж загуло у темноті. — Чого тобі треба? Де-ж твоя жінка? Веди мене до неї, нехай побачимось! Пусти мене! Я тебе не хочу! Я жити не хочу у світі! Як я тебе покохала, лихого чоловіка! . . .

— Серце моє! Не плач, постривай, — промовляє до неї, наче-б справді мав чим втішити її й порадити, — не кидай ти мене, — просить, — не втікай од мене! . . . Не кидай!

— Не кидати? Як же мені бути з тобою, з чужим чоловіком? Чужий, на всі віки чужий! У тебе Бога

нема! . . . Нехай же так важко тобі, як ти запанастив мене!

— Тебе і себе, дівчино!

— Іди-ж собі геть від мене! Іди! . . . Щоб не бачити тебе! Щоб тебе не чути! . . . Лучче-б ти вмер . . . Що-ж мені робити? Що мені діяти? . . . Не кидай мене при лихій годині, — пожалуй!

І обіймає його і ридає і благає . . .

Не покину! Вже пізно нам розлучатись. Я тебе поки життя мого не покину!

.

Сперву вже повівало лихо над тим коханням, а се впрям поняло, як вода. Як не бачуться — гіркий світ, а побачуться — ще гірший. Сидять, було просяжують ніч темну рука з рукою, а в серці горенить мов отрутою.

.

— Розкажи мені, будь ласкав, яка твоя жінка? — промовила Варка.

— Як же мені розказувати? — спитав. — І на що питати?

— Розкажи мені, розкажи! . . . Чого одвертаєшся? Як в мене нічим хвалитись перед тобою, ти мені похвалися! . . . Яка-ж вона? Яка краса її?

— Вона хороша.

— Спасибі Богу! Любить тебе?

— Любить.

— І жалує?

— Жалує.

— І добра? Її любя?

— Добра її любя.

— Чого-ж тобі ще треба? Чого коло мене ти шукаєш? — погукнула. — Іди до своєї хати, до милої жінки!

— Годі, дівчино, годі! На що розпитувать? Не так було-б мені свою праву руку одрубати важко, як тую правду визнати-вимовити. Пожалуй ти лучче моєї бідної голови!

Вона вирвалась із його рук.

— Де ти з нею пізнався? — пита.

— Тут у селі.

— І дуже вподобав од разу?

— Вона мені до вподоби була . . . А за що ти мені муки завдаєш, дівчино?

— І хутко її посватав?

— У пів року.

— Мав час на роздуму! Пів року зналися! І часто бачився тоді з нею? Що дня?

— Що дня . . .

— І от, мов устала перед очима його та осінь тепла та ясна, коли він побрався з Галею як тоді на полі серпи блискали, а на ланах широких коси дзвеніли з рана, а в вечері до села тягнули важкі вози, хитаючись; викладалися стежки коло кожної хати, по усіх дворах чулися голоси веселі; як червоніли рясні яблука по садках; черкаючи крильцями, пурхали в гильках пташенята . . . Згадалося, як він вів Галю з церкви у рутяному віночку; як у його вбогенькій хатині веселійш стало і як запахло свіжими квітками за божничком . . . Гірко йому все тее пригадалося, як гірко згадується добро, що було колись тобі на віки миле і тебе не зрадило воно, не перейшло, а одбіг його сам чоловік невиситимий. Нікого було йому винуватить, нічого осужати, тільки хіба — себе самого . . . В його на руках дівчина його люблена ридала . . . Плакав і він того вечора сльозами . . .

III.

Занедужала Галя. Ішла якось по роботі з поля, у день душно було, а тут — де взявся вітер, буря, дождливий — заохолодилася вона тайі занедужала.

Лежала собі сама душею. Доходили молодиці знайомі навідати; нашвидку пожуриються, пожалкують, тайі до свого діла поспішаються кожне. Павла вона сливе й не бачила: — у досвіта йде на роботу, а вертається трохи не о півночі.

— Де він буває? — думалося їй. — Коли-б він ходив межі люде, чула-б од молодиць; а молодиці питалися, чому се її чоловіка не видко ніде. — Де-ж він буває? Десь на самоті тужить, як колись . . . Згадала вона, що колись ще, як зазнавалася із ним, вона його одшукувала в лузі по-над річкою, або у гаю самого з журбою своєю; чи-ж тепер такеньки? Тоді він зрадіє, було, її забачивши, — тепереньки втікає . . . Чи-ж розлюбив? І як се розлюбляють? І за що? І чому? І на що? Думаючи і почує, що вліта сльозами . . . «Отсе, отсе, — говорить сама до себе, мов дитина плачу . . . Отсе!» . . . А сльози таки ллються невпинимі . . . Втомиться — роздрімається, все округи мішатись починає у вочах; що дослуха — наче крізь воду проточну, — тільки чує добре серце своє, що болить рівно, однаково, болем болющим . . .

— Такеньки минув тиждень, коли їй вже зовсім недобре стало. Частійш почали молодиці убігати; причапали старі баби, охаючи. Усі уходили в хату обережно, сиділи поважно — ніхто не всміхнеться; розмова тиха.

— Мабуть, мені помирати? — спитала Галя.

— Смерть не виміча нікого, моя дитино! — одказала їй стара бабуся, зовсім уже біла сама.

— Ви пожили вік, бабусенько . . . — промовила Галя.

— Пожила, доню . . . Смерти од Бога дожидаю.

— А я не сподівалася своєї такеньки хутко . . .

— Вона приходить непрошена, моя дитино!

— Он торік умерла Катра Кравчиха — молоденька, як ягода була, — озвалась чорнява та жвава молодиця, пестячи дитину на руках.

— А Грімченка забули? Який парубок хороший — царство душі! — пригадала друга, зітхнувши.

— Люде молодії які мруть! — додала бабуся, схилившись на руку журливо.

День минав, мінивсь на вечір. Діти послули на руках у молодиць; стали усі одна по другій розходитись.

— А що се твого чоловіка нема? Вже люде з поля поприходили, — каже на Галю стара бабуся.

— Він зараз прийде . . .

— Може куди завідав? Вбожество ваше, моя дитино! . . . У кого він позичає?

— Я не знаю, бабусю . . .

— То я посиджу з тобою. Як тебе саму кидати?

— Ні, бабусенько, він зараз, таки зараз . . . Прийде! . . . Не клопочіться, ідіть собі до дому.

— Моя голубко, я при тобі побуду . . . При такій недузї самій не можна. Хто віченьки затулить, як твоя смерть прийде? Смерть не вість несе . . .

— Ні, бабусенько, ні, зозуленько, він прийде, не забариться . . . Я вже й одужала трохи . . . Здоровійш мені. А ви не турбуйтеся, вас дома діти дожидають, унученьки за ворітьми, повибігали . . . Вас дома виглядають, не спатимуть . . .

— Не спатимуть таки, правда! Дожидають, мої голубята! Отсе як побачуть, із ніг мене звалять, тая пустота! А тобі-ж полегшало, доню? . . . То й добре! Спасибі Богу! Прощавай, дитино!

І пішла собі старенька до дому. Галі наче легко зітхнулося. Усі їй мішали; здавалося, що швидче вона його діждеться, як усі порозходяться; що хутче тоді його побачить . . . А його нема тай нема — і довго не було. Говірка на улиці, тупання, ворота рипали, віконця стукали, — усе чула Галя . . . Все його не було . . . Далі вже стихло село, стемніло темно, ніч . . . Тоді він прийшов.

Вона руки до його простягла у радощах.

— Павле! Ходи сюди до мене, серце!

Він до неї доступив і став.

— Схились до мене . . . Підведи мене трохи.

Він схилився, підвів її, слова не мовлячи.

— Павле! . . . кажуть . . . я вмру, мені тебе кидати жалко-жалко! . . .

— Він весь затрусився.

— Голубе мій! Коли-б же моя сила, я-б тебе над усім постановила . . . Я буду Бога прохати, щоб тобі роскоші, щоб тобі добре усе . . . Я люблю тебе рідненько!

Взяв його острах якийсь сумний: здавалося йому, що сама смерть холодна коло його поруч; хотів бігти — не зміг ухитнутись із її ручок замлілих.

Щось вона ще говорила йому, та вже невиразно, нишком; очі заплющились, ручки опали . . .

Він кинувся до віконця — одсунув, кинувсь до дверей — відчинив, дихнув важко-глибоко з грудей . . . Озирнувся — вона лежить, тільки дише . . . Сів він да їй просидів цілісіньку ніч біля неї прислухавшись, чи не дише, думаючи: ось-ось перестане . . .

На другий день Галі ще гірш і третій і четвертий; всі смерти її доглядають . . . Лежить вона, очі все заплющені, нічого не чує, не знає . . .

Ідуть дні, полегкості нема їй. Із Варкою що дня Павло бачився на швидку. В розмову вона не заходила.

Зійдуться. — Що? — поспитала вона.

— Так саме . . . Усе гіршає — одкаже . . . Тай годі. Посидять, обіймуться, як на смерть, тай розійдуться.

— Отсе вже вона не переживе сієї ночі, — кажуть Павлови, — се вона сьогодні така перед смертю, се й сон її смертний.

Він подививсь — вона наче тихо спала.

Стемніло. Прибіг до Варки. Як він її обняв, вона вже догадалася.

— Боже мій! Боже мій! — скрикнула, — коли-ж я одпочину? Коли муки тії перейдуть? Чи буде коли добро мені?

Дівчино! — промовив їй, — як воно нам само складається . . . Я гадав . . . я думав . . . на все піду, — аж ось мені дорога гладка . . .

Уступає у хату Павло, — коли чує:

— Се ти, коханий?

Хотів ступати далі — похитнувся.

— Не говори до неї, — шепотять йому молодиці в уха, — стань так коло неї, постій . . .

Підвели його й поставили перед Гаєю. Вона як взріла — всміхнулася, дивилась на його поглядом своїм світлим, тихим . . .

— Се буває перед смертю, полєгкость така . . . — жебоніло поза плечима в Павла.

На ніч зосталося молодиць дві. Галя незабавом знов спочила. Павло сів на лаві.

Молодиці шепоталися довгенько собі, а там і поснули. Він без сну сидів усю ніч темну до білого світу. На панцину не пішов, — «в мене жінка присмертна», — одпрохався тим. Під обідню добу Галя прокинулася, зараз покликкала до себе Павла.

— Отсе вже й легш мені, легко зовсім, голубе мій. Коли-б іще в силу вбратись . . .

Усміхається до його, говорячи.

Поминув сей день, поминула ніч — молодиці дивують та радіють: одужає Галя. У хаті загомоніли веселійш, не так уже по багату набігає одвідачів . . .

Павло, не пивши, не ївши, сном очі не освіживши, сидів, дожидав.

Вже три дні він Варки не бачив — не одходив од Галі . . .

А воно молоде, то швидко й виходилося собі, оздоровіло; вже й у румянцях і весела — тішиться тим, що він усе тут, невідхідно . . . Молодички нахожі його звичайненько на оздоровлення Галине витають; чує він ізнову той голосочок веселенький у своїй хаті, та по кожній хвилині сам собі визнає, що вона живе . . . вона не вмирала . . . не вмере . . . Йї уростав із того визнаття гнів його на Гаю, понимав його думу, наче-б то вона винна у тому була, наче б то її воля вмирати, чи жити . . .

— Отсе вже я устану, мені вже зовсім добре, — каже йому.

Він дивився мовчки на неї.

— З мене вже впрям ледащичка стала, а роботи такого є! . . .

Він до неї приступив та взяв її за плечі обома руками міцно.

Ой, пусти, пусти! — промовила — як же бо ти крінко! . . . В мене й у голові закрутилося!

Він із якоюсь лихою втіхою дививсь, що така ще вона вутленька, хиленька . . .

— Ой, який-же бо ти дужий! Коли-б іще трохи дужче — задушив би мене на віки!

— Удушив би, кажеш?

— А то-ж!

Він споглянув ще на неї — вийшов, по дворі ходити став, думаючи, сумуючи, озираючись, паче-б то якого собі здобичу стеріг.

Гукнула його Галя обідати.

— Чого се ти так задумався? Об чім усе мислиш?

— А все думаю, хто кого посідає — сильний безсилого, чи безсилий того?

— А вже-ж сильний безсилого!

— Чи правда-ж сьому? Кажуть, як маєш у руці що драгленьке, то пустити мусиш . . .

— А схочеш, то й не пустити. Хочеш — понівечити і, встережеш, як встерегти.

— Добре кажеш, Галю! Правду кажеш!

Засміявся, а там знову задумався. Вже смеркало на дворі — вечір хмарний наближався. Здалека грім вигрімляв закотом, вітер гнав бурею.

— Друже мій, чого усе думаєш? . . . Скажи мені! — знов Галя озвалася до його.

— Що дужійш од усього на світі?

— А нема над кохання — промовила, горнучись до нього.

— Добре кажеш, Галю! Правду кажеш! — так їй знов одказує і знов засміявся.

Щось грукнуло так по хаті, що аж шибки забрязчали. Галя вжахнулась.

— Що се такеє? Хто се так стукає? . . . Господи! Наче хату обворушило!

Здрігнувся й Павло. Одсунув віконце — у тьмі щось мріло, кидаючись, бігаючи, наче що з землі хапало — збирало.

— Се так щось, — каже Галі, — може ворітьми вітер.

— Ні, ні! Піди та подивись, друже мій що се таке . . .

— А бачу-ж, що нічого нема!

— Отсе, як налякалася я!

— Відчинила двері — вітер як дмухне, — аж засвистів; вона випустила двері з рук.

— Куди ти? — спитав Павло. — Не ходи!

— Я хотіла до відничка у сіни, води унести в хату.

— Я сам тобі внесу, — не ходи!

— Вийшов у сіни з кухликом, кинувся до дверей сінешних, розчинив, виглядає, а йому просто два каміні, один по другому, летять. Один камінь поуз голову дзизнув, а один у праве плече-дав, — він аж застогнав од болю.

— Варко! Варко! — кличе стиха. Ніхто не обізвавсь, побігло щось улицею.

— Він уніс води Галі і бере шанку.

Куди се ти, Павле? — пита Галя.

— Треба мені!

-- І пішов хутко.

Зосталася Галя сама. Сіла вона шити. Шила та думала собі при тихому смутку. Відчиняла із часу до часу віконце — вдивлялася, прислухала — нічого не видко, нічого не чуť, крім вітру бушуючого . . .

Наздогнав Павло дівчину коло двору вже панського.
— Варко! Тривай, зажди! — ледви промовляє вже:
дух у бізі однявсь.

Схопив її обіруч.

— А що? — вигукнула дівчина, — одужала? На що-ж ти дурив мене, заводив? . . . Чому не прийшов до мене, не сказав мені? Я дні й ночі спожидала, я гинула — пропадала, а ти коло неї упадав там! . . . Чому-ж не говориш до мене? Промов, заговори!

— Видужала — одкаже їй.

— Се я знаю! . . . А скажи, що робити мені, скажи та навчи! Ти мене з розуму звів: тепер навчи, як бути мені — а сама не знаю! . . . Я собі смерти хочу! . . .

— Підожди, дівчино, — надумаємо.

— Думати? Се ти думатимеш, коли в мене серце тліє! Я вже думала днями й ночами . . . Чи знаєш ти, що я переплакала? Мені було жалко її . . . Було мені страшно . . . Я сумувала сумом об її . . . От і виплакала, що одужала втіха моя!

— Були й мої дні, були й мої ночі! — промовив Павло.

Вона як впала коло його.

— Павле, коханий мій! — говорить, — чи знаєш ти, як я побачила вас у двох, як я побачила, що вона до тебе всміхалася, — я-б тоді обох вас вбила, як би примогла! Я тут поспитати боюся, дожидаю: тебе нема, — я прибігла під віконце, чи не дознаюся? Думала, що вже труна й охрести: жаль мені, острах мені . . . Коли-ж бачу — у купі! . . . Я тебе хотіла забити на смерть . . . Отсе-ж я тепер біля тебе, коханий, та здається мені, що я біля свого ворога першого . . . Я колись тебе зненавижу . . . Смерти забажаю тобі . . . Забий ти її, — нехай вмре! Я за що гину? Я щаслива буду з тобою, — забий її! . . .

IV.

Пізно вернувся Павло до дому. Галя його дожидала, — сиділа, шила.

— Як же ти спізнився! — промовляє до його. — Я вже думала, думала — дожидала . . .

Усе-ж той таки голосочок ласкавенький і тії віченьки любиві, тихі . . . Його серце мстиво якось стрепехнулося у грудях, як до ворога лихого.

— На що мене дожидати було? — зговорив гнівно, — чом же не спала?

— І не дрімалося мені — отсе шила. Та як же мені було тебе не віждати? Чи заходив куди? — спитала; не сказав; попросила вечеряти, — не схотів.

Ходив по хаті, наче чого шукав. Далі сів у столу. Білий сидів, а очі горіли. Дививсь на Галю пильно.

— Чого так у мене вдивляєшся, серце? — спитала його любенько.

Він устав, немов острахнувсь, щоб вона до його не зближилася.

— Що шиєш? — каже.

— А се тобі сорочка.

— Добре, поший її хутче.

— О, я вже поспішуся — поскорюся! одказала.

Він усе по хаті знов ходить-ходить.

— А що се ти усе ходиш?

— Болить у мене голова.

— Ох, наше лишечко! Може, я тобі води холодної подам? . . .

— На що? Само минеться: переболить тай годі. Аже-ж ти кажеш, що усе зле минається, усяке лихо, — казала, чи ні?

— А як же не казала? — казала.

— І все ще добра сподіваєшся й доси?

— Сподіваюся, мій голубе!

— А як іще погіршає? Постривай лишень . . . Я не хочу сподіванок тих чути; а ти мені одкажуй, я питаю тебе, — як усе гірш буде?

— Що тобі, моє кохання? Чого се питаєш так мене?

— Ти мені одмовляй . . . Як буде гірше?

— Терпітиму, — каже, дивлячись на його обличчя збіліле, хмуре, із жалем та з неспокоєм.

— Терпітимеш? — вимовив гірко. — Ти скажи: — тобі, мабуть, здається солодко терпіти? Легко? На голову здорово, чи що?

— Тяженько терпіти, та я з тобою забуваю, що воно важко . . . Й не чую того, — ей-же Богу мойому!

— Дякувать тобі! — гукнув, — дякувать!

— Що тобі, Павле? — спитала вона, жалуючи його голоском своїм тихим.

— Нічого, ший собі, ший! А тобі не бажалося ніколи кращої долі, життя веселішого, Галю?

— А я, мій друже, я ніколи не мислила, не гадала об тому. Яке-ж мені иньше життя, яка друга доля, як не з тобою, не при тобі? Се й найлюбійша!

— То й не жадаєш собі нічого у світі? Мавш добра усякого до-схочу? Нічого собі не жадаєш?

— Коли-б ти спокійніший та веселіший став — того я жадаю, коханий!

— Лучче ти мені смерти попроси, — її вивіщуй, жалібнице моя!

— Борони, Мати Божа, сохрани! — крикнула журливо, — що се ти ізговорив?

А вмирати чи воно не гарно? Тобі десь не хочеться помирати?

— Не хочу вмирати! — одмовила.

— Чому не хочеш?

— Як се ти питаєш, Павле? Тебе покинути? І світ красний і я молода! . . . Та як тебе покинути . . . Як недужа лежала я, та об сьому подумала — Господи світе! Як жалко стало! Я не хочу тебе кидати, — я не хочу вмирати!

— А як умреш?

— Я вже здужаю, я молода . . . Я Бога проситиму, щоб у світі жити з тобою.

— Спасибі! Спасибі! — глухо промовив, сам усе по хаті ходячи, усе чогось шукаючи, по всіх кутках заглядаючи.

— Чого ти шукаєш? — пита Галя.

— Нічого. Ший мою сорочку, — поспішайся!

— Та шию-ж . . . Чого се так тобі треба сорочки тієї?

— Обнови заманулось . . .

Вона озирнулась на його з усміхом, та як глянула — впустила і шитво з рук, — такий він стояв у неї за плечима, як з того світу.

— Що тобі? — схопилася, скричала.

— Що мені? Нічого! — одказав, придержавши її рукою міцною. — Голова болить . . . Ший!

— Вже, мабуть, пізно дуже.

— Ні, ще не пізно.

А сам дивиться їй в обличчя, у вічі . . . Які-ж тихі, які любячі!

Почала знов Галя шити. Павло на ході узяв сокиру, що з під лави насталоюваннем блищала. Знов зайшов од покуття перед Галині очі, знов на її дивиться пильно; — вона підняла од шитва головоньку, глянула любо, всміхнулася. Він увесь затрепетавсь. Став ходити, носячи сокиру, ховаючи.

— Ший ший! — промовля Галі.

— А я-ж шию, коханий!

Зайшов він од полу та з-за плечей як ударив її по голівці сокирою, ручкою, — тільки блисканула сокира, улучивши їй у головоньку, а вона її не скричала, тільки зітхнула тихо й скотилася з лавки, як сиділа, з тими шитками у ручках збілілих.

Павло її зняв і поклав на лаві сів сам біля тіла. Ніч ішла; хмари розривалися — зорі блищали . . . Світло у хаті світилося, — він сидів біля тіла, дививсь у личко — біліло її мертвіло; схилився до серця, прислухав — не чулося, брав за праву, брав за ліву ручку — вона лежала мертва та холодна. Тоді він пішов, — замкнув хату за собою. Ніч після дощу свіжа була й тепла. Увійшов він у сад панський; ходив по саду, озираючися, виглядаючи . . . Нікого не було. Роздумався, що дуже

пізно, вже дівчина не вийде, що вона його її не дожидає; тоді він, як звик до річки братись, так і тепер побрався з панського саду на річку. Він знав, куди Варка прати ходила, туди він саме прийшов і сів над водою, на березі, на камені. Сидів довго. Білий туман качався над річкою, річка сивіла, а з-за гори, з-за дубків молоденьких, зоряна стяга рожева зорялася. Він уставав, прислухавсь, дивився по сторонах усіх, та все одно думав: «Коли-ж вона прийде? Коли вона буде?» Діждався — прийшла. Він кинувсь до неї, за руки схопив: — «Тепер будеш моя на віки!»

З острахом великим вона од його одсахнулась . . .

— Чуєш? Моя будеш!

— А жінка? — спитала, — самій страшно стало їй.

— Я забив жінку!

Вона скричала, вона похитнулась.

— Я тебе послухав: я її забив. Я й сам давно вже на те загадував — от же й счинилося . . . Тепер ти моя будеш: ніхто не розлучить, ніхто не стоїть на перешкоді. Треба її ховати швидче. Сядьмо, поговоримо. Нікого нема . . .

Сіла вона коло його на камені.

Він до неї говорив, як чоловік при добрім змислі, розсудливо, при тямі й пам'яті.

Дивилась вона на його, слухала, та як листочок то-несенький трусилася. Стала вона плакати — він жалувать, вмовлять. Вона сліз своїх не впиняла-розливалася: хотіла, щоб він не вгавав умовою, щоб її розважив, стишив.

— Ох, у голові мені мішається! — промовляла. — Я вже не можу . . .

Є такі люде, що невиносливі їм лихії муки, справжнє горе; поступають вони на все у світі, щоб тому лиху своїйому запобігти і як уже нічим, то й смерть їм лучча, ніж біда . . . Такі легкодухи, що в radoцax та розкошах не має над їх, а в притузі вони як трава полягають.

Така була й Варка: довела вже до краю, та сама не встояла дівчина.

— Говори, говори! Розважай мене! — просить його.

І розважив, розговорив її Павло . . .

По тих усіх вжахках і плачу, дівчина утомилася — нездужала мов. Серце в неї вже не колотилося, не горіло й не щеміло: хилив її сон якийсь, якесь неспокоїне дрімання . . .

V.

Павло знов прийшов до хати, пильно на мертву подивився і сів у столу. Було ще рано. Він то сидів, то у віконце виглядав. Сонечко підбивалось у гору. На вулиці чорна свита виявилась, одна й друга: замихтіли плахти, намітки, потупали діти: припало свято у той день — йшли люде до церкви.

Тоді устав Павло й собі, вбрався у нову кирею, червоним поясом підперезавсь, надів чорну шапку високу, ще оглянув мерлу, подумав тай пішов у комору. Приніс він із комори нову скриньку ковану залізом, постановив коло тієї лавки, де лежало Галине тіло й відчинив. У скрині були плахти, намітки, очіпки — усе жіноче вбрання. Він де що вибрав — покидав на лавці, а потім зняв мертву з лавки, зложив долі, головою на скриню нахилив, встромив їй у руку синю запаску. Подивився, чи добре, чи гаразд усе — і вийшов.

Побравсь до церкви, остояв службу. От люде вироїлися з церкви; ідуть, гудуть, иньші до його обзиваються, питають чого він такий смутний.

— Жінка в мене нездужає тяжко, — одказує усім Павло.

А тут уже зараз молодиці — одна почула, усі приступили: — «Знов нездужа? Знов лежить?»

Жалкування та розпитування од їх . . . Ціла купа проводить Павла до хати. А Павло, ішовши, одвіт держав на усі питання, слухав, які ради йому радили.

Одчиняє він хату, уступив, молодиці за ним всипа-

ли, а вона лежить . . . Порух великий счинився, плач ізняли, крик. Узяли Галю, поклали на лавці, наливали водою, далі на руках. — сказали: мертва. А по вулиці бігли діти, жінки ішли, поспішалися чоловіки: двері хатні настіж стояли: одходило й приходило до хати миру — хто хотів. Молодиці небожчицю убирали. Павло сидів на полу; попліч сиділа коло його стара бабуса, розважала Павла, сама зітхаючи; з другого боку сидів чоловік, мовчки округи поглядаючи. Хата усе виновнялася людьми, що надходили.

Дивилися усі на покійницю. Лежала вона, — сказав би, спала, коли-б не така біла смертно; дивилися на ту смужку чорну уподовж височка. Перші молодиці розказували, як увійшли вони з Павлом і показували скриньку, на яку вбилася. Павло слухав. До його тупились із мовою, заходили з питанням. Інші його, Павла, жалкували, що застався самотний, от як сирота . . . Що вже не нажити йому другої такої дружини . . . Інші вмовляли не журиться: не вернеш!

Павло усім одвітував звичайно, розмовляв до ладу, добре.

Впоражався з людьми за домовину; свічечки з молодицями ставляв над умершою, засвічував, ходив прохать дяка — псалтирю вичитувать; він сам копав яму глибоку і сам на плечах труну ніс. Приходили люде до його — вітав; розмова йшла — озивався; темна ніч наступала — на спочивок ішов, червоніло на світання — устатав. Він як під землею ішов, аби на світ вибратись, так в його одна думка тоді: Галю поховати. Отже й поховали Галю і чорну над нею могилу висипали.

VI.

Вечір зимовий, зоряний. По небу кілька білих хмарок снігових набучавіло: носиться сніг — то занорошить, то перейде, то знов занорошить і знов перейде. Тихо усюди й біло й морозно. Оддалеки блимає огник на селі

з двох оболонок — то в одній хаті світиться на досвітках.

Коло панського саду Павло давненько дожидає. Озираючись жахливо вибігла його дівчина.

— Я на сю неділю старостів слатиму, Варко! — промовля Павло первим словом.

— Зажди, зажди пори! Люде судитимуть: не свого часу. Нехай забудуться . . . Нехай забудемося й ми трохи!

— А ти забуваєш?

— Я не хочу нагадувати . . . Я розважаюся, яко мога . . .

— Ні, Варко! Я ждати не буду, не хочу . . . У неділю старости від мене будуть . . .

— Зажди! — просить, — погадай . . . Зажди ще трохи . . .

— Що-ж? Докіль ти думатимеш? Доки розважатимешся? Треба тобі знати, що в мене розваги нема й забуття нема.

— Та годі бо вже, годі! Нехай так буде, як буде, як сам ти знавш.

Замовкли, стоять. Він у мислях сутрумих, вона в боязких.

— Павле! Ти свою хату не поваруєшся спродати? Ми собі нову купимо, — каже дівчина.

— Добре! — подає одказ Павло.

— Ти попитай людей нишком, — може хто з селян спродує свою, — чувш? Поспитаєшся?

— Добре! — одмовляє тим таки словом ізнову . . .

Поміж другими хатами у селі стояла собі хатка престаренька, похиленька, та жив там у їй веселий, бравий чоловік Лукаш Каролець із жінкою.

Жили вони собі у согласці і нічим не журились: ні вбожеством своїм, ні так бідую, що люде самі собі часом зібють, або із боку прийде. Він поневіряв усяке лихо словом веселим, вона — розсудливим. Нема хліба — бувало того не помалу, — то Лукаш їй каже:

— А що, жінко, нема хліба?

— Нема, чоловіче!

— А в тебе нема копійчки про смерть?

— Нема й про смерть?

— Є, то розійдеться, а нема, то обійдеться!

— А вже-ж, як нема, де взяти? То нема — обійдеться.

— Хіба зажуримось? . . .

— А що по журінню? Не що воно порадить! Не лад і журиться!

— Хіба людей попросимо?

— Убогі не мають самі, а заможні скривляться. Не впала і людей прохать.

— Так води напиймось!

— Се можна — спити водички! То й напиймося собі на здоровячко!

Так вони й жили собі, своїї біди не спотворюючи. Та такі-ж то обоє румяні та повновиді, коли-б бачили! Завсіди в їх для кожного слово привітне, жваве, погляд веселий. Він ходив старостою по весіллях у добрих людей, а вона свашкою запрошалася.

Увійшов Павло у їх хату — Лукаш сидів на печі, точив веретено, а жінка коло вікна шила. Жваво та весело розмова у їх ішла.

— Милости просимо, садовіться! — витає Лукашиха Павла.

— Вашої милости просимо! — крикнув Лукаш із печі, — яка доля добра до нас занесла? Сідайте-ж! От як бачите, — в нас любо та мило: й бити нікого і взяти нічого!

Павло сів.

— Я до вас, дядьку, — каже Лукашеві; — я до вас діло маю.

— Вже я довіжуюся, прочуваю, добродію мій! Якесь хороше та веселе діло маємо?

— Хочу оженитись: прошу вас за старосту, коли ваша ласка.

— Добре, братіку, добре! Кого-ж свататими-мемо?

— Варку Липівну.

— Отсе, дружбо! Де-ж вона така? Я не знаю, хоч таки добре у цікавого вдався.

— З панського двору . . .

— Егей, се заїжжа, пташка залітна!

— Я її знаю, — озвалася Лукашиха, — їй хоч би за гетьмана, то не страшно.

— Чи я її коли бачив, не пізнаю яка, — бо вони із двору усе юрмою ходять: от хоч і на вечерниці — ціла юрма прискочить.

Вона од усіх найкраща. Та отже була вона на весіллі у Совлука, — висока дівчина, чорнява, у коралях.

— Го-го! Тепер уже я знаю, яка краля! Коли-ж се ви зізналися, брате, що ніхто й не зміркував із добрих людей?

— Вона, славлють, заможна, — каже Лукашиха.

— Вбоїться за небагатим бути, небога, чи що? Ті багатирі усього лякаються, побіденні душі, вїй-же Богу!

— Чому-ж не піти, коли вподобала, — каже Лукашиха.

— А ось він, мабуть, зна, чи вподобала, — одказав Лукаш, моргаючи на Павла, — наше діло — із Богом та і з доброю долею поберемось у хорошу годину . . .

Засватав Павло Варку, пани не боронили, весілля одбулося.

Впавалося Павлови, що зітхне він легш у сем'ї. Прагнув він, треба йому було конче когось при собі мати, душу жваву, голос живий чути.

VII.

Як уже одгуло весілля, zostалися молоді самі у хаті . . .

— Жінко! — каже Павло — люба моя, кохана! Подивись на мене! Розмовся зо мною!

Бере її за руки, обіймає. Ніколи ще й разу вона

його не бачила, щоб він був такий щасливий та веселий.
А вона була й смутна, й неспокійна.

— Павле, — каже до його, — тобі не страшно нічого?

— Не нагадуй про страхи: поминулися вони. Я тебе кохаю, тепер мені життя із тобою.

— Я боюся, Павле! Як же боюся, що люде дізнаються! Так мені й бачиться, й чується, що найдуть купою у хату, покличуть нас голосами . . .

— Не дізнаються люде, — байдуже мені за люде!

— Добре тобі! Я схну од думок та гадок із того часу ще . . . Боже, мій Боже! Що-ж, як довідаються!? Яка ганьба! Який суд!

— Я не боюся!

— Зашлють нас . . .

— Я не боюся!

Вона тоді заплакала слізьми.

— Ти, мабуть, нічого у світі не боїшся, — промовила до його докірливо.

— Я своєї душі, сам себе боюся! — одказав їй на те тихо, повагом, що аж їй самій страх у серце вкинувся, наче до неї який дух, мара невітня озивається . . .

— А чого-ж ти сам себе боїшся? — поспитала його вся переполошена.

— Мені усе йде голос, що вже він до віку не озветься, а я його чую — моя душа холоне . . .

— Господи! — покрикнула затрусившись, — вона приходить до тебе! Вона до мене прийде! . . .

— Ні, не приходить вона . . .

— А ти-ж голос чув . . .

— Годі, годі! Усе вже те оддаліло-проминуло, — забувай та кохай мене . . .

Вона й рада, — рада розважитись, радійша забути . . .

Поки із ним, при йому, то їй нічого, — очи світ бачать, зостанеться сама — боязка та лихо їй. Вийде між люде — здається, що на неї дивляться усі щільно, що про неї говорять усі. — і стоїть вона наче от людина у

чужій одязі багатій, посоромно хананій, сама бідна й ганібна; що от оступлять її осудливі, немилостиві й праві душі й нікуди їй вже бігти буде . . . І поспішала вона од людей геть до дому, до своєї хати. І в дома їй радощів не було; не було й тихого спокою. — Часом в їй було жадання незмірне покинути і дім той і Павла, — усе, що доти вона знала й бачила. — «Куди-ж я піду? Де-ж я подінуся? — думала тоді, — хто мене розважить? Хто ізглянеться на мене? Всюди буде мені ще гірше . . . Піду до дому» . . . — тай пішла до дому.

Продав Павло свою вбогу хатину; купила молода жінка хату нову, хорошу, на другім розі села. В їх і город великий і садок добрий, а поза садком лани бувають широкополі, степ без краю, зелені та м'які луки понад річкою, темні луки з дібровами: вільно їй любо дихнути, вільно їй любо глянути!

Молоді живуть за стінкою. Ані їх у людей, ані в їх людей не видно. На весні, що всі тоді й бідні й багаті піклуються, роблять, — коло їх двора ані гласу, ані гомону. Садок пороста травою високою день-одо дня: ні стежечки, ні доріжечки; город глушіє, буряном понімається земля родюча. Не дбає ні на що молода господиня. Одна скопана грядочка в городі, тай покинута; лежить і заступ кинутий. Сумно чорніє город між зеленими вербами; налетять горобці тай сварливо цвірчучи у гору шугнуть із пустого городу. Тільки що соняшники некохані, непрохані ростуть собі, уганяють одно перед другим вище та вище, та будяки, колючки стремлять на просторі, та глуха крапива купчиться . . . Що не йде мимо їх двору господиня, своїйому господарству добра, то стане, погляне тай головою похитає, а йдуть дві — у двох подивляться та посудять . . . Одмовлялася Варка недугою, ніби усе не здужає вона і бачивши, як зблідла вона, як змарніла, можна було віри поняти, а віри чогось не няли їй. Не диво завести чоловіка десятюх, а у весь мир трудно. Бува там у громаді, якесь знаття потайне, що прочуває непевну правду до разу. Бо-зна

звідки, бо-зна від кого першого, а візьметься й обійде-скрізь; так і се: не знать, звідки і ким, пронеслося, що в Павла у хаті не добре . . . — «Люде говорять», — кожне примовляло, — «од людей на миру чули». — І люде стали собі сторонитися їх, стали цуратися.

Чи помічав Павло, чи ні, — не казав того, й нічого не казав . . .

Варка побивалася й жалкувалася перед ним, — він тоді умовляв її, як завсіди і розважав; доводив її розсудливо усяку річ, заспокоював. А сам сивів він, сивів прикро і все у думі, як у хмарі, ходив.

— Чого се ти усе думаєш? Коли вже ти перестанеш того думу? — дорікає його Варка.

Він і словом не озветься, а наче од сну прокинеться.

— Отсе! — покрикне вона в гніву в досаді, із плачем, — отсе, життя мені, лихо мені! Ти мою голову зананастив, а тепер словом не хочеш озватися до мене! Не такий ти був, як присягався любити, як морочив мене, поки й світ завязав мені білий.

Він і стрепенеться од того слова її і мов очутіє, заговорить до неї, жалувати стане, кохати тоді . . .

Пани під той час з'їхали у гостину, кудись на чужу сторону, до якихсь там своїх родичів: у дворі стало вільнійше і двораки себе розважаючи, що вечора танці завели та гуляння. Усі молодиці та дівчата були там знайомі Варці, все подруги давні, з однієї сторони: вони ще її не цуралися, — стали зазивати її на свої музики, стала Варка ходити у двір . . .

Так, у дворі, між челяддю, її наче дихалося легше: вона прислухалася до жартів веселих, до того гомону, до танців придивлялася й сама в танець ішла іноді, — і забувалося часом їй усе-усе, що душу давило і сміялася вона з иньшими і мову знаходила . . . Все на спокій, на спочивок йшло по музиках; схаменувшись, бігла й вона до дому, обмираючи, свою тугу проклинаючи, що попустивши їй зітхнутися, міцнійш іще, мабуть, вхоплюлося за серце . . .

І на здив було усякій душі оглядати, як на усю садибу їх, на усе житовя, на ла пустиня: і на ту хату нову, не білену давно, не прибрану, на той город не скопаний, не обсіяний; той садок не прикоханий, що усього-б тут у три щити на тихе та на любе життя, а чоловік сам занедбав, одцурався всього! . . . Причинені ворота, тай увесь день так стоять; раз одкинуться — стоятимуть і ніч настіж. Коло клуні пашня потрушена; з пів сніпка чи збито, чи не збито, а забуто й покинуто . . . Коли що й робиться, то' видно, що не для свого спожиття, не для себе, а так, по звичаю, — аби робити. Раннім ранком виходить із того двору чоловік на роботу панщинну; іде він, поспішається; виходить за ним і молодиця. Між люде він наче не бачить нікого й не чує, а сам не озирається; вона-ж у тривозі сумній, вона стереже ухом кожнісеньке словечко, перехоплює оком усякий погляд, сама на лиці мінючись. От уже вечір. До дому повертають у двійзі, мовчущі, як земля, не забувши смутку, забувши речі . . . Увійшли у свою хату — вона боржій до вбирання, в краще передягається, — він тихо десь сяде. Вона убралась, біжить із господи собі у розщепані двері — і він вийде, дивиться навкруги, не бачучи нічого, — не зна сам, по що увійшов у хату; не зна, чого ввійшов.

Чи посяде на призьбі — і знов задумався. Чорні його брови, а голова вже, як сніг, біла; мужне й поважне обличчя, обличчя моцї й сили, а щось таке полягло на обличчю тому, що походить він бодай не на дитину хирну . . . Се як вода сильна, що колись кручі, береги вивиривала, роблячи, а се вже у землю увійшла, усхла; без розливу і без плюскоти вже точиться ледви ще видная, та вже не чутна . . .

І сидить він собі так на призьбі, часу не мірючи, — коли сидить годину, коли і ніч-ніцьку. Й не счується, не схаменеться сам; обудить його, як що перепурхне, або шелесне, чи який гомін оддалеки, чи голос, — увійде до хати, й наче забув, чого уступив — дивиться і знов сідає де і почина знов думати та думати. А Варка у

дворі що вечора: той вже двір за втіху їй став єдину; там її порада, там її одпочивок увесь; чи добре, чи не добре се було — вона того не питалася, вона й разу об тім не подумала, не помислила. Що вона там чула, що бачила — усе вона залюбки приймала; вона собі не жадала ні слова звичайного, ані доброго навіть: їй тільки у жаждобу було людські голоси чути, щоб глушили мислі її лихі і таке, що за колишніх часів живим би її вразом вразило, тепер таке її тішило і сміялася вона на одвіт . . . Їй не зачувалось, що вона йде усе нижче, та нижче; а хоч коли й шаснула їй по душі така думка, — вона на неї рукою на віки махнула, легш їй було у безодню углебати неуважно, ніж на кручі висіти обмираючи . . .

VIII.

Переїшло місяців зо два таких, що вона більш у дворі прожила, як дома. Повернулись пани на державу, — і усі музики ті й танці як вода умила. Варка все таки ще ходила туди із вечора, та вже там не так її прийняли: усі стояли за ділом своїм, хто насторошений своїм клопотом, хто втомлений до осоруги на світ цілий, — зі своєї досади; стали чудуватися з неї не помалу: чого-б то отак притягнутись їй у двір? Чого їй такечки занадитись? Чого сидіти отакеньки руки склавши, не мавши ні діла собі, ані розваги? Чого се вона із дому лихом утікає?

Що Варці на таке слово одмовляти було? Пішла вона на господу. Одироважали її хто сміхом, хто кивом, суговорою, а хто дивом щирим у дві оці . . .

Важко-ж їй було той вечір перший дома, без людей, без гомону людського понивати. Сум тяжкий їй серце аж трощив; хотіла вона робити була — не взялась: усе постиле, її руки трусяться. Павло сидів собі мовчки, тихо; пильно вона на його зирнула й пита:

— Павле! Чого се ти сидиш, як заворожений? Ти не втомився? . . .

— Ні, я не втомився, — одказав їй.

— Чи ти здужаєш?

— Здужаю.

— Павле! — скричала несамовито у трівозі — може люде дізнались? . . . Ти не боїшся?

— Не боюся.

Вона у куток закуталася, очі заплющила — болем їй голова боліла, у стук серце стукало. Не довго-ж засиділась — знов схопилася до Павла.

— Кажи мені слово . . . Слухай бо . . . Ти не здужаєш? . . . Не здужаєш, — боїшся?

— Не здужаю . . . боюся, — одказав так же само без уваги, як перше.

Вона побивалася перед ним, вона ридала, — він дивився, як дивлються на те, на що нема вже ради; вона йому дорікала, вона його кляла-проклинала, — він чув, мабуть і розумів, до серця-ж те все не доходило йому. Слухав її уважно і дивився на неї пильно; а чув наче і бачив щось иньше душею . . .

До світу плач її по хаті, до світу каюння і допріки, — тоді вже вона сном знемоглася, а йому все сну не було: він сидів так і перед світом, як із вечора, — поки аж день забілів — на панщину пішов.

ІХ.

Страшне життя почалося Варці: нікуди на сторонні одбавитись і нічим лиха втишити; і він, що на його сподівалася, що уповала, — він став лихий та плохий, як сирітська дитина не поратована. Даром вона картала його, дорікала, сварилася, даром насміхалась йому тим: він слухав і одмовляв, наче-б так про кого говорилося, невісного, невідомого, що все однаковісенько йому, чи так, чи може інак . . .

— На що-ж ти вбив її, на що, коли так гинеш за нею? — погукнула на його Варка.

Він увесь затрусився і слізьми вмився. Плакав дуже, плакав сильно, як дівча молоденьке. Варка ізля-

калась сліз тих більш усього на світі, — в неї серце уна-
ло, гнів розпався увесь, острах душу поняв. Не чуваючи
сама, що робить, кинулась до дверей, заціпнула двері,
кинулася слъози йому втирати, вговоряє — благає не
плакати . . .

Він усе плакав, не вгавав довго, до втоми . . .

Варка вже ходила, як чоловік той, що всі шляхи,
всі дороги загубив, що вже нікуди йти, да й сам не шу-
кає — годі.

Инколи нападав її якийсь гнів немошний, що роз-
шибалася вона та плакалася не обрадливо собі . . .

Павло-ж усе становивсь пліхший. Їй було важко на
його й подивитись, — бігла від його на другий кінець
хати. Все те їй забулося, як колись вона його кохала,
як сподівалася собі милого щастя від його, — тепер уже
він їй перед очима — як усього її лиха не погамованого
зачіпка.

— Іди бо, йди геть, — гукне на його, — іди собі з
очей!

Він зараз одходить собі у куток — сідає.

— Чого такий сидиш? Ой я нещаслива! Чого ти
мені лихо моє нагадуєш?

— Я не нагадую нічого, — промовив він.

— Та не словами нагадуєш, іще гірше — сам-собою.

— Я не нагадую, ні не нагадую, — одказує тихо.

— Чого такий? — причепилася одного ранку. —
Люде вже й так кивають . . . Чи ти вже мене узявсь
нароком зананастити, людям на суд подати?

Він береться за шапку. Схопила його за рукав, —
не пускає з хати.

— Пусти, — проситься, — вже мені на панцину
йти.

— Ти скажи, скажи, за що ти мене зананастити хо-
чеш? Який ти між челядь ідеши? Там усього пригля-
дають, усе примічають . . .

Йому наче яка порада свинула світом — стрепе-
нувся він:

— А чи не порадять мені люде? — прорік.

— Як? У чому? Що таке замислив ти? — гукала-питала.

Він міцно стенувся з її рук, зірвався, побіг улицею; вона була за ним кинулася, та заздріла, що виходять иньші люде із хат — кинулась знов назад, до свого двору, у хату, забилася у куток, як дитина з переляку і дослухалась ізвідти: як гуде вулиця, що буде?

А люде йшли на панщину; усе більш та більш їх збіралось, збивалось у купі, — і чоловіків і молодиць, парубків і дівчат, — чулися молоді жарти веселі, охання голосне між молодицями і річі поважні в чоловічій купі.

Павло надбігає.

— Люде! Люде! Громадо! — гукнув іще оддалік.

Усі його обступили, усі дожидають, — тихо стало, як у темнім лісі.

— Я забив свою жінку! — промовляє Павло до кожного, — я свою жінку забив!

— Ой, лихо! Ой, біда! — покрикнули жіночі голоси. Чоловіки й парубки присунули до Павла ближче.

На той гомін явилися діди сиві — громада уся зібралася незабаром. Улиця у продовж людьми заступилася. Молодиць і дівчат одтиснули далі — там вони тужили і вжахалися, пручались цікаві, щоб ближче, — їх знов одтискали далі. Громада стала на вулиці, на середині. Павло перед нею.

— Як то було й по якому? — став Павла питати дід сивий, дивлячись йому в вічі своїм оком соколовим.

Непевним голосом став Павло на питання розказувати. Громада слухала. З жіночої купи викрикувала раз-у-раз то до Бога, то до людей. Спершу думали, що згублена Варка, її оплакали; хоч і невлюбима вона була, так нелюбя забулося — лиха доля тільки на той час вважилася; а як учули правди — Господи, який рух та крик, та плач ізнявся! А коло самого Павла усе мовчки стояло, не поводячи й бровою.

Став він плакати дуже.

По його визнаттю, подумавши, стала громада радитись — що робити?

Павлу звязали руки, послали новідача до двору панського; послали людей до Павлової хати Варку забрати. Знайшли її у хаті, у кутку, стали брати — вона одбивалася, мов орлиця дика, не хотіла йти, поки сили своєї, — тоді вже посланці взяли її та поїд руки привели залізо на неї. Посадили її ув одну хату, Павла у другу. Він усе плакав, — де вже тії у його й сльози бралися! Хто до його заглядав у двері, хто промовляв до його, він до того руки простягав, наче поради прохав. Що питали, на все одмовляв з покорою.

Вона-ж очей не піднімаючи сиділа, слова не одказуючи на питання, — сиділа як камінь; а то разом стрепне залізом, залізо забрязчить на її, — і рвонеться, як навіжена, тай знов обмертвіє, наче замре на смертну годину.

Тим часом повідачі управителю розповідали. Не няв віри управитель, — сам на село пішов; бачив Павла і чув од його сам усе. Казав убійника стеретти; сам тоді до пана, — оповідав панови.

Клопіт счинився такий, що Господи! Усяко розважували, міркувалися, дивували. Ніхто у той день на панщину й не брався, а тягнулись до двору панського — що буде.

Дворак верхи кудись скочив і повернувся незабаром, а за ним у тропі лікар прибіг, — жив тут не далеко у пана одного він порочно. Управитель його стрів на рундуці, підвів до покоїв.

Через малу годину вийшов знов лікар той з управителем тай на село пішли. Люде за ними купами вируювалися, — дарма тоді гукав управитель, щоб на панщину йшли: ніхто не слухав, усі таки за ними ринули.

От привів управитель лікаря того до Павла, і став лікар Павла сінтувати: літ йому скільки? Чи добре йому сниться? Чи не находять на його страхи?

— Мені. — каже, — літ дваццять і вісім. Сну не маю.

— А страхи, страхи находять на тебе?

— На що таке мене питаєте! — промовив йому Павло, плачучи.

А люде не потовпляться — аж у дверях слухають, дивляться . . .

— А що, Мирон Іванович? — говорить тоді голосно управитель.

— Не повно ума, не при тямі, — одказує йому той.

— Ге! Чуєте ви усі? — гукає управитель на людей.

Ропчучий гомін загучав; скрики почулися.

— Тихо! — гукне знов управитель, — слово до громади!

Стало тихо.

— Сей Павло ума рішився, от сам на себе і зводить лихо, — чуєте?

— Чуємо кривду! . . . Неправда! Неправда! Шкода морочити! — одгукнули йому.

— Що? Говорю, — не при тямі він; бо хто такий дурний буде, щоб сам на себе визнавав таке?

— Ти розумний чоловік! — вирвався з купи чийсь молодий голос, як у дзвін.

Управитель став дибки, — тільки, — не міг пізнати того, хто до його озвався, похвалив.

— Отже треба його глядіти, поки що, а я панови іду обвістити причину. Ходім-те, Мирон Іванович!

Мирон Іванович до дверей, тай назад. Люде стіною перед ним стояли. Управитель, поглядаючи скоса, усе бачив, тай каже:

— А ну-ж бо! Одступіться, чи ви добрі, чи цікаві люде . . .

— Не одступимось! Нехай пан лікар по правді говорить. Нехай правда буде! — загуло звідусіль.

— А що се ви пану лікарю віри не ймете? А що се ви, суперечити схотіли? А як суд наїде, то кому лихо буде — чи пану лікарю, чи вам? Вам би радіти, що так

виходить ручко, а ви кракаєте, як ворони. А справника хочете? Усі будете повинувачені до одного!

— Не вбоїмось того! Нехай таки буде правда! — покрикували люде.

А пан лікар стриб вікном, та як той зайць улицею, тільки підскакує. Добре бігав!

Парубки були за ним кинулися, так він схопивши у руки по каменюці, став на відборону. Парубки собі стали, а він знов як припустив бігти — і утік.

Обступили тоді ближче управителя.

А чого се ви на мене налазите, — говорить він, — я не буду втікати, не бійтесь. Чого світите на мене очима? Може ви мене забити хочете? Бридка мені смерть, — ну, та все колись умирати треба; я-ж до того хорію усе на боки, — кажуть, що недовго ряст топтатиму й так: коли допадає вам, загубить мою душу. Я погину один, а ви за мене усі; а діточкам моїм пан щось приділить за мою смерть . . .

— Іди, іди, до смерти ще не готуйся, — загомоніли розступаючись люде.

— Слухайте-ж моєї ради — покиньте того Павла навіженого: нехай йому всячина! Нехай він буде в нас скажений, — се безпечнійше; а то усіх засудять . . . Погинемо, як гуси . . .

А Павло, не слухаючи, тільки сльозами вмивався.

Так і порішили, щоб його божевільним пославити, бо з судом, мовляли, як заведешся, то й правих засудять.

Управитель велів Павла до хати одвести і наймав, хто схоче, з села за сторожу при йому стати і плату давав добру, — тільки що ніхто не схотів. Довго управитель і сварився і умовляв людей, — вони далі й слухати його не стали, пішли геть.

Х.

Барку тож зараз випустили. Як побачила вона, що вже на волю її пускають, — бігти кинулася куди очі спали. — на силу її зловили: став їй управитель розка-

зувать. — вона наче нерозбірала, не розуміла, усе рвалася бігти від його, а як уже утямила гаразд, що її не закують, що її не винять, то — Господи світе! — що їй тоді поробилося! Руками обхопила тин коло хати, цілує та плаче та кричить, Бога хвалить, людям дякує, усім до ніг упадає.

Казали її завезти десь у иньше, в далеке, село. «Добре! Добре! — промовляла — везіть! Ідьмо! Добре!» Хапалася їхати так! Їй кажуть забрати своє збіжжє, а вона: — «Добре! добре! як же!» — а нічого не забрала, та тільки усе порозкидала. Не вважала, що всі люде коло неї понурі й осудливі. Не спомянула про Павла й разу тай не казала иньшого слова, як: — «Добре! добре! колиж повезете?» — Як уже віз під хатою став, скрикнула радісно, кинулася швидко у віз той . . . Поїхала . . .

Люде вийшли дивитися, як її селом везли, — звісно уже, які цікаві вони й на добре й на лихе, й на миле й на страшне. Діти манесенькі кричали їй у слід: «Бувай здорова!» поки не пригорнули їх матері, спиняючи; вона-ж їхала, у велику хустку завернувшись, кивала головою, бистренько, неважливо як ті, що дуже куди поспішаються; дивилася — дивилася вперед себе . . .

А Павло сам zostався. Він уже з Варкою не бачився й не прощався. Як почув, що вже поїхала, тільки голову підвів тай знов схилив — слова не промовив.

Як схотіли, кажу, так і спорядили. Він сидів у своїй хаті за божевільного. Десь вишукали — наняли парубка за їм ходити — ніби то, що жалко бідного чоловіка. Здається, опасувалися, щоб не заподіяв собі смерти, бо дуже він уже тужив; так тужив, так тужив! А тихий до всіх, покірний!

Парубок не довго прожив при йому, покинув. «Се, — казав, — се нещасливий зовсім чоловік: він мене на віки вже засмутив; піду — розважуся!» — І пішов бідувати, добру плату занедбавши.

По часі, зобачивши, що Павло «смирний», дали йому

волю ходити, куди схоче, по селі; далі управитель його покликав робити в своєму городі, — на панцину його не брали, — то він став робити знов. Робить із ранку до ночі, без одпочинку, без перестанку робить-робить, сумуючи тяжко. Сам ні до кого не обзивався, немов не смів, а як коли до його хто обізветься, то такий він вдячний, радий такий!

Сам на самоті ніколи не хотів zostаватися, а все туди рветься, де люде; хоч із далека стане, дивиться як ходять, прислухає як гомонять . . . Нещасливий чоловік частенько було приходить, як хто до його добрий, тай просить: — «Нехай я у вас заночую!» — Пускають його заночувати добрі люде — тішаться. Було дітей до себе прикликає, пташок приманює — тішаться, як до його біжать, як линуць . . .

Одного разу Павло робив у дворі у управителя і управительська дочка маленька гралася з утятком, жалуючи та пестячи, поки аж утятко не вдушилося. Тоді вона побиватися та оплакувати дзвінким голосочком. Павло зближився та як побачив — втікати, втікати . . . Стріли його люде, спинили, — білий, зрошений сльозами ревними, труситься весь . . .

Опісля, як було побачить тую дівчину, біліє геть.

Жив він так роки, поки його туга не звалила — зліг умирати. Як тужив він! Як він плакав! Усе просив: — «Живі люде! Ходіть на мої гробки! Будьте милостиві, ходіть на мою могилку! Гомоніть, як я лежатиму!»

Тяжко й сумно вмирав, плачучи.

Перечулося в нас об Варці, що жива й хороша, що забула лихо, забула страхи усі свої, що красується на вечерницях, що збирається заміж . . .

ЛЕДАЩИЦЯ.

I.

Пані наша була не перволіток, тай не яка стара; а з себе була висока, огрядна, говірки скорої, гучної. Вбиралася шпетненько — шнурочок до шнурочка, гапличок да гапличка. Ходить, було, як намальована.

І в кімнатах було у нас гарно: вичищено, вилощено, покрашено — і крісlechko і столичок, усе як слід, по панськи. Було пані камяних цяцьок понаставляє, чарочок, мисочок із зеленого, з червоного скла. Був у неї й собака з міді кований і зайчик черепяний, мережені ушка. Все те ні до чого, а в купі воно блищить і на очі навертається і рябіє — аж бє. А найдорожча штука — висів у неї на стіні пан мальований, — чорнявий, як жук, а хмурий, як ніч, з золотими персями на руці, — її батько покійний, князь вельможний. Хто, було, не прийде до нанії з гостей, кожному пані оповістить: — «Се мій татонько покійничок!

Знала вона, як із ним поводитись, як заговорити, як глянути, зітхнути. Прийде який небудь бідолах, то вона йому гучно говорить: — «Се мій батько — князь!» — Другому, пихатому, багачеві, зітхаючи: — «Ото, як мій батенько живий був, — ось із його мальовання — не знала я біди!» — А третьому, щирому й молодому хлопця: — «Що, — каже, — те світове — і вельможність і багатство? От був мій пан-отець — князь, великого чину дійшов» . . .

От же то сяк, то так, а кожному розкаже, що вона князька дочка. А про те не згадувала, як жуковатий князь прогайнував усю батьківщину, зоставив їй тільки будинок невеличкий у місті з садочком і двором, бо то була її материзна — того вже не зміг прогайнувати.

Чотири кімнаточки було кругленьких у тім будинкові, створчаті вікна, рундучок із піддашшем. За будинком садочок густий, старий вже. Зелений двір травною високою поріс; од воріт дві стежечки по йому бігло узеньких: до будинку одна, друга до хати. Серед двору гілляста яблуня стояла.

Половину будинку пані оддавала якимсь паничам під найми; ще й столувала їх, — з того й жила небога. А чоловік її десь далеко служив; ми його й не бачили. Тай панії було байдуже.

Паничі скучати їй не давали: що дня, що вечора з нею бавились, то в карти грали, то пісеньок співали . . .

Не гадки нашій панії по такому життю! . . .

II.

Мене їй подаровано. Я родом із Глущихи; була колись Іванківських панів . . . Жила я в батька-матері. — Боже мій милий! Тепер спогадаю, як то жилось тоді мені! Оженився наш пан і взяли мене на вслугу до молодой панії. А вона, ся вже моя пані, у пригоді якось їй ставала. Гостює, було, місяць, або й більш, догоджає їй. От, як стала вона жалкуватись: — «Що мені робити? Нема слуги! Чи не дасьте ви мені яку з ваших?»

— Чому ні? Беріть собі, котру схочете. — То вона і взяла мене і завезла з собою од роду мого, од родини. Без мене й батько й мати померли; без мене рід увесь переівся. Зосталась я сама одна у світі.

Жила я у панії років з пять. Спершу я сама була у неї, а далі, як уже столовників завелось багато, пані взяла свою кріпосну молодицю з дочкою. Доти пані їх держала у якихсь приятелів своїх, бо в неї, окром сього

двору, не було ні садиби, ані кроку землі своєї: усе спродане, — тільки отсю молодницю з дочкою до вслуги їй придано. Князь то так, пан-отець її вельможний, похазяїнував. Далеко десь були вони завдаті і довго пані виважала, поки зважилась їх до себе забрать. А вони ще якось були з вільного роду, козаки, чи що, якось то ними князь той жуковатий неправдою завладав: то й онасувалась небого держати їх у місті, щоб не збаламутились за вільність проти неї, зайшовши у ради, в совіти з городянами.

Молодиця звалася Чайчиха Горпина, дочка — Настя. Не великомовна була та Чайчиха, не привітна: якась хмара повила її на віки. Чи пані свариться, чи бє (бо хоч пані й незла була, а все часом попобє), чи там спідницю дарує, або хустку, — Чайчиха прийме усе мовчки й одійде. Роботяца, покірна людина, здається, з неї, поки не глянеш на ті брови здвигнуті, чорні, на ті очі ямкуваті, огнем блискотючі.

Якось було мені смутненько. От я й плачу собі, сидючи на лавці. Звісно, чоловік і в щасті, то часом смуток обіймає, — не то, що нам. Воно кажуть: привикнеш! . . . Ні! . . . Втомишся терплючи, то й здається тобі, що все тобі байдуже, — та разом прокинеться лихо. Часом одно слово . . . А що ви думаєте? Часом бійку забудеш у годину, а якесь там слово гіркеє вразить тебе до самого серця, — місяці, роки намятатимеш.

Сумно мені було і неремовити щире слово якадалося. А Чайчиха коло печі пореється. — «Горпінно! — кажу. — ось я журюся, я плачу, а ви все однакові. Так вам мабуть, Бог дав! . . . Певно, що й ви лихо знаєте?»

Вона скинула на мене чорними очима, немов питала, яка в мене думка, тай одказала:

— Чому ні?

— Господи! — кажу знов, — як я колись молодого віку жила в батька, в матері! . . .

— А я, — каже, — вік ізвікувала, усе тягаючись по чужих дворах.

Тай змовкли ми.

— Ви сиротою zostалися змалку, Горпино? — знов питаю.

— Ні, мене взято з сем'ї маленькою. Батька й матір ледве зазнаю. І вони чи познали-б, у послі мене побачивши! . . . Та не бачили — вмерли.

— А чоловік ваш, небіжчик, звідки був родом?

— З того села, де я жила з панами, з Горійовки. Дворак був.

— І довгенько ви жили з ним?

— Пів року.

— Господи! І не нажилися! Що-ж то йому за лихо сталося?

— Спяччивсь і вмер.

По сім слові, вийшла з хати і вже ніколи я до тієї речі з нею не верталась.

III.

Було над вечір одробимось, пані куди в гостину піде, — сидимо коло воріт. То з тим перемовимо, то з другим, — питаємо, привітаємо, а Чайчиха мовчки сидить. Настя щебече з сусідчиною дівчиною. Жила проти нас міщаночка; сирітка була, Кривошиєнкова звалася. Така славна дівчинка була! Очі в неї були ясні, коси довгі, великі, чорнорусі, а личко — як яблучко. Було, як не побачиш, весела собі, щебетлива й голосочок був у неї — наче струмочок прудко біжачий. Дуже вони з Настею любилися: як сестри рідні — все було в купці. Діла не багато в Насті: що тоді вона тільки з дітей виходила; от собі й щебечуть щебетушечки. А Горпина все сама, все мовчить.

— Горпино! — кажу, — чому ви хоч із дочкою своєю не поговорите? Веселійш вам було-б . . .

— Яка ще з нею мова? Вона ще дурна, нехай перше розуму дійде.

— А на мене, — говорю, — то я-б і з малою дити-

ною розмовляла. Нехай мені спочує, аби хто! Свої думки-гадки повимовляю, поплачу . . .

— А дитина, то пятому, десятому оповіщатиме, яке ваше горе . . . На те воно молоде в Бога!

— Що-ж, — кажу, — добрий чоловік пожалкує!

На те мені Чайчиха нічого не відказала.

А дівчина була в неї хороша, як квітка. І така вона була якась палка, чующа . . . Вже було як зажуриться чим, то аж занедужає; як же весела — що то за жарти, що в неї за пісні, за вигадки! . . . Шамка, легка, станом струнька, волосом чорнява, а що вже очі! Там були такі, що й без мови говорять. От иньше, то поплаче собі тихенько, зітхне, тай годі; а весело — всміхнеться. Ні, воно було у горі, то сльози виплаче, у radoщах — сміх висміє. Що спочує, то з самої душі, з самого серця, щирого киплячого . . . От і росла вона, виростала.

IV.

А Чайчиха, що далі, усе вона хмурнійше — от мов хмара чорна. І замічати я стала, що вона почала кудись ходити. У вечері пізно якісь до неї люде приходять і довго вона з ними говорить. Я собі мовчу, в неї не питаю. Коли одного дня — бачу, іде у двір чи москаль, чи чи хто його зна, — з червоним коміром, такий пикатий, усатий і питає, чи дома пані? От я кажу: — дома. — А сама — зирк. Горпина стоїть на хатньому порозі, біла як хустка і проводить того москаля очима.

Я аж злякалася. До неї: — «Що вам, Горпину?» — Вона тільки мені рукою махнула.

Оддав той москаль бумагу якусь панії. Вона-ж як прочитала, розгнівалася, стрівожилася. Написала щось і дала тому москалеві. Він поніс. Незабаром прийшов якийсь пан-черевань і стали вони у двох із панією радитись. Пані так і силе словами і хусточкою очі обітре і руками сплесне. Дала йому гроші. А він усе слухав, брови піднімаючи та по кріслечку нігтями стукаючи.

Гроші взяв і сховавши в кишеню: — «Не бійтеся, каже, нічого не бійтеся!» — Пані йому дякує, до воріт проводить і там дякує. Прихожу я тай розказую Горпині.

— Що се таке?

А вона тільки зуби синила, та простогнала ніби: — «Знала я, знала!»

Я нічого не розумію. А тут приходять якісь судовії два панки. Веліли Горпині стати перед себе, а сами сіли. Один табаки понюхав, другий хусточкою обтерся, тай питають:

— Ти, молодице, вільности шукаєш?

А вона: — Я.

— Понадешся у біду, дурна! служи своїй панії та роби.

Вона мовчить.

— Чуєш? Розумієш? . . . Гляди-ж, шануйся! Не зволь напасти на себе! Почуємо іще — негарно буде!

Тай пішли.

Хочу їй слово сказати . . . Та гляну на неї — не вимовлю. Сіла вона та голову на руку схилила. Не плаче, не тужить — як замерла!

І Настя тут стоїть; задумана і на лиці міниться.

V.

Господи, як же сварилає пані на Горпину! І на очі її не пускала тяжнів ізо два.

А Настя мені якось і каже: — «Так от чого матуся така думна ходила! . . . Ось чим журилася! Ото-ж вона мені маленькій, було, розказує про наших батьків вільних, тай сама волі збажала! Веселійша вона тоді була . . . — каже, а сама задумалася, зажурилася — не така, як тепер . . . Розказує, було, мені, прядучи, казки, як наші батьки вільними козаками по Дніпру жили і пісень гарних про ту старовину співала.

А я їй говорю: — То чого-ж се ти й собі, Настусю, усе думаєш?

— Та все мені, — каже, — давня воля сниться. Чогось мені не впокійно: усе чогось дожидаю, сама не знаю чого . . . І думки мої мішаються і сон мене не бере; а засну — все сниться, що на волі! . . .

VI.

А Настя вже шіснацятий рочок починає. Пані гаптувати її вчить, шити: розумна, жвава вона, швидко їй навчилась — на свою голову: пані зраділа, та чужу роботу почала брати. Було, кому треба, вона погодиться: — «Маю тут сусідку молодицю; вона гарно шие», — тай дасть Насті пошити. І добрі гроші вона брала і багато роботи їй давали. Настя сиди та ший. А воно таке молоде, юна ще така, а в неї ще серце од кожного слова кипить, у неї ще думки роятся веселі дівочі, ще-б молоденькій пороскошувати, по зелених садках тихими вечорами, красними зорями побігати, любих річей, проти місяця стоя, послухати. Ну, що-ж робить! Иньша, кажу, поплакала-б, тай сумирилась. Настя не така вдалася. Скільки вона сліз вилила, Боже мій, світе мій! Станула, як віск. Ясні очі веселі стемніли і стала вона похмура, як її мати.

VII.

Якось пані пішла в гостину й нікого зі столовників дома не було. Ми з Чайчихою, упоравшись у хаті, пішли до Насті. А Настя шила у паніному покою. Увійшли, а дівчина, затулившись руками, ридає — ридає! Аж задихається.

— Що тобі, Насте? — питаю.

А Чайчиха тільки глянула на дочку, нічого не сказала й сіла.

— Що тобі?

Настя мені в вікно показує, на вулицю киває.

— Що там, голубко?

— Там люде! — покрикнула. — Живуть, ходять собі, на божий світ дивляться, а я оттут над чужою роботою пропадаю.

— О, пташко! — я вмовляти, — хіба в їх горя не має, в тих людей?

— То що горе! Я горя не боюся! . . . Мені гірш: я не знаю ні горя, ні радощів; я мов камінь тут каменію.

Гляну на Горпину, а вона сидить, слухає, наче їй ся пісня відома, — і головою не поведе.

Зітхнула Настя важко, обтерла сльози дрібні, тай каже: — Сядьте ближченько, мамо! Погомоніть, тіточко, розговоріть мене.

Що тут мені їй говорити?

— Ти, Насте, не журися, не плач . . .

А вона не вважаючи, не слухаючи, як кинеться до матері, як ухопить її за руки:

— Мамо, мамо! Скажіть мені словечко, скажіть! Моя душа переболіла . . . Мое серце схне!

— А що тобі казатиму, дочко? — зговорила Чайчиха похмуро. — Поради нема!

Коли тут хтось — шам, шам!

— Пані, кажу, — пані . . . А вона в двері.

VIII.

— От, — крикне пані, — який собор! Аби я з двора, то й не питай роботи!

Бере сорочку, в Насті, дивиться: — Та ти й не шила, мабуть, нічого, га?

— У мене голова болить, — одказує Настя понуро.

— А гав ловити, то в тебе й не болить тоді голова? . . . Ледащице, у матір удалася! Може й тобі на волю заманулось? Ось я вам дам волю! . . .

А сама на порозі стоїть, не дає їй нам із Чайчихою пройти.

— Я її годую, я зодягаю, я її на світі держу, а воно, ледащо, мені робити не хоче!

— Може, собі роблю? — каже Настя, да так то вже гірко каже тії слова: — Може, собі заробила що?

— Ти мені смієш так одвітувати? Я ще тебе не вчила! — Тай стала її бити.

— Бийте, бийте, — покрикнула Настя, — тай за се кажіть дякувати! . . .

— Мовчи-ж! Мовчи! А то буде на весь вік тобі лиха!

— Нехай буде!

Гляну я — пані у гніву, розг'орілась. Гляну на дівчину — бліда, грізна, сама рознач гіркая! Гляну на Чайчиху — хмара хмарою!

Та на наше щастя столовники надійшли. Пані випхала тоді Настю за двері. — «От життя моє! — жалкується, — яке ледащо, да й те грубить мені. А за що? Що не школено по хазяйськи, не бито, як у иньших. О, мій татоньку! — зиркає на мальованого князя, а в самої очі такі зробились, як у його, в самої така морщина між бровами, — чи думав ти, чи гадав, що твоя доня — княжна мусить із тою негіддю поганитись, клопотатись!»

А столовники їй: — «Та годі вам клопотатись! Чи стоїть того ледащо, щоб ви себе турбували? Нумо черяти!» . . .

Життя наше, життя! Молодого віку робиш-робиш, а сам в убожестві, в ганибі, — і такеньки старість нахопиться . . . По чім вас, молоді літа, згадувати? . . .

IX.

І вже в нас у хаті ні мови, ні говірки. Чутно з покоїв, як там сміються, жартують голосно.

Пані, було, на картах столовникам долю вгадує, або що розказує, іноді то співає, — і все про якогось друга милого співає: «Чому друг не любить, забуває, чому не буває», — се-б то свого пана згадує, чи що . . .

А в нас тихо. У печі палає. Я в кутку, Настя у другому понура. Чайчиха коло печі, як мара, хитається, робить.

Убіжить, було, сусідочка-дівчина до Насті: — Настусю, іди бо до нас! Поговоримо . . . Чого така смутна? Коли вже тебе пані не пускає, то ти тим не журись: а ось, як годинонька вільна, то собі й погуляй, надоложи, що втеряла!

— Не надоложу, сестрице, не надоложу! — скаже гірко так, аж та весела щибетушечка голівку схилить, зітхне і змовкне.

Коли се так уже почалося: як вечір, то її нема Насті. І так було не два, не три вечорі.

Одного вечора ми її спати полягали, її нема. У день її не бачили: робила при панії, а в вечері знов зникла.

Не лягла Чайчиха, сидить і дожидає дочки. І я собі не сплю: сумно мені такеньки, Мати Божа!

І от іде вона вже в ночі, вже зорі поперед нею мерхнуть. Іде вона, а мати стріча її питає: — Де була, дочко?

А голос у самої, як струна перебита . . .

— Не питай мене, моя мати! Не питай! — одкаже її Настя. І задзвеніли слова її по хаті, як плач . . .

І почне Чайчиха: — Що се ти робиш, дочко? Що ти собі задумала? Чи не на мою голову безталанну?

А дочка лягла; лежить — німа, мов убита.

— Де ти була? Де ти була, дочко? — Ні просьби, ні грозьби не чує — німа.

Х.

На другий день у вечері Чайчиха біля воріт закидає. Вибігла дочка, вона її за руку:

— Куди йдеш? Вернись!

Завернула, привела до хати і цілісінький вечір просиділа Настя у кутку, руки схристовивши, дивлючись у землю, слова не промовивши.

І вже так пішлося: аби мати не догледіла — дочка втіче. Як уже не просили, як не благали — нічого не сказала. Ми її слідком за нею слідкували, — іде вона, оглядається; а заглядівши, що її доганяють, побіжить, як полетить на крилах: не дожене її молоде, не то що підбита мати, або її я. Ані сліз, ані слів не чує, не вважає.

Як то сумно було в нас у хаті! Як то тихо, глухо! . . . По тижнях словця, було, не перемовимо любого. Я, було, її хочу озватись до матері або до дочки, — не зважуся, хіба тільки подивлюсь на них.

Одного вечора сидимо ми з Чайчихою в хаті. Пані вже спать полягали, усе тихо. Насті нема. Довгенько сиділи ми. Тільки її чути, як вітер у садку зіллям колисає, та соловейко свище-щечече.

Коли з необачка Настин регіт почувся. Аж ми іздрігнулись. Я злякалась . . . А Настя розчахнула двері з гуком, стала на порозі її сміється. В хаті каганець ледві-ледві світив. Стоїть вона така червона, очі горять; стоїть і сміється. Мати проти неї стала, дивиться. І от Настя почала . . . Та так весело, що мені стало сумно — сумно . . .

— Матусенько моя? Мабуть ви мене дожидали? Ось дочка прийшла . . . Чого дивитесь, мамо! Хіба не пізнали? Се я . . . Мені весело . . .

Та ступила її захиталась . . . Боже мій! Світе мій! Се-ж вона п'яна!

Хитаючись, пройшла до столу її сіла.

— Ну, моя матінко! Ізнайшла вже я чоловіка, що мене визволить . . . Наневно вам говорю, що визволить . . . Наневно вам говорю, що визволить . . . Будемо вільні, станемо жити, на самих себе робити, будемо за його Богу молитись . . . Хоч він тепереньки її зневажає мене і од людей мене не криє, та нехай! Я йому, матінко, дякую, я йому, матінко пизесенько кланяюсь у самі ноги . . . Пані не має права жадного на нас. У неї землі, мовляв, не має . . . Ми-ж, моя матінко, козачого роду . . . Як то нам застряти у неволі вічній . . .

Ні, він нас визволить . . . І її визволить (на мене вже). Весело мені, як то вже весело, мати моя рідна! . . . А засмучуся — він грошей мені дасть . . . Я горілки куплю . . . І зорі ясні в голові в мене світять . . .

І так то вона говорить і сміється, а Чайчиха тільки слухає, не зводячи з дочки очей похмурих . . .

Заснула Настя, на стіл схилившись . . . І каганець ізгас . . . Темна їх ніч покрила.

XI.

І з того часу, що вечір — вона було й п'яна; а вирве в день годинку, то і в день упеться. Постерегла й пані: гнівалась велико, соромила її й матір: — «Ти мати: чому не вплинеш?» . . .

Замикали Настю — вона, було, таки втече; чи дверима, чи вікнами, а втече. Лає пані, бє, а вона, було:

— Нехай, нехай! Уплюся — все забуду, весело буде!

Чого вже пані не робила! Було, як іще твереза Настя, то пані умисне її перед столовниками соромить:

— От дівка, от золото, от ледащиця!

А Настя ніби й не чує. Сміють ся вони і вона ще всміхнеться. Втомилася вже й пані сердившись: — «Хоч у день же роби мені добре, ледащо! Нехай тобі всячина!»

Замикає, було, у день її, стереже; а в вечері тільки пустила, — вона й зникне до ночі.

XII.

Найшлася в Насті дитинка . . . Таке то малесеньке, сухесеньке, слабеньке!

Як забачила його Настя: — «Дитино моя! Лихо мое!» — Застогнала і затулившись руками, заплаче . . . А давно вже вона не плакала . . . Я боюся, що Чайчиха, думаю, вже на дочку не дивиться. то й дитину не

привітить, та підношу до неї тихенько: — «Бог, — кажу, — дитинку вам дав!»

Вона взяла дитинку на руки, тай дивиться пильно й журливо й понуро . . . Дивиться, поки аж сльози в неї покотилися.

— Горе, — каже, — горе, да горе! . . .

Я їй собі кажу: — горе! — плачучи. Оттак ми народження привітали — сумом та плачем!

І росло-ж воно трудно та болезно: усе нездужає та квилить. А Настя стала більш іще пити. Як п'яна, то було ще заговорить до мене і дитину попестить, пожалує. — «Дитино моя! Чому твій тато не прийде одвідати? . . . Шкода його дождати: не прийде! Що йому? Він і не спитає ніколи . . . А ти мене, янголятко, не клени». — Оттакі, було, слова промовляє, а сама до дитини всміхається і ладки їх бє. Бє ладки — сумно було дивитись: дитина мов неживенька, а вона з нею грається . . . Як же твереза, то з роду не підійде до дитини, не гляне — біжить геть. Ми вже ту безталанночку молочком напували.

Одного разу, як не пустили Насті два дні, чи що, Господи! Билась вона, кричала, наче її гарячим залізом пекли: — «Ой, пустіть мене, пустіть! Або з мене голову здійміть! Змилуйтеся! Мучите мене на що й про що? Я п'яниця вічная . . . Помилуйте мене, пустіть! Уплюся я, своє лихо засиплю . . . А в тверезої — лихо обік мене сидить, лихо мені в вічі дивиться!»

А пані все не велить пускати, та жалкується столовникам: — «Які сі люде п'яниці? Мабуть вони вже иньшу істоту мають, не таку як у нас . . . Гляньте — молодесенька, а вже вшивається! Ледащиця, тай годі! . . . Пхе! І дитя своє зовсім занедбала, — пропадає дитя» . . .

А вони вже їй на те: — «Страх! У сих людей ні сорому, ні совісти, ні душі, десь, не має!»

Да так і судять собі, смачненько вечеряючи, або так бавлючись.

ХІІІ.

А дитинка тихо дійшла Одного ранку при-
хожу я її попестити, нагодувати; вхожу — у хаті темно.
бо на дворі похмарило, далеко грім одгрімуює, вітерець
заліг десь, тиша

Вхожу, дивлюсь, а дитинка вже очима поводить.

Я до неї кинулась, перехристила. Воно зітхнуло
разочок і душечка її одлетіла Ні Чайчихи, ані На-
сті не було дома. Я дитинку обмила, прибрала, стіл
заслала і на столі її положила. Збігала — свічку ку-
пила, засвітила в головках, ручечки їй зложила

Прийшла Горпина, перехристила, поцілувала хо-
лодну унучечку і довго стояла над нею, довго. Прийшла
Настя весела й п'яна. — «Що се таке? — каже. — Дочка
моя вмерла? Дочко, дочко мала! Рученьки мої холо-
нісінькі! Личенько моє прив'яле!» — Сама бере її за
ручечки, цілує, у головку цілує. — «Яке-ж німе! Колись
то квилито тихенько — тепер німе Так отсе ти
вмерло Добре, донечко, добре! Їй-же Богу добре!»

А сама слізми обливається, наче й горює, й радіє чо-
гось разом.

Коли схопиться хутенько: — «Горілки треба, горіл-
ки! Люде будуть, ховати доню прийдуть! Чи приї-
дуть же? Що-ж? Все треба горілки Побіжу!»

І побігла і до ночі не верталась. А ми тут розгорили
труночку, прибрави, зіллечком уквітчали. У ночі Настя
вернулася. Знов дитину за ручечки брала, знов у го-
ловку цілувала. Коло труночки й звалилась і заснула і
все: — «Добре, добре, їй-же Богу добре!» — Все те слово
промовляла.

А в ранці прокинулася, побачила труночку, — із-
дрігнулася, збіліла.

— Умерла! — промовила, наче вона того й не знала,
забула До дитини; а я її одвожу: — «Насте! Насте!»

— Пустіть! — грімнула, — нехай подивлюсь! Я ще

не бачила її й доси, до самої смерті її . . . Дивилась — дивилась, якось тихшала все ніби сумирялася, тай вийшла з хати.

Ми її поховали дитинку, її не було; а потім, як уже прийшла — прийшла того вечора твереза і біла-біла, стомлена така прийшла, — нічого в нас не питала . . . Після сього ще гірш занула.

XIV.

Не день же й не два таке життя велося . . . Матінко; два роки! Коли Настя разом покинула пити, нікуди й кроку з двора не йде; а сама така трівожна: в лиці міниться, здригається, труситься, — от наче-б вона собі смерті, чи . . . волі ждала! Питаю — мовчить. І так три дні. На третій день у вечері промовила слово: — «Обманив!»

— Насте, голубко, — кажу їй — що тобі таке? Скажи-ж мені, моя безталанна!

— Що мені зробити? Я піду до його, піду! . . . Або я його з світа зведу, або сама зійду. Він мене вневнив, що в понеділок волю припше . . . Піду, піду, хоч задущу його . . . Може, полегшає . . .

Вирвалась у мене з рук, тай побігла. Я за нею, сама старій кричу: — Лихо, горе буде!

А стара тільки головою кивнула, ніби й не ждала ннього.

Біжу я та кричу: — Насте, Насте! Пожди мене! Я з тобою хочу йти . . . Я тобі поможу у всьому.

Не слухає, біжить. Мусіла я до дому вернутись.

Нема Насті до ночі; нема у ночі; не прийшла і в день. Посилала пані шукати. Шукали ми, не знайшли.

Коли так, на другий уже день, в обідню добу, йде вона і два москалі її проводять.

Кинулась я до них: — Голуби мої сизі! що ви з нею робитимете?

— От баба здуріла! Певно всі ви дурного роду! — каже мені сухенький, жовтенький москалик, розмахуючи

бумагою. — От і ся, — на Настю показує — тут їй воля, тут би їй вибрикувати, а вона останній розум згубила.

— Яка воля? — питаю не розуміючи.

— А вже-ж вільна буде! От яка! . . . Вже порішили. Який панич гарний за неї просив!

А другий москаль: — Еге! За стару не попросять! Пропадай стара!

І жартують такеньки межи себе. А Настя йде біла як хустка, ні журлива, ні весела, — от мов з каменю.

Вибігла Чайчиха. Кажу їй — віри не йме і слухати не хоче. А пані перелякалась: то за тим знайомим шле, то за другим, плаче, ради просить, жалкується. А ми чекаємо — ждемо: чи смерть, чи воля бідолашним буде. Колотилось у нас такеньки аж тиждень. Зовсім уже порішили, що ми вільні, а все пані пускати нас не хотіла, — та мусіла вже.

От, як зібрали нас в останній раз, то обявили, що ми всі вільні, у руки бумагу дали, — вийшли ми за ворота панські, — як заридає тоді Чайчиха! . . . Ридає, ридає так, Господи! Та тільки приказує: — «Ой, світе мій, світе мій милий, світе мій красний!»

Зійшлися сусіди, товплються на вулиці, оступили, поздоровляють нас, самі з нами плачуть, а нас умовляють. А Чайчиха їм на те: — «Сестриці! Брати! Родино! — так то вже величає їх! — Не бороніть — нехай поплачу! Я двадцять років не плакала!»

І так вона вимовила, що всі знов дрібними сльозами вмилися.

Як я тоді на неї глянула, тоді я тільки їй побачила, які в неї очі добрі, який усміх ласкавий, — наче то не Чайчиха передо мною мовчуца, понура . . . А далі, як схаменулась вона, як глянула на дочку, охмурніла їй осмутніла знов тяжко.

А Настя стоїть, на всіх, на все дивиться, та шепче: — «Я вже сьогодні випила, — шумить мені в голові» . . .

А далі: — «Люде добрі! — простогнала, — чи я вільна, чи я тільки п'яна?» . . .

XV.

Настина подруга давня, ота Кривошиєнківна, прийняла нас до себе в хату. Зібралось ще скільки добрих сусідочок туди до нас, та радимось. Тільки Настя, як сіла в кутку, як схилила голову, — немов замерла так.

— Насте! — кличемо, — йди лишень до ради, порадимось.

— Голова болить! — одказала.

На другий день іще гірше вона занедужала; вже з того дня й не вставала. Танула вона, як свічечка. Нікого не пізнає, дивиться страшно і все за голову себе хапає.

— Горить, горить! — каже.

На п'ятий день підвелась, хустки шукає, зривається ніби куди бігти.

— Насте, куди се?

— Горілки хочу! . . . Піду! Піду!

Мати заплакала, — просить: — Доню моя, схаменись!

— Пустіть мене, пустіть!

— Куди-ж тебе пустити? Ти на ногах не встоїш . . . Ляж!

— То вбийте мене, вбийте! — крикне, ламлючи руки.

Положили її знов на ліжко. Почала вона кидатись, почала стогнати, кричати.

— Я вільна, вільна! . . . І вільна і п'яниця і ледащо! . . . Де-ж мені прихилитись, де? Добрий хазяїн вижене. — П'яниця, ледащо — треба її з свого двору вигнати! — скаже їй вижене, — і добре зробить! . . .

К ночі вже з сили зовсім вибилася, — тільки стогнала стиха та просилась:

— Не женіть мене, не женіть, — нехай'я хоч трохи одпочину! Матінко, яж ваша дитина, — не женіть!

Усе їй привиджується, що її женуть. І дитину свою згадувала.

— Сховайте, сховайте мою дитину. — шепче, — вона вже давно вмерла!

Так, о півночі, піднялась на ліжку . . .

— Зима люта! — вимовила, — куди ви мене женете?

І впала.

Се вже її останнє слово було . . .

КАРМЕЛЮК.

(П.—А.—К.)

I.

Хто бував на Україні? Хто зна Україну? Хто бував і знає, той нехай згадає, а хто не бував і не знає, той нехай собі уявить, що там скрізь білі хати у вишневих садках і весною . . . весною там дуже гарно, як усі садочки зацвітуть й усі соловейки защебечуть. Скільки соловейків тоді щебече — і злічити, здається, не можна! . . . Одного разу, у дорозі, вилучилося мені заночувати на селі, у маленькій такій хатці, у вишневім садочку. Приїхали ми пізно в вечері і зараз спати полягали. На селі хутенько, як сонечко закотилось, помовкли голоси і рух усякий помер. Усе округи дуже тихо було; чути тільки — шорошать листя під віконечком, та леління води річкової коло млина, та десь недалечко хтось потихесеньку дитину люляв — і очі стулялися. І вже почало снитись і марить, що бистра річка, що як минали — в очі лиснула, приливає усё ближче, та ближче, що дерева ростуть й шелестять не під віконечком, а над самісіньким узголовлячком і дитинка небачана колисана узяла на себе лик прудкого, змореного хлопчика, а та, що його колисала — лик молоді, ставної, задумшливої козачки, — коли під віконечком соловейко у вишнях свиснув, трохи оддалік — другий, третій і вже не знаю, скільки їх почало посвистувать, наче-б вони перегукувались. Перегукувались — перегукувались, та потім як

усі разом у купі защебетали, усе поглушили: ні шороху листя, ні леління води, ані колисання — і ввесь сон одігнали, усю дрему й мару. Що зімкнеш очі, то щебетання, здається, голоснійш розкочується та істнійш. Втома втомить усе гірш, сон усе хилить міцнійш, та ні втома томяща, ані сон міцний не змогли сього щебетання. Лучче вже, думаю, устати та сісти посидіти коло віконечка. Узеньку вуличку як зараз бачу поперед собою і біленькі хатки з темними віконечками, через низькі ліси вишеник у білих сяющих квітах. Непевне світло місяця-молодика серпорогого, зорі меркаючі і як зараз чую, як було свіжо, пахучо й тепло . . . А щебетання греміло й розкочувалося до самого світу — так таки і не дали соловейки спати до ранку божого.

Ось така то колись була деревня на Україні. Невеличка була: усього хаток із двадцять і не багаті люде жили там.

У одній хатці, що в край стояла, к полю, жила вдова, а у вдовиці був син, дитина єдина і звали того сина Іван, а на прізвище — Кармель. Смільчака такого, такого красеня, такого розумниці, як сей хлопчик удався, пошукати по цілім широкім і великім світі, та ще у день, при ясному сонцеві, та ще із свічою пламенистою. Найглибші річкові пороги й нурти перепливати, у самісінькі пуці лісові забіратись, на височенні дерева ізлізати, у самі пропастні яри спускатись, — то йому було все одно, що вам, або нам водиці іспити. Те-ж, кудю його послати, то знайде дорогу; за що візьметься, усьому кінець доведе. А вже як товариш попросить об чім, то він, здається, з під землі дістане, а не одмовиться. А коли бідолаха який вбогий йому вклониться, то він, здається, головонькою своєю наложить, а вже вдовольнить. Голод, холод, усяку біду й напасть він готовий прийняти для иньшого. Що більш виростав той хлопчик, то він кращав та луччав і отсе він ріс-ріс і виріс і як уступив він у вісімнадцятий рік, таким він зробився красенем невимовленим, невиписаним, що хто його у перше стрічав, то й стане перед ним

і оніміє й потім ніколи вже не зміг забути його обличчя красною. А мати та з роду не примогла споглянути на його без усміху й без поцілунку. Жили вони сливе так само, як і усі люде на селі, — трохи заможнійше від одних, трохи вбогше від других. Тільки разом скоїлось лихо, біда прийшла на молодого Кармеля: що день у Бога, що година у дні, Кармель усе смутнійш та смутнійш, а що за смуток такий, за ким і за чим — ніхто того не знає — ані мати, ні товариші, ні чужі люде. Перше між товариством його голос чутнійш од усіх, сміх дзвінкійш од усіх, а тепер сміх його не розноситься і голос його ледви почувеш, та його самого сливе що не видати стало, хіба випадком стрінеться та зійдеться з товариством блідий та мовчущий.

Що, було, в вечері по роботі з товаришами походити, поговорити, то тепер він усе править куди небудь од усіх захватись, — до гаю, або у поле, чи у степ далеко сам утікає.

Мати не прибере, що їй робити, як їй бути, зовсім стара ізнудилася. Вже як вона собі голову мутила й журила, чи не хоче він того, иньшого, пятого, десятого, сотого — усього, що тільки-б їй сила та воля йому дати, — ні він нічого не жадає! З боку дивували люде, що се таке з ним поробилося. Почали люде обсуждати та розбірати, й пішла чутка така, що се з того часу йому сталосся, як почав він по чужих селах їздити та з чужими людьми знатись і думали, що, може, подруживсь він із яким недобрим половіком та й смутиться й мутиться. Як тільки почувла се його мати, зараз стала питати його: — Ти туди й туди їздиш, сину (а він їздив по сільських ярмарках, по хуторах, по деревнях й містах із житом, із усяким зерном, овощом, із плодом, — своє власне, що було на спродаж спродавати і теж людське, часом наймавсь, возив і було йому найлюбше приятство оттакеньки денебудь поїхати), — яких ти там людей бачиш?»

— Яких же я людей бачу? — одказує Кармель, — багатих та вбогих . . .

— З якими ти людьми, сину, подругуєш? — питає мати.

— Мої друзі — вбогі бідолахи, — говорить Кармель. — от мої друзі!

Ну, мати вже зараз думає, що його хто небудь із багатів обідив, або скривдив і зараз випитує: — «Мое ти сердечко миле, хто-ж се тебе обідив, хто скривдив, — кажи мені!» — І вже обіймає його й до серця пригортає, — дожида тільки, щоб він їй поскарживсь, а вона тутеньки його й пожалує, й попестить і покохає. Та він нічого не казав, — тільки подививсь на неї. Мати ще гірш тривожиться та непокоїться і вже не знати, що думає й собі уявляє, як там обідили і скривдили їй сина і усе «кажи» та «кажи» вговоряє його та благає.

— Ні, — говорить Кармель, — мене не обіжали й не кривдили мене.

— Та чи так, мій голубчику, срібло мое, золото мое? Чи справді не обіжали?

— По правді не обіжали — говорить Кармель.

— То чому-ж ти такий в мене зробивсь? За чим сумуєш? Що бракує тобі?

Тоді й каже Кармель мамі: «Скрізь — каже — скрізь, де я не піду, де не поїду, скрізь бачу вбогих людей, бідаків роботящих. От що мою душу розриває, от що мое серце розшарпує!

Мати почала його вговоряти та тішити, як мога: — «Такеньки вже ведеться, бач, із роду-віку, та такеньки, мабуть, судилося, та нічого вже, здається, робити, — тішила й вговоряла, як уміла, а де слів не вистачало, то вона замість їх ніженням та пестінням наділяла. Тільки що Кармель нічим не втішається, нічим не успокоюється.

Одного вечора — чудовий такий був вечір весняний, що сама веснянка на думку наверхталась — одного вечора удова Кармелиха прилягла у своїй хатці й лежучи думала та гордувала, що то за біда така з її Івасем. Сонечко вже закотилось і зорі меркали у хатне віконце, здалека заносили дівочі голоси — співали веснянку, лед-

ви пахли квітки, що не зовсім ще розквітли, соловейки тільки ще своє щебетання налажували, — як почувася хода тиха, двері хатні розчинилися й увійшов Кармель у хату, оглянувшись по хаті, не зобачив неньку й сів коло віконця. Може то від непевного світла вечірнього здалося удові, що він такий блідий, — тільки здалося їй, що він страх блідий й вимучений і серце в неї такеньки стиснулось тісно й такечки жалко їй стало своє дитя кохане, що й голосу не нашлося слова вимовити до його. Мовчки й нишком-тихенько вона лежала й на його дивилася. А він дививсь у віконце, дививсь й заспівав . . . Ах, що, то яка пісня була. Смутна та сумна, з певного та щирого серця виходила! . . .

Ой йдуть мої дні за днями,
Часи за часами,
А я щастя не зазнаю,
Горе мені з вами!

Нещасливим уродився,
Нещасливим згину, —
Мене мати породила
В нещасну годину.

І здається, молодому
Нічого журиться,
А прийдеться молодому
З туги утопиться!

Болить моя головонька,
Оченьками мружу;
Сам не знаю, не відаю,
За чим же я тужу!

Вбогі люде, вбогі люде!
Скрізь вас, всюди бачу;
Як згадаю вашу муку,
Сам нераз заплачу.

Весно моя, весняночко.
Усім несеш дари,
Тільки мені безщасному
Жадної відради.

Скрізь дивляться тії очі,
Що звернуть від муки;
Скрізь, усюди потомлені
Простягають руки:

Із-за квіту пахучого,
Як сонце злотиться,
З-за дерева веселого,
Як місяць ясниться.

В день і ночі і в вечері
І всяку годину! . . .
Я-ж не маю порадоньки, —
Я од журби згину!

Проспівав він тай змовк і тоді ледви схаменулася стара мати, й каже: — «Кармелю! Де, в кого ти навчився такої пісні?»

Кармель іздрігнувсь, почувши голос, — пізнав неньку й одказує їй: — «Сама ся пісня в мене склалась». — І вже які він пісні складавав і як їх співав, Господи, милий Боже! Чарівничі се були чисто пісні! Іншому трапилося підслухати, як він співав і де що переняти — тільки що не на веселі радощі ці пісні були складені — і хто їх переняв, хто почув, кожен голову схилить і задумається . . .

II.

Одного разу поїхав Кармель у чуже село, верст за двацять неміряних, у млин. Рано — пораненько він

виїхав і довго їхав усе полем. Ранок був ясний-найясний і теплий-найтеплій. Поле зеленілось, як оксамит зеленій, росиночки блискали, сонечко зходило, жайворінки співали в високости; по нічнім дощичку порох ледви знімався над шляхом, свіжість така округи й широта й благодать, що не надихаєшся . . . Він усе їхав та співав. То тихенько співав, про себе, то знов голосно, на усе, мабуть, тіж самі постаті вбогі й скривджені уявляким, веселим ранком усе таки об тім самім співалося у його сумній пісні, — усе прохалося ради, спокою, вияви, усе, мабуть, тіж самі постаті вбогі й скривджені уявлялися, як очима перебігав він квітуці поля округи. Вже великий гай йому на дорозі і шлях пішов тим гаєм. Величenni, посплічні, міцні дуби стоять, не шумлять й не шелестять, а поміж ними проквітають кущі, проквітає рожа гаєва, а при самій землі-росте трава густо й усяке зілля. Кармель їде гаєм і співає, коли бачить — недалечко від шляху молода дівчина зрива якесь зілля й плаче гіркими слізми. І у такій вона тузі була й у такому смутку, що ледви чи оглянулася, почувши його пісню. А Кармель в один мент як її забачив, скочив із воза й опинився коло дівчини. — «Добридень!» — каже їй.

— Добридень! — одказала дівчина, глянула на його смутими очима і зщухли слізи її: з роду-віку ще вона не бачила, не снила такого красеня, який стояв перед нею. І не чує вона, що він її питає: — «Чого ти, дівчино, плачеш?» — А він дожида її слова одвітного і глядячи на дівчину, очима-б вишита, як би приміг — і бачить він, що се вбога й гірка дівчина: її білі плечі просвічують крізь плохеньку сорочку, спідниця на її вицвіла й уся в латах; на молодім личку нема румянцю; устеньки рожеві не мають звичаю всміхатись, хороші очі вналі й смутні і слізи по щічках як зупинились, побачивши його, так краплями й дріжать. У руках дівчина держала зілля зібране.

— Чого ти, дівчино, плачеш? — спитав знов Кармель і тоді дівчина дочула його питання, та хоч дочула.

вона нічого не відказала, перестала дивитись на його, а утопила очі у гаєву гущу.

— Чия ти, дівчино? Де живеш? — пита Кармель.

— Я наймичка з Ланів, служу там у хазяїв, у Книшів — одказала йому дівчина.

— Лихі, мабуть, люде сі Книші? — каже Кармель.

Дівчина на сее не одказала, почала зривати та збирати зілля.

Кармель теж, поруч із нею йдучи, зілля зриває та дівчині подає, а дівчина бере, — і усе Кармель питає її про життя, та про биття. Та як став він говорити яково важко у чужих людей жити, та яково сумно. Почала тоді дівчина знов сильне й гірко плакати. Так сльози й ллються, так й котються по личеньку біленькому. А Кармелю такеньки жаль дівчину, що хоч вмірати лягти!

— Не плач, не плач! — говорить він до неї.

— Як же не плакати мені? — одказала дівчина, — сами сльози ллються!

І довго лилися сльози перед Кармелем, наче солодко їй було перед ним своє горе виплакати.

Потім дівчина каже: — Час мені до дому; хазяйка з зіллям дожида!

Дві слізки остатні скотилися, рожеві устонька всміхнулися любо та сумтно, хороші очі глянули ясно та щиро.

А Кармель із нею прощатися усе одно, що ніж го-стрий у серце. Просить він дівчину: — «Сідай, дівчино, на мій віз, я підвезу тебе до Ланів: мені по дорозі! Зирк! А віз його далеченько — воли звернули на бік і пасуться. Кинувсь Кармель, вивів волів на шлях, посадив дівчину на віз, сам сів коло неї й поїхали.

Їдуть, мовчать та думають; їдуть зеленим-гаєм. Вони разом наче опинилися у якімсь божім раї, в якімсь непевнім щастячку: на лиці живцем румянець зарумянів, уста з легка розтулилися, немов серце міцніш беться.

І здалося їм, що доїхали вони до села хутенько, так, як би птах легкокрилий перепурхнув. Ось кінець гаю, видно у бік село Лани, велике, багате село, папський будинок із білого каменю стоїть, немов палац над усім селом, на узгіррячку, округи його квітники рябі, алеї темні . . . Пишний се був будинок і вкинувся Кармелеви в вічі своєю пишнотою. Якась наче хмара темна повила його обличчя гарне. Ясні очі дівочі дивилися на Кармеля і у той самий черк і собі посмутилися й тихий голос поспитав його: — «Чи ви знаєте сей будинок?»

У перше бачу, — одказав Кармель, — та багато і бачив уже таких скрізь.

Уїзжають вони у саме село Лани — проїхали три улиці й дівчина устала з возу, подякувала, попрощалася, пішла й зникла у заулочку, а Кармель далі поїхав:

Їхав Кармель далі, та все тільки оглядавсь на село Лани, жаліючи, що вже попрощавсь із дівчиною, та запевняючи себе, що знов із нею побачиться хутко. І до млина він приїхав — дівчина в його з думки не йшла і почав він розпитувати мельника, що то за такі люде Книші й як вони живуть і який в їх звичай. А мельник той був чоловік дуже понурий, дуже довгоусий і дуже високий і балакати не любив, а ще гірш не любив розказувати і від його Кармель не довідавсь би з роду нічого, коли-б не було мельникової дочки. Мельникова дочка любила балакати, а ще лучче любила розказувати, а ще лучче, мабуть, любила вона розпитувати. Вона-ж то й почала було питаннями, та від Кармеля не примогла жадного пуття доброго допитатися. Як народженець нічого не відає й тільки повертає очі до світла й ручиці простягає до світла, так само Кармель не турав ні про що, тільки усе питав про своє. Вбачаючи тее, мельникова дочка покинула сама питати та почала оповідати. Маленька вона була й прудкенька, немов пташка, та жадна пташка, мабуть, не нащобече в годину такого, як вона нащобетала Кармелеві. Хутко довідавсь від неї Кармель, що Книш із Книшихою багатії люде, що в їх

сім пар волів, держуть вони дві корови і пшениця у їх сього року гарно зійшла і той рік теж усе поле в їх уродило; що дочка в їх заміж пішла, теж за багатого і носить золоті очіпки; що в старих Книшів наймичка служить, Маруся — сирота, що нема в неї ані родини, ані дружини і що мала плата Марусі і важка праця.

Може довгенько-б іще мельникова дочка щебетала, коли-б Кармель хоч вреям словечечком обізвався, — він сидів як німий перед нею і мельникова дочка знудилася з тим безмовним гостем, мабуть, на кінець, бо покинула балакати, узяла шитво своє й сіла одалік і заспівала. Пісня дзвінко співалася, шитво хутенько шилося й понурій мельник, стоячи у дверях у млині, дивлячись і слухаючи, подумав: — «нема в світі нічого такого недбайливого, веселого, як ті дурні молоденькі дівчата. Те-ж іще не виявив світ нічого такого хитливого? бач, очима раз-у-раз зиркає у воду — не може на себе надивиться, хвастлива!»

Мельникова дочка справді частенько зазірала у воду, де відкидалося її личенько смуглявеє та румянеє з блискучими оченятами, та може, що вона й не одним своїм личеньком любивала, бо окрім його вода оддавала весь залений покот узгірря, на котрім вона сиділа, старі дуби, котрим мельник ціни не складав, козака, що задумавсь, замисливсь і, здається, забув весь світ і все у світі, — так, може, не одним своїм личеньком любивала мельникова дочка, та мельник був, як уже казано, чоловік понурій — не можна його було нічим урезонити і з того часу, як він поховавши жінку, одшукав у неї сім дзеркальців, яких уже смирих і пісних жінок і дівчат він стрічав на віку, так не допомоглося: зосталося таке в його переконання, що кожнісенька вдивляється у сім аж дзеркальців, — і зосталося те переконання немов гвоздем вбите. А мельникова дочка . . . Та, мельникова дочка, бувай здорова. Не будемо вже знати, як ти заспіваш далі і що зробиш далі — мельник кличе Кармеля, — от складують муку на віз, йде розплата й Кармель їде до дому.

Іде Кармель до дому та все дума про дівчину, про наймичку. Мина село Лани вже так по тихеньку, наче-б недужого віз, а очі то як розбігаються на всі боки! Та піхто не показавсь на вулиці — і аж до самого дому, до господи зітхав Кармель. Дівчина з ума не йде. Перебув день Кармель зі своїми думками — важко й солодко; перебув другий день — ще важче, ще солодше; перебув третій день — зовсім уже не сила. Голова болить і серденько кипить і тіло болить. Ще ледві перемігся він до півдня, а там застріг тай поїхав у село Лани.

Він не знав, не бачив, як переїхав чистим полем, як проминув темним гаєм, тільки усе поганяв, бо поле, здавалось йому, розбігалось усе ширше та далій, гай усе розроставсь довший та непроглядний.

Приїхав таки у Лани. Приїхав. Тихий вечір, сонце низенько, на селі пусто, — ще люде з роботи не повернулися, — тільки стрічалися на вулиці діти, що бавились та грались, та наймички дві пішли по воду. — «Вийде й вона», — подумав собі Кармель і повернув коня до ріки і став на березі дожидати. І вона уявилася з відрами і вона прийшла — Кармель і охнути-б тоді не зміг, такечки дух йому заняло. А дівчина, побачивши його, узялась рожевим румянцем, мов огнем і поломям. Нікого не було над рікою, тільки вони сами двойко.

— Ти підеш за мене, дівчино кохана? — питає Кармель.

А вона йому одказала: — Я твоя.

Посідали вони поруч над рікою, на зеленім низькім березі і просиділи вони там у купі аж до зірок ясенських. І не чула того вечора Маруся наймичка, як хазяйка сварилася на неї за гаяння, як дорікала й докоряла і не доходило їй а ніщо гіршее до серденька, що трепехалося з розкоші любої та нової. Як полягали усі спати, сиділа Маруся край віконця й дивилася на зорі лискучі, на небо прозоре. І їхав Кармель до дому помалу й теж дививсь на зорі лискучі, на небо прозоре. Такеньки дивлються у небо ті люде, що вони дуже кохають на землі.

Говорить Кармель до своєї неньки: — Хочу я, нене, одружитися, хочу взяти за себе наймичку Марусю!

Мати почала його вговоряти й прохати: — Не женися ти, мій соколе, на тій Марусі! Не бери, мій сину наймичку! Візьми ти краще багату жінку.

— Нене! Нене! — промовив Кармель, а сам так увесь і затрусивсь і затрепехавсь. — Чи-ж ти мені не рідная мати? . . .

Старенька злякалася його обличчя й виду: — Оженися, любенький, оженися з нею! Коли вже вона тобі така мила, то й мені теж буде дорогою невісткою!

І оженився Кармель із наймичкою Марусею.

III.

Перший рік одружившись, Кармель був зовсім поправився: суму того не було й віди, жінка в його пишнілась, як пишна рожа, й жили вони з нею, як риба з водою. Народилася дочка в їх, усе у господі велося добре, й стара Кармелиха казала, дякуючи Господеві, що кращої вже долі ні діткам, ані собі не жадає вона.

Коли отсе-ж знов засумував Кармель. Засумував тай засумував. Знов почав із хати втікати, блукати на самоті, знов почав блідніти і зітхати.

З чого те лихо повернулося? Звідки нагналося? Чи-ж не був він щасливий і коханий і на все довольний?

До чого-ж іще гнати? Чого жадати?

Отож власне, одного разу сиділи вони усі в купі в вечері, по роботі, тоді, знаєте, як уже усе стихне, сонечко вже запало за зелений гай і от нахватиться перва зірочка; тоді, як чоловік потомлений денною потомою одпочиває й обіймають його думки та гадки і чує він істнійш свою кривду чи правду, вживав лучче своє щастя або безталання — тоді сиділи отсе вони усі в купі — і дивилися такеньки наче-б справді не прибірали вже собі чого пожадати, навіть дитинка маленька нічого,

здається, не жадала собі у забавку, бо сидячи тихесенько між ними, тільки всіхалося рожевими устонецьками та блискотіло ясними віченьками, — чого справді було ще жадати собі? Коли-ж разом якась думка замутила й засмутила Кармеля, наче злякала, наче світ йому завязала. Ввесь він змінивсь, наче переродивсь і вийшов із хати, каже: — «Душно мені щось, піду трохи.» — Мати стара потурбувалася, чи не хворість яка викидається. Він її заспокоїв: — «Ні, ненько, я здужаю.» — Вірна дружина очима любими питалася його — він на одвіт пригорнув її міцненько.

Пізно він повернувся до хати своєї — вже й місяць і зорі ссяли в небі — усе село поснуло, спала дочка його маленька, спала стара мати, не заснула тільки молода його дружина — вона стояла на хатньому порозі й дожидала й виглядала його, стріла й пригорнулася, наче-б запиталася: чи не треба їй життя або смерти, їй напасти чи розкоші?

— Марусе кохана! — каже він, пригортаючи її, — Марусе кохана! Я не зношу людського лиха вбожества! Я мушу тому запобігти! Я хочу поправити тебе биття!

Тай став думати, думати та гадати, гадати та тужити.

Стара мати кидається тудою й сюдою, шукає ліків, із усіма радиться та плаче, біжить отсе до лікарки, то знов поспішається до знахарки: «Син вяне! Син нудиться!» Зовсім старенька з сили вибилася, з журби та з тривоги зовсім тям свій розгубила.

Молода дружина Кармелева не кличе знахарок ані лікарок, не радиться нікого, не скаржиться нікому, що в неї там на серці й на душі, потаюває вона про себе, мовчить, нікому не каже. Тільки румянці, зникли в неї з личенька, пісні її змовкли і очі хороші осмутніли.

Подумати-б людям, що в Кармеля з жінкою щось не гаразд, так ні-ж бо: глянути на їх, то й сліпі же зобачать, яке вірне, незмінне тут кохання, яка порада і приязнь добра. Господарство в їх теж у гаразді . . . І балакали

люде добрі про Кармеля, що «зовсім він щасливий чоловік — чого-б то ще йому треба? Усім його Бог утішив, усім одарив — чого-б то ще справді ще треба? Зовсім він щасливий! Зі свого щастячка попусувавсь, вередує, да от себе дурить і людей дивить!» Інші то й в вічі Кармелеві дорікали тими словами. Кармель нічого не одказував — ходить він часом дні цілісенькі, не промовляючи ні до кого словечка, скорбіючи та сумуючи, а часом несподіванно чувсь його голос, пісня немов поклик який . . .

Кажуть люде, щом щасливий, — я з того сміюся,
Бо не знають, як я часом сльозами заллюся.
Куди піду і попнуся, скрізь багач панує,
У розкошах превеликих днює і ночує.
Убогому, нещасному тяжкая робота,
А ще гіршая неправда, тяжкая скорбота!

.
Молодосте — молодосте, єдина сила!
.

Літа-ж мої, літа мої, літа молоденькі,
Ой, коли-ж ви так даремні, будьте коротенькі.

І знайшлися поміж людьми люде, що іздрігалися на сей поклик і зупинялися, чигаючи наче доброго спасеного суду, несподіваного, жаданого визвоління. Може не один наймит гіркий, котрий, поганяючи чужу худобу та співаючи свою давню гірку пісню, — «що не має гірше так нікому, як бурлаці молодому», — почувши Кармелеву пісню, вмовкнув і повернувся до хазяйської хати задуманий і того вечора не чув лайки, не потурав ганьби, не вважав на хліб йому відкраяний на вечеррю; а на другий день робивсь немов хорий, немов до своєї роботи й служби незгожий, не приймав хазяйської страви і очі мав блискучі й ясні і наче молодів й зацвітав цвітом.

Може не один багач, почувши ту Кармелеву пісню,

покидав співати теж свою недбалу та потішну і обертав свій погляд задивований у всі боки і йшов оглядати свої вжитки усі і смуткував, як той колишній цнотливий багач, що усі його знають; може теж вишукавсь не один і такий багач, що важкі скорби віджалував із легкою душею.

Коли хутко разом зник Кармель із дому, з села. Нема його день, нема другий, третій, нема його цілий тиждень. Зник, як вода умила, нікому не кажучи нічого.

Стара мати сливе що стратила розум із горенька та з жаху, з ляку, — ходить, шука його, паче голку, по всіх кутках і закуточках: дружина сидить у хаті немов із хреста знята; малесенька дочка кличе: — «тату!» — питає: — «де тато?»

— Марусе! Що маємо робити? Як маємо бути? Де його шукати маємо? — пита стара Кармелиха молодій невістці.

А невістка одказує: — Будемо його дожидати, мамо.

— Дожидати? Може його вже, Марусе й на світі нема!

Маруся тоді говорить старій: — У ту ніч, як він пішов, я чула й питала його: що нам робити, серце? — а він казав мені: — не шукай мене, не питай про мене — дожидай мене, я сам прийду!

— Ну добре-ж, добре: будемо його дожидати! — промовляє стара Кармелиха. — Будемо його дожидати!

І такеньки вона зраділа, наче Кармель уже на шляху до дому: і в віконце виглянула і на хатній поріг вийшла, на всі боки подивилася. Протеж проходять-минають дні за днями — усе вони дожидають Кармеля і все Кармеля не діждуться, усе нема Кармеля.

Отсе одного разу — було свято тоді й погода — сиділа стара Кармелиха коло своєї хати на призьбі дивилася у поле на шлях, а невістка сиділа поруч із дочкою на руках і дочка щebetала: — Мамо, ти-ж теперки німа й глуха» — і тягнула маму за намисто й проклала

дрібненькі пучечки мамі до уст і до вушок і все дратувала: — «Мамо, ти тепереньки стала німа й глуха! Німа й глуха!»

Молода Кармелиха часом всміхалася дочці, часом міцнійш пригортала дитину до себе. Підійшов до їх сусіда, привитавсь тай каже: — «А чи чули ви, що коло Чорного гаю розбої? Ані нерейти тепереньки тудою, чутно, ані переїхати.» — Стара Кармелиха була стрепенулася, як сусід промовив: — «А чи ви чули» — та як почула, що се річ про Чорний гай, то й перестала вважати. Чорний гай далеко, у иньшому повіті і Кармелю туди нема по що братись, — хоч би не сказала того стара, чого йому й у своїому повіті зникнути і по чому вона порішала, що він близько десь, а не далеко, — перестала вона слухати сусідову мову і знов задивилася на шлях.

Смутній-ж хороші очі молодої Кармелихи не однімалися, не відривалися від сусіди і пильно — пильненько вона його мову прислухала:

А сусіда розкажує: — От, — розкажує, — крамарів розбили, панів розбили. Тільки що — є тут диво . . .

Яке диво? — спитала молода Кармелиха.

— А таке диво, — говорить сусіда і сідає на призьбі коло неї, — таке диво, що нікого там не ріжуть, ані забивають, тільки обберуть тай пустять на волю, коли ти багач; а забачать — ти вбогий, бідний чоловік, так іди собі цілий, як був і пучкою до тебе не доторкнуться. От, кажуть, їхав один бідолаха, стрівсь із ними, молодцями, тай засміявся: — «Не боюсь я вас, каже, пани мої молодці! Голому розбій не страшний і життя не дуже його дорогоцінне. Коли забить, то бийте, а ні, то пускайте — мені нема часу стоять, треба їхать — хазяїн дожидає, буде лаяти!» — Тоді, кажуть, виявивсь старший, їх отаман і кинув йому капшук грошей і промовив: — Їдь собі, друже!» — й сам і усі його молодці зникли в пуці. А той бідолаха зовсім сторопів від такого доброго дива, й до дому приїхав сам не при собі й привіз капшук грошей — саме що найчистійше срібло! . . .

Нічого не промовила на се молода Кармелиха, тільки збіліла, наче біла хустка і поцілувала свою дочку маленьку, що вона втихла в її на руках і теж слухала, наставивши ушечка.

IV.

Знов ідуть дні за днями і часи за часами і що день, що година, то більше усе вісток, більш та більш чуток про розбійників у Чорному лісі.

Справді, чудні та небувалі се розбійники уявилися і чудший і небувалий вони теж розбій правили, що попадавсь їм багач у руки — вони його оббірали, попадався вбогий — вони його наділяли; нікого не забивали, не різали. Теж чудний та дивний в їх отаман був: ішла чутка, що така була краса його невиписана, невимовлена, що не можна словом розказати, ані пером описати, та славили, що не можна й очима було надивитися, бо сліпила вона, як те сонечко пламенисте.

Їхала, кажуть одна скупа пані і везла з собою усі свої скарби великі, — така вона скупа була, що ніколи з роду не розлучалася з тими скарбами своїми ні в ночі, — їхала вона Чорним гаєм і попалася розбійникам. Обступили її коляску; возниць, її слуг, у бік говорять до неї: — «Пані, гроші віддавай!» — А пані страшно заричала та несамовито на весь гай темний і учепилась руками, немов залізними кіхтями, у своє добро — не дає. Хотіли в неї відняти, відібрати, так тільки хрумають її старі пучки, а не відриваються і очі хижі блискають у світлі місяцевому, наче в хижої, голодної вовчиці. Виходить тоді отаман сам із пущі і промовляє до неї: — «Віддай, пані, гроші! Пожила ти у золоті, у розкоші, — буде вже з тебе — дай иньшим!» — Як глянула пані на отамана, то навіть скарби свої з рук випустила: як блискавиця вразила її та краса чарующа, — впала пані без пам'яті, бо скупощі її аж за серце вхопили, а та краса збавила силу усю.

І їхала теж молода дівчина багата з братом своїм і теж попалися розбійникам. Брат був чоловік хоробрий, оглянувшись округи — гай стоїть стіною чорною звідусюди, звідусюди обступили люде високі, кріпкі, міцні; бачить він — негарне діло, а таки дума собі: — «Спробую одбиватися!» — «Сиди тихенько, сестро, — каже сестрі, — не бійся», — і обертаючись до розбійників, говорить: — «Пропустіть, люде добрі!» — а вони йому на тее: — «Давай гроші, багачу!» — Сестра вже чи жива, чи мертва сидить. — «Нема в мене про вас грошей!» одказує брат. — «Давай бо по волі, а то візьмемо силоміць!» — грозять вони йому і ближче підступають. Сестра заплакала, закричала і затулилася руками. І чує вона поміж гомоном, говіркою та сваркою чийсь голос її вговоряє: — «Не плач, дівчино і не бійсь!» — Хутенько відняла вона руки від личка і глянула, хто поперед нею стоїть, — і вже до віку з пам'яті в неї не вийшла та краса чудова. Страх її і жах минувсь увесь і такий спокій обійняв її, що хоч жити, хоч помірати зараз — усе те зарівно. Вона склала руки, дивилася та слухала.

Одібрали гроші в брата, тай пустили їх.

— Багато вбогих бідолах у світі нищить голод і холод — пам'ятайте! — промовив той голос самий, що вговоряв дівчину «не плач, не бійсь» — отаманів голос.

Ніхто в дівчини не зняв із шиї дорогого намиста з дукачами — вона сама зняла його і кинула отаманови під ноги і чула від його: — «Спасибі, дівчино!» З того-ж часу все для дівчини якось наче помарніло й повяло: і місця і обличчя усі поробилися без цвіту і без квіту наче. Каже дівчина отцю й неньці: — «Тату, мамо! Піду я у манастир!» — і пішла у чорниці.

А брат її, не кажучи слова, не давши віди жадної отцю, ані матері, ані приятелеві, ні товаришеві, зібрав усе добро, яке собі мав, покинув усю придобу, залишив і спокій, втік і пристав сам до громади у Чороному лісі.

V.

Коли отсе у Кармелевім селі пройшла чутка, що се їх Кармель отаманує у Чорному лісі, — пройшла чутка і зрушила старого й малого, доброго й лихого. Которий козак стрічавсь, то усе козак заклопотаний; котра козачка проходила, то все козачка розтурбована, у тривозі! Дійшла чутка до Кармелевої матері старої й до його молододі дружини. Стара мати говорить, слізьми слова свої приливаючи, до невістки: — От люде лихі, от не добрі, Марусечко! От поговір який на мого Кармеля, от позлодійка яка на мою кохану дитину! Не йму я віри сьому! Не йму віри! А як віри пійму, то вмру! А ти-ж Марусе? Що-ж ти?

— Я житиму й кохатиму, — говорить Маруся; а малесенька дочка стояла тут та слухала і собі теж бубонить: — «І я з мамою! І я з мамою!»

Проминуло ще багато днів і одного разу у ночі — ніч була ясна, та тепла, місяць світив і зорі, сади у квіту стояли, хати у тиші й у-во сні, соловейки щебетали, — Кармелева дочка спала солодко й легенько дихала; заснула теж і стара мати, нагорувавшись наболівшись і спала непокійним сном: то зітхала вона у сні, то знов скрикувала, схлипувала, — сон хоч зміг неміцну стареньку, та спокою їй не дав.

Не спала Кармелиха-дружина. Вже багато ночей вона не спить і багато, мабуть, іще не спатиме, бо вона молода і кріпка, а що день, що година її тугу прибільшує.

Не спала вона й думала об тім, кого вона кохала. Коли чує — тихенько-тихенько відчиняються двері і бачить вона — уступає він і чує його у своїх рученьках. І не знала вона, чи стемнів тоді світ божий, чи засяв, чи то була розкіш чи біль і як уже схаменулася вона у садку і бачила округи себе пахучії квіти, ясний місяць і зорі, — і тоді ще довго-довгенько вона нічого не розуміла, не знала, тільки теє, що вона у його на руках, що

він тут, коло неї. І все вона дивилася на його і потроху опам'ятувалася. І почали вони розмовляти по-тиху, по-вірну і цілісіньку нічку розмовляли. Місяць скотивсь із неба, зорі поховалися, соловейки позмовкали, на сході почало рожевіти і листочки на деревах затрепихалися і Кармель обняв — поцілував дружину, прощаючись. І пішли вони разом обойко полем, шляхом, до долини за селом, — у долині три коні паслося вороних і два товариші дожидали, палячи люльки; тутеньки ще попрощавсь Кармель із дружиною і чули товариші, що промовив він до дружини: — «буду до тебе.» — І усі троє снали на коней, тай помкнули — тільки іскра з під конит кінських сипнула, тай з очей зникли.

А Маруся повернулася до дому. І дома і у сусідів усі й усе ще спало — тільки що схід порожевів племенистий та листочки на деревах жвавійше трепехалися.

І знов пішли дні за днями і часи за часами. І що дня, що години розбійнича зграя у Чорному лісі прибілшлася і що дня, що години багаті та вельможні люде гірш та гірш лякалися й трівожилися. І порішили вони чи так, чи інак, не жалуючи нічого, зловити отамана й вирядили шукачів та слідців і обіцяли їм велику плату й награду — «аби ви нам того отамана узяли». Отсе-ж тії шукаючи й слідці розроїлися скрізь купами, шукаючи та висліжуючи.

Проте час минав, а отамана усе не примогли ще піймати. Не раз розбігалася чутка: — «Зловили отамана!» — й цілі тичби людей збігалися на його дивитися, порушені причаством, недовірством, дивом, цікавістю, непевністю — аже-ж чутка показувалася неправдива. Правда, ще зловили десь у лісі чоловіка непевного, та се був якийсь бідолаха, що його вигнала на великий шлях нуждонька та бідонька, або й зовсім безвинний перехожий часом був схоплений. Чутка така теж розбігалася, що чарував усіх отаман, що очі одводив, доторкавсь серця; розбігалась чутка, що його голоса чути, його погляду, стріти, а його краси бачити ніхто у світі не приміг без-

причасно та недбало: що він кожного чарував, приманював до себе. Була навіть така чутка, що батато шукачів і слідців його у руці держали вже, та пускали оманені, а потім уже до віку не були годилися на свою службу.

Та знаходяться-ж у світові красному люде, що їх жадна краса не вчарує, жадна не омане омана, — і от знайшлися такі на отамана і узялися його слідити та висліжувати безодпочинно, безусипливо, так як безодпочинно й безусипливо він утікав від них, у день і в ночі і в вечері і ранком, темними гаями, широкими полями, безкраїми степами, низькими долинами та лугами, високими горами . . .

VI.

Одної темної ночі, як усі спали, Кармелева дружина стояла у своєму садочку під вишнею немов ізмурована, поки не виявилася постать від долинки, — тоді вона кинулася на зустріч, як душа до раю — до свого Кармеля.

Він задиханий, зморений, потомлений, помучений, пригорнувши її, не зміг довгенько придержати у своїх зомлілих руках, ледви зміг слова промовляти.

— Гонять мене, як хязого звіря, Марусе, — промовив Кармель. — Вже три дні і чотири ночі никаю, не зупиняючись . . . товаришів розпустив . . .

— О, коханий, — каже Маруся — і в нас тут були, питалися усіх — усі одказали: — «Нічого не знаємо!» — Учора . . . Що се таке? — спитала вона змираючи, бо тоді саме щось стукнуло й грухнуло десь і хата вевітилася ясно світлом, у хаті говірка голосна почувалася, склики й скарги і близенько коло їх у садку голоси й люде з усіх-боків.

— Держи! Лови! Маємо! Держимо! — рознеслося по тихій погоді у ночі.

Схопили Кармеля.

— Марусе! — промовив він хутенько й тихенько. — кажи, що нічого не знаєш . . . Чуєш мене, Марусе?

— Чую, одказала Маруся.

Стара мати прибігла з плачем, питаючи, чи сьому правда, благаючи, щоб відпустили сина її єдиного; побиваючись, що беруть. Маленька дочка прокинулась і як була у сорочці, розхрістана — кинулась до тата і вхопилася його рученятами. Усіх одірвали від Кармеля, укинули його у візок і повезли шляхом, а все-усе село знялося, наче рій і гудучи дивилося у слід, а за возиком поспішала Кармелева дружина з дитинкою на руках. Стара мати не здужала на пішки побратись; омліваючи раз-у-раз, вона дожидала, поки запрягали для неї коня парубки, порушені духом, доторкнуті до серця, непевними руками.

І привезли Кармеля у велике місто у кайданах і зачинили у камяну, темну темницю. Багачі кричали: — «Дождавсь Кармелюк! Отже й заплата Кармелюкові!» — Вбогі люде по тиху розмовляли. Молодиці й дівчата плакали, старі люде хрестилися, благаючи: — «Помилуй, Боже милий!»

За Кармелем у слід прийшла його дружина з дитинкою і привезли його стару неньку. Почали судити Кармеля і судили його чималий час.

Чи хто йшов тоді, чи хто їхав минаючи, кожен бачив по всяку годину на пляцу проти німої зачиненої темниці стару, прибиту на останній своїй літній силі, що тут сиділа на великому камені та плакала, — як хто до неї підійде, своє лихо розказувала побиваючись; і молодую молодицю, що безмовно сиділа, наче стративши таки до щенту усе дороге та любе, як до щенту румянець із лиця в неї зник; а біля неї маленьку дівчинку. Ніколи не бачили, щоб ся дівчинка гралася, або пустувала, або опинилася на вулиці прилеглій і де видко було — продавалися ласощі й грашки — ніколи! Смирнесенько коло молодиці сиділа та дівчинка малая, часом тихесенько щось питаючи в неї, або до неї промовляючи, часом горнучись до старої, що її з плачем обнімала й пригортала слабими, недолугими руками. Вони сливе жили тутеньки проти темниці; тут, на великому сирому камені,

що його незвісно хто, коли й для чого поклав серед пляцу, вони свій обід мали і вечерю. Мабуть вони-б і ночували тут, да на дозволяли на се міські порядки, то мусли що ночі братись до хижки, де найшли собі містечко і там лягали з вечера. Остатній погляд був на темницю, на її понурі віконечка і думка остатія понад нею носилася; у ранці думка перша у темницю летіла і перший погляд жадав того-ж понурого образу темниці. Жадної полегкості, жадної зміни не робилося, тільки що погода усе холодшала, осінні морози пали, вечорі й ранки стали морозити; усі люде вже загорнулися у кожухи, усюди у печі запалили по хатах і малая дівчинка хутче та хутче бігла в вечері до хатки, а ранком на своє місце на великому камені проти темниці, а стара вже не мала сили кроку перейти, не опираючись на молоду невістку.

Усі вони знали, який суд буде і тільки дожидали дня, коли скінчиться. Прийшов день той — ясний, холодний; сніжок потроху порошив; коли відчинилася темниця і глухо брязкаючи кайданами, почали виходити злочинці, пара по парі. На пляцу зібралась купка людей, дві якісь жінки плакали, виглядаючи своїх поміж парами у кайданах. Яково лихих, розпачливих голів пройшло поміж тими парами! От Кармель. Хто має з ним попрощатися, дозволили попрощати. Кармелева мати упала, побачивши його; жінка його з дочкою були коло його, зовсім на поготові за ним іти у далеку дорогу, та Кармель, попрощавшись з ненькою, став прощатися і з жінкою, й з дочкою і щось тихенько промовляти. Жінка спанула на лиці, почувши його слово, як від неprevіденого жалю, а дочка скликнула: — «Ми тебе не хочемо кидати, тату!» — двічі чи тричі, а далі обхопивши батька закованого ручечками, заплакала. — «Кармелюк! Кармелюк! Се Кармелюк! Де він? От він!» — і ціла купа наче хвиля морська порушалася й колісалася.

Казано рушати засланцям і рушили. Купа людей за ними, проводила їх за місто далеко на шлях і купа усе

прибільшалася, усе голоснійш чулося: — «Кармелюк! Кармелюк!» Кидано гроші з усіх боків, посилено у слід: — «Помагай біг!»

Вели матір із Кармелем, ішли жінка з дочкою коло його. Коли-ж казано усій купі завернутися.

— Умру я . . . Хутенько вмру! — промовила стара мати, ледві дихаючи, а дочка мала, цілуючи й милуючи тата, скликнула: «Коли-б же із тобою йти!»

— Усе буде як кажеш, — промовила вірна піддана дружина.

— Сподіваймося на ліпші часи! — промовив Кармель.

— Рушать! Рушать! — і рушили. Усі далій та далій. Вже не чути глухого брязкання від кайданів. Ледві вже постаті мріють. От і зовсім зникли — тільки дерева при шляху вирізувалися на ясному небови з того краю, кудою зникли.

Стару матір вели люде, молода жінка несла дочку, плачуцу, купа уся посувала жалкуючи, судячи, та радячи . . . Того-ж дня виїхав возик з міста у Кармелеве село і повіз туди до дому його сем'ю. Знов засвітилося у його хаті в вечері і усі там, сумуючи, не розлучалися з ним у думці, — проводили його душею незнайомим шляхом у незнане заслання.

VII.

Минув рік по тому. Стара мати як пообіщалася хутенько вмерти, так і вмерла і на весні її могилка вже травою заросла густо й високо.

У хаті жила Кармелева дружина з дочкою. Колись хутенько після того, як Кармеля заслали, сусіда, гладячи по голівці його дочку малу, любенько спитала: — «Що ви поробляєте з мамою, маленька?» — А маленька одказала їй: — «Дожидаємо!» — бо вони дожидали. Казав Кармель дождити його, зістатися у дома: — «Легш визволюся й повернуся сам.» — «Буде як кажеш» — на те

одказала вірна дружина і на все згодилася. Далі вже мала дочка піросла, навчилася ошамненько у мові поводитись, — ніхто вже не чув, що вони дожидають Кармеля, та вони дожидають його. Дожидали що дня, кожної ночі, кожної години. Дожидали у досвіта і ранком і у день і в вечері й о півночі — од зоряниці до зоряниці, від ночі до ночі — усе дожидали. І минали їм такечки години, дні, тижні й місяці. У день праця, робота, клопіт і все тая сподіванка й дождданне; в вечері відпочинок і все тая сподіванка й дождданне. У день часом сусіда увіходила до їх і денний гук і гомін і клопіт і їх трохи поїдав собою, а в вечері, як усе втихало й не знімалося жадного округи поруху, мати з дочкою тихенько сиділи, засвітивши у хаті, наче на привитанне. Дочка малая не бралась до іграшок — любила вона з ненькою розмовляти та часом співає маленьким голосочком батькові пісні і як вже старалася мала виспівувати краще — так старалася маленька, що личенько починало палати, сердечко колотитися і вся маленька трепехалася. Мамині очі дивились на неї й руки простягалися, — брала її мати до себе й пригортала, маленькі рученята обіймалися коло маминої шиї й такеньки довгенько-довгенько вони зоставалися, довгенько — часом до глухої ночі. Пізно-пізно. Ніч уже минає, світло згасає; дитинку, що не радилася лягти у постільку, зложить сон коло неньки і молода Кармелиха у досмертній тузі та печалі, затулить личенько білими руками. І такеньки час минав та минав, а вони дожидали та дожидали.

Одного вечора сиділи вони у хаті, засвітивши світло, як завсїгди й думали усе тїї-ж думки і сподівались усе тими-ж сподіванками. Котрого вже то вечора, у котрий то вже раз дочка мала, промовивши: — «Може сьогодні» — до неньки, обойко вони сиділи тутеньки. Коли-ж хатні двері відчинилися і він, дождданний, уявивсь поперед ними . . . Боже світе! Боже світе!

На другий день у селі усе прокидалося й сповнялося село спокійним, щоденним гомоном і сонечко ясно зіхо-

дило і як перш виходила у ранці на роботу Кармелиха молода, так й тепер вийшла вона. Вийшла й подивилася округи, подивилася наче-б усе округи змінилося, та як заплаче сильненько, як зарідає! Не з жалю, бо як дочка мала кинулася до неї, вона-ж блаженько такеньки всміхнулася, як споглянула — так же бо променіло з очей хороших — відрада сама!

Хутенько потім Кармелиха спрдала хату свою, попрощалася з усіма й покинула село з дочкою. Чули від неї люде, що може побереться вона до близького міста і там оселиться, теж, може й дочапає аж до самого Києва; напевно ніхто не знав, кудюю вона побралася, ані де вона пристала на життя. Правда, плескав хтось-десь-щось, ніби то бачили молоду Кармелиху з малою дочкою у хуторі далекому, глухому, де вона заробляла; друга знов віда така була, що вона у місті ходила на поденщину, — усі, хто знав її, жалкували молоду, тиху молодицю й її дочку малу, згадуючи їх перший талан та балакаючи про біду їх теперішню — сучасну, що й лихо і вбожество разом спостигло, бо з того часу, як лихо скоїлося, вони втратилися багато, та може теж і не так, як колись, дбали добре та піклувались щиро . . .

У їх хаті иньша сім'я домувала, господарувала; у садочку позрубувані були старі дерева, де які понасаджувані молоденькі; у городі иньші квітки позасівані були сієї весни . . . Сієї-ж таки весни прочулося скрізь, що знов уявилися розбійники, Кармелюкове товариство, що знов Кармелюк отаманує — визволивсь, повернувсь. Вбогі люде ніби здоровійш зробилися на виду й не один попадавсь тоді бідак, який одежиною драний, такий по-статю багатий; не в одного тоді на обличчю, що його зсушила журба, скрушила нужда, грав усміх завзятий, блискали очі жваво та хупаво . . .

А багаті знов заметушилися, знов перелякалися, свої громади; суди усі сполошили, сиплячи грішми, закупляючи судьску дію, — хочуть вони Кармелюка знов схопити та міцнійш зачинити та дальш заслати. І почали

знов гасати за Кармелем шукачі, почали знов слідці Кармеля висліжувати. Та багато-ж і роботи було їм, бо товариства зібралось теперки не взауміру більш, залягло сливе що по всіх гаях великих і ярах глибоких, по різних повітах.

VIII.

Був гай великий, що не дуже далеко від міста, а близько коло маленького хуторця глухенького темнозеленів та шумів. Коли-б хто балакливий ходив тими глухими нелюдними шляшками, то-б розказував, як частенько він стрічав молодицю з дівчинкою невеличкою. Молодиця йшла з кошиком, дівчинка з другим і як поспитати їх: «куди?» — одказували вони: — «по гриби, або по ягоду на спродаж у місто» — і справді що тижня, що три дни, можна-б було їх бачити у місті — у базарі з грибами, або з ягодою.

У сьому великому гаї спокійно було й ще ніколи не чути про розбої жадні.

Молодиця з дівчинкою йшла, уступала у гай і якось разом зникала крізь дерева, наче крізь зелену стіну вузь, хутко шпарко — в одні мент, не зупиняючись, знайомими гаєвими ходами й стежками доходили до ланку у нуці самій і там сідали одпочивати.

У непроглядному гаю тихо, як у церкві. Столітні дерева підпиралися молодими; міцні, широкії їх віти лежали на молоденьких гнучких верховинах і гнули їх до долу своєю важкою силою, а де-не-де гнучка гіллячка сковзала між ними тай росла, росла, росла у кишень, звиваючись, кидаючись із боку у другий, наче-б то жахаючись, що її зупинять, що їй перешкодять. Далі поросли куці усякі. Сонце заходило туди тілки іскорцями і квітки там розпукувались у тіні та в прохолоді. Калиновий цвіт і бузиновий розпускав там у два рази більш і дужійш; червона, пламениста шепшина — розквітала тут пишнійша й блідша і пахла легш.

Тут молодиця з дівчинкою сиділи й одпочивали, прислухаючи. Ніхто, ніщо не перебивав прислухати: ані птиця не порхала, ані вітер не віяв, — непроглядний гай стоїть тихий та спокійний, темний та свіжий.

Тихо. Тихо, поки захрускають віти легенько і обоє — молодиця й дівчинка — всміхнуться і стрепенуться і уявяться чоловік, хоч блідий, задиханий, зморений, холодний, порохом припалий, та гарний, як сонце. Тут його стрічали, тут мав він і страву і спочинок; тут його узивали коханим і жалували; тут молодиця переказувала усе, що чула, бачила, думала й гадала; дівчинка тішила своїм дитячим щебетаннем, приносила часом якісь ласощі, що він за їх дякував дуже і всміхавсь до неї любенько і клав свою голову змучену молодиці на коліна і всипляв, а маленька сторожа сторожила щиро та яваво, дурно тривоги не збивала, та в часу завіщала, коли що де непевно було.

Минала година віджалувана й відмірена на спочинок; прощалися, як кохалися — із жалем та із болем великим та ще більшою вірою й надією. Зникав чоловік у гаї; молодиця з дівчинкою поверталися до міста. Три дні й три ночі пережидали вони, поки до гаю знов по-братися і молодиця ходила тим часом на поденну роботу, зоставляючи дівчинку саму у хатці, — якусь малесеньку хатку вони знаймали, що прилипла під горою, сливе за містом, недалечко від річки. Молодиця день цілий робила на поденщині; дівчинка, хоч невеличка, теж не гуляла: воду бралася сусіді носити, у городі в неї полоти. — «Яка-ж дівчинка розуменька», — що вчора казала сусіда стара гладячи дівчинку по головці та даючи у дрібненькі рученятка шажок і другий і йшла у свою хату на спокій, зазваши дівчинку й на завтра робити до себе.

Мала виходила на береги туди, звідки видно до гаю й думала там собі і гадала і часом співала пісні — тії пісні, що тато навчив, держучи її у своїх руках та пригортаючи до себе, там, у зеленому гаї.

Повернувся я з Сибірі, нема-ж мені долі:
Хотя же я не в кайданах, однак же в неволі!
Слідять мене в день і в ночі і всяку годину,
Нігде мені подітися, від журби я згину!
Зібрав собі жвавих хлонців і щож мені з того?
Засідають по дорогах, ждуть подорожнього;
Ой, чи їде, чи не їде — дарма, треба ждати . . .
Ой, прийдеться, Кармелюку, марно пропадати!
Зовуть мене розбійником, кажуть, що вбиваю,
Я-ж нікого не вбиваю, бо сам душу маю!
Як що візьму з багатого, я вбогому даю,
І так гроші поділивши, я гріха не знаю.
Маю жінку, маю діти — коли-ж я їх бачу?
Як згадаю про їх лихо, може й сам я плачу!
Пішов же-б я до їх в село — красу мою знають:
Куди тільки повернуся, то зараз піймають.
Прийшла туга до серденька — як у світі жити?
Світ великий і розкішний, та нігде ся діти!
У неділо дуже рано у всі дзвони дзвонять,
Ой, а мене Кармелюка, як звірюку, гонять.
Нехай гонять, нехай ловлять, нехай загоняють,
Нехай мене, Кармелюка, в світі споминають!

Від міста, шляхом, надходила молодиця і стрічалися вони з дівчинкою й разом до дому поверталися, вірненько розмовляючи, згадуючи, чи сподіваючись, чи гонюючи . . .

ІХ.

А тим часом Кармелеві вороги не всипляли: казано взброїти шукачів і слідців, повелено стріляти, як що не можна буде живцем взяти.

Багато — багато тих днів минуло, що кожного дня молодиця й дівчинка стрічали кожне обличчя — чи не несе воно страшної віди, прислухали до кожного слова, чи не промовиться гірка вість. Багато — багато перебулося тих днів, як стріла, пролетіла: «Кармелюка ранено, Кармелюка везуть!»

І привезли його. І знов йому темниця темна, суд угниваний, важчі та кріпші кайдани і заслання даліше та скрутнійше; знов його стріла й провела людська зграя кунами, гомонячи, жалкуючи. Тоді знайшлася його жінка й дочка. Як першого разу, вони тепер його проводжали; як першого разу, вірна дружина знов промовила до його: — «Буде, як кажеш» — а дитина плакала й цілувала його, в він, як перш сподівавсь на ліпші часи; знов казано засланням рушати — й рушили, і зник він знов із очей і як перш, тілки дерева при шляху вирізувалися на ясному небови з того краю . . .

Його гнали усе далі та далі, а вони, zostавши ся, тяжче та тяжче заробляли та . . . та дожидали. І зникли вони усі. В останнє бачили люде молодицю з дівчинкою тоді, як в остатннє чутка була розбіглася, що Кармелюк визволивсь, повернувсь: чутка та пропала і Кармелюка, ані дружини його, ані дитини вже не знайшлося по вік. Де вони поділися, як загинули — не зна ніхто й доси. Зникли вони й згинули, як багато де чого зникає та страчується доброго й лихого, благого й злого — коханне і ненависть, сила й слава — тільки де-не-де застається пам'ять живлюща . . .

НЕВІЛЬНИЧКА.

(Б.—А.—М.)

I.

Давно колись, у Овручеві, коли знаєте народивсь хлопчик Остап і як тільки став він на свої ніжки, зараз пішов по Овручеві, подививсь усюди тай каже: — «Ге-ге! Погано людям жити у Овручі! Треба-б сьому лиху запобігти!» — Бо тоді, бачте, набігала на країну усяка невіра — Турки, Татари, не так, як тепер, що хоч бува теж подія, то вже иньша, християнська — чогось не так, мабуть, обидно, чи що . . . Тож, кажу, тоді набігала усяка невіра — Турки й Татари. Нищено міста красні, чимало козацтва зведено із світу, багато дівчат і жінок у полон забрано.

Приходить Остап до дому, а батько й мати його питають, бо сказано — одинець-дитина, то в вічі їй дивлються і зараз уже постережуть усе, — питають: — Чого се ти, синку, задумався? — Від того я, — каже Остап, — задумався, що погано людям у місті Овручі жити!

— Ге-ге-ге! — каже батько, а мати тільки зітхнула важенько.

— Треба сьому запобігти — каже Остап.

— Ге-ге ге! — знову вимовив батько. — Рад-би у рай та . . . — а мати ще важче зітхнула, тай на тім розмова й скінчилася на сей раз, ще батько й мати зажурилися, кожне по своєму: батько охмурнів, повісивши голову, а мати головоньку схиливши осмутніла, а Остап

знов пішов по місті Овручі похажати та оглядати, та свою думу думати, свою раду радити.

А по тім час плив своїм пливом — як завсігди й Остап ріс своїм ростом — як звичайно. Тільки що як упало йому у думку і в душу, що в Овручі погано людям жити, то як наче зернятко яке прийнялося, розвилося, розкоренилося: він уже не заспокоївся з тієї години і усе тільки думав та гадав та замишляв. Тим часом як інші хлопці билися із собою, немов півні, за яку свою кохану, або як ведмеді посідали одно дно за які цяцьки, або гралися та пустували хорошенько. Остап тим часом усе похажав та поглядав та замишляв.

Як усі тії, що дуже собі головоньку журють, чи клопочуть, або дуже у чімсь кохаються, Остап часом як піде ходити, то й далеко зайде, поки його що схамене. — Отсе одного разу дуже він далеко зайшов у своїй такій журбонці, коли-ж ось шурхнуло — наче птиця прухнула, брязнуло — наче стріла за стрілою пролетіла, — ледві його не скинуло з місця, ледві він встиг зобачити зброєного Турчина на легкім коні і в Турчина — дівчину з русою косою, що простягнула руки до його й вимовила: — «Рятуй, козаче!» — і усе зникло, як не було ніколи. — «Коли-б же сила моя та літа мої!» — промовив Остап і дуже гірко йому стало, що не міцна ще сила його, не великі ще літа.

Отсе як би нам із вами, вам та мені, таке трапилось, то-б ми, я та ви, ахнули й зітхнули — (чого поминати маємо, що теж дуже перелякалися?) прийшли-б до дому, поговорили із сусідами, тай забули, а Остап ні — не забував.

Знов одного разу послав батько Остапа у ліс по дрова. Самі, мабуть, знаєте, як то веселенько їхати веселеньким ранком до гаю — сам гай наче сміється, шумлячи на зустріч вам, — усяке, здається, серце радується, усяке око тішиться, — а Остап що погляне, то око його гірш засмутиться, серденько більш принудиться.

Коли от ярк по-під самим гаєм і тільки що у ярк

— кінць як шарахне у бік . . . Бачить Остап — лежить при дорозі козак убитий: молодий, у самому квіті своїму, міцний, у самій силі своїй, лежить згублений на віки. Остап прихилився й склонявся до його, прислухаючи — не дише, ні.

Як би таке нам, вам та мені, то що-ж робити, — чи-ж се перший випадок лихий? Ми-б, ви та я, попотужили, може й поплакали, тай дали собі покій, а Остап ні, — собі покою не давав.

Третього разу випало йому проступити аж у самую країну од схід до захід сонця, від півдня й до півночі і така скрізь країна поруйнована, поневолена показувалася, що Остап аж за голову взявсь.

Коли-б се ми, ви та я, то ми-б пожалкували звичайненько, та загородивши собі якусь придобоньку, у куточку за нею сиділи тихо, а Остап ні, — не занедбав.

Не було Останові сну, ані відпочинку; не було спокою, ані відряди. Який жаль його, яка його туга посідала, — ви, діточки, того не можете й не мусите знати. Наче голос який кликав його, неначе ціла країна рідна гукала на його, немов усе лихо людське благало: — «Рятуй, рятуй!» . . .

Чи-ж то кожного такий голос хоч часочком не покликав? Еге! Чому ні! Та бачте, — иньших багато теж голосів гукає: — «А що тобі буде? А як тобі прийдеться? — та і поглушають . . .

Почали люде добрі на Остапа поглядати, почали трохи з його кепкувати — хто гірко, а хто любенько, а хто то й засмутивсь, а хто то й злякавсь . . .

Я знаю, що як би з нас, з вас та з мене, почали люде так чи так кепкувати, то-б ми засоромились — страх, почервоніли червонійш півонії, усе покинули, втікли й сховалися; я знаю, діточки, що як би ми, ви та я, кого такеньки засмутили, або перелякали, то-б ми хутесенько й заспокоїли — та Остап, бачте, не такий був; а як він був не такий, то не так і робив.

Отже тоді за се почалися йому усякі напасти, біда

та лихо. От як у казці, що бабуся колись розказувала, козаку треба було гори крутії переходити, ріки бистрії перепливати, огонь палючий перестрібувати, — памятаєте? Памятаєте, ми ще тоді з вами радили тому козакови невгамованому усе теє занедбати та до дому повернутися — хай йому усе добре! — і тоді-ж, памятаєте, ми із вами перед своєю душею зареклися, що сами з роду віку у таке клопітне не вберемось — памятаєте?

Отже Остап ввібравсь, завзятий! І увисились поперед ним гори крутії такі, що й не приступити — наче стіни голі; й поплили перед ним ріки глибокі та бистрі, що кручі рвуть, ссяють, як діямент й мечуться хвилею, ніби з пловців кепкуючи; й запалав огонь поперед ним, палячи усе округи себе, як з'їдаючи.

Діточки, що як би нам таке? Ніжечки-ж наші бистренькії, було-б вам тоді робити! Та маю таки надію, що не пустили-б нас загинути, а занесли-б хіба у другий кінець світа божого, де нема огню, хіба щоб тільки кашу варити або у хаті засвітити; де по ріках перевізчики, а у горах шляхи пробитії . . .

Отже ви й почали любо марити, яка то країна та славна! . . . Годі бо! Тепер перша річ — нехай провадиться річ про Остапа, що він дравсь на круті гори, зривавсь, котивсь до долу, знов чеплявсь, знов зривавсь та знов, знов-знов, поки аж верховини дочапав; що він плив бистрою рікою, захлескувавсь, тонував, вибайкувавсь і знов-знов, поки аж на березі став; що він у огні опалювався, присмажувався, горів по велику і по маленьку, по легеньку, поки аж опинивсь на свіжому місточку. Пригадайте, що тільки птиця хутко гору перелітає, риба бистро ріку перепливає і купальський огонь можна у мент перестрибнути — то Остап чималий час попобивавсь; я то й не приможу вам оповістити, кільки раз сонечко зіходило і западало — і знов і знов і знов, а теж — кільки раз місяць виносив золоті роги, поки Остап збувсь своєї праці . . . Важка була! Я бачу, ви розумієте яка, бо зітхаєте й собі й мені не жадаєте . . .

Отже-ж по усіх своїх трудах та по усіх пригодах Остап повертався до дому . . . Прохаєте оповістити вам усяку пригоду у подробиці — годі! Се тепер, у день, тай то поки ще не чули, то прохаєте, храбруючи, а прийде ніченька, спати не будете — цур йому! Лучче про то й не згадувать!

Отже, кажу, по усіх своїх трудах та по усіх пригодах, повертався Остап до дому, їхав конем вороненьким.

Він покинув свою хату, отця й неньку й місто ще молодиком — у таких літах один мій родич іще страву у вухо заносив: не сила його ще була, мого золотенького, у ротик вправити — а повертався Остап уже мужним козаком на тій порі — як от, знаєте, наш сусід, що викохав собі прегарного уса, на руці має перстень і шукає, — такеньки-ж журливо шукає, коней строкатих покупити . . . Щирій козак Остап був і як він їхав вороним конем, дивитися було мило . . . Не можу його хвалити, бо як хвалити, то й треба до чогось прирівняти, а до чого-ж я козака, щирого козака, рівнятиму у світочку?

Повертався Остап до дому і вже близьенько було йому до міста, вже знакомісенькі місця з усіх боків показувалися і з ним виталися, вже місто мріло недалечко. Він під'їзжав дуже раненько, тоді як іще ми з вами спимо товстеньким сном. Ранок тільки що зачервонівсь й зазолотивсь, тільки ще найранніщі пташки щебетали, тільки ще найдбайливі люде обужалися. Чи хто з вас, діточки, доїздив рідненького місточка коли небудь ранком ранесеньким до рідненької селитьби, згадуючи разом тодішні мислоньки свої й сподіванки, де тут плакалося й раділося, як прощалися і покидали і розставилися, усю добру і лиху годиноньку тодішню; чуючи разом — якийсь жаль тронув серце і радощі, що серденько розуміють, так от, як говорять, що одно око плаче, а друге сміється, як поперед собою вбачаєте рідненькі місця? Еге! Лучалося вам се, кажете. А чи лучалося везти із собою визвольніне своїому народові? — Ні-ні-ні. — Усі ні? — Ні. То-ж і не знаю, чи добре ви вчуєте і зрозу-

мієте те, що Остап на воронім коні чув і знав доізваючи, бо він віз таке визвоління з собою . . . У тих пригодах та трудах, що ми про їх дуже балакати проти ночі не хотіли, Остап зібрав собі гарне військо козацьке потроху і вже був на поготові йти на Турка. Військо вже й посувало тудою просто у Туреччину, вели його полковники хоробрії . . . Не такі хоробрії, може, як наш дядько полковник, що так дуже від його жасмінними пахощами пахне, і з такою то любовою усмішкою він дивиться на свої новенькі рукавички, як надіне їх, прибравшись на який бенкет — не такі може, кажу, хоробрії . . . Те-ж військо вели полковники просто у Туреччину, а Остап частенько звертав у бік і скрізь займав за собою молодь у військо. Отже завернув і у своє рідне місто, де теж, мабуть, не без знайомих в його людей було.

Тихо й рано було, як Остап уїхав у місто, так іще тихо, що кінь вороний тупою своєю обужав людей: відчинялись віконечка деякі, і виглядали обличчя — деякі знайомі Остапові і деякі ні, — ті, мабуть, що без його повиростали, або побрались у місто з чужого якого селища.

Підїхав Остап, під свої ворота до отця, до неньки. Ненька з радощів великих, із великого свого кохання аж заплакала, побачивши; батько з великих радощів і кохання аж всміхнувся . . . Далі сусіди близькії й далекії прибігли, скупилися, питались . . . А Остап із усіма витається і до усіх одно говорить. — Годі, годі, браття, у ярмі ходити! Годі, годі, браття, під неволею сидіти! — І усіх кличе: — Ходім, браття, за край воювати; ходім браття, визволятись!

Часом людей тільки гарними словами вловляють, що-ж то дією власною можна! В один черк коло Остапа зграєю вироювалися молоді й старі козаки й козачки й діти малії і усі слухали, усі згожались. Ще гаразд сонечко не підбилося у небі, вже скрізь озброювалися як спроможність, коней виводили, сіддали; в кого чого не було — біг той, питаючи, шукаючи; козачки допомагали

й кохали як мога; діти клопоталися, наче-б їм на Турка перед вести йшлося . . . Остапів батько, що все колись казав тільки: — «Ге-ге! — рад би у рай та» . . . Теперки прибиравсь наче справді до раю — одмолодів, одвеселів . . . Козак Пампушка, що вже десять років лежав у зимку на печі, а в літку на лавці, що обдувся як барило, а жінка його зсохла як тріска, ледві встигаючи ліпити для його смачної вареники, — той самий козак Пампушка тепер стояв на ногах як гора і як часом на горі пташка сидить, так у його за плечима вбачалася маленька торбочка з сухарцями, як і в иньших пісних душ . . . Кажу-ж бо вам — ще сонечко не зовсім запало за могилу Кривуху, що зеленіє поза містом, а вже виправа козацька рушила з міста за Остапом, граючи кіньми, виблискуючи зброєю; очі козацькі променіли відвагою, серця козацькі кипіли гнівом мстивим . . .

Уявити собі тільки, то — аж за серце бере, а що-ж то було побачити те військо козацьке, як воно усе зібралося до купи та рушило за Остапом проти ворога:

Веде Остап військо день степом зеленим та безкраїм, степова трава колихається, степові пташки щебечуть; щебетне пташка раз чи другий голосенько тай наче стеряється голосом у тому стеновому розлозі, вже знов другий голосок щебетнув і той так само стерявсь і нечислено тих голосків вчується й пропаде, вчується й пропаде . . .

Першого дня нічого не перестрілося війську козацькому і спокійний був відпочинок у ночі на степу. Другий день теж усе тихо і спокійно і усе степом рушали, аж до вечора. Огже й тепер. Тоді саме весна панувала і такий той був вечір сильне рожевий, що усі козаки, молоді й старі, притомлені довгим походом, порожевіли як заряниця: молоденькі — як заряниця ранкова світова, а старі — як тая пізняя вечірняя: і вже сонечко заховалося, а мгла у степу не теміла, тільки рожевіла та рожевіла, аж зорі, висинавшися на чистім небі прозорім, показувалися тоді наче з срібла променистого. Стало вій-

сько одпочивати і такеньки тихо зробилося, як військова хода стала і військовий рух ущухнув, що може кожен козак помислив, що се за вечір тихий, хоч ніхто не казав — усі сливе люльки запалили; де хто придивлявся у далиню, як отаман, де хто ще коло коня свого поравсь, неподалечко десь у степу, де коні паслися . . .

Коли-ж почувся Остапів голос й усі козацькі голови піднеслися, усі козаки насторожилися.

— Панове — молодці! — промовля Остап, — щось від сходу наче хмара наступає?

Усі очі козацькі вже у той бік вдивлялися. Справді наче хмарило звідтіль.

— Се Турчин, отамане! — каже старий козак і йде свого коня з попаса брати, отсе як часом вбачаючи отару овець, кажуть: — «Се наші вівці», — тай ідуть по шапку та по батіг загоняти. А молоді одного черку опинилися на конях, уже військо зрівнялось, стало, полковники розказ свій давали, отаман у перед війська виїхав, став.

Турчин ближче наближавсь і вже добре очі то й розгледіли-б у рожевій мглі при тих сріблистих, променистих зорях чалми турецькі і корогви і місяцеві ріжки на корогвах; і козаків вгледено. Отсе виклик, вигук розкотився і полетів Турчин легкими кіньми на козаків — немов сарана на квіти пишні . . . Козаки теж пустили коней і почалося . . . Інший бється й рубається, не відступаючи, як мур, поки або впаде, або чисто коло себе вирубає й двине далі; инший немов птах і одлетить і налетить знов і знов одлетить і налетить і знов і знов рубаючи; инший загнавсь аж у щирину вражу; деякі коні сами вже скачуть степом . . . Бються та бються, та все з гіршим опалом, наче-б то живого життя у війську прибільшалося, а не вменшало . . .

Торік приїздив ваш братік із війська та розказував, як він був у баталії, що у його самого-самісенького тільки й ціляно, у його усі кулі летіли й усі гармати палили й усі рушниці стріляли і не міг він умом знести, яким дивом дивним, він живий та цілий вискочив . . . Отже

може того вечора у степу й козацька баталія трохи не така страшна була, як братікова . . . полягло тоді головами усякої віри — й турецької й козацької; старого й молодого віку позгасало наче свічок хутко й легко позадмуханих . . .

Беться Остап і рубається, аж правиця козацька зомліває; одбився далеко від своїх, округи усе чалми; от коня під ним вороного вбили . . . Беться Остап і рубається ще, скочивши на землю. Як круки налетіли на його. Турки з мушкетами, з шаблями; як горох із мішка сиплеться, так посипалися на козака добитки смертні: оружжє козацьке пощербилося рублячи — отже й задзвеніло в останнє і розпалося, як перегоріло . . . От козак зі своїми тільки рученьками зостався; от же його схопили, от кріпко та міцно він спручений, зв'язаний; от його на коні перекинуто через сідельце і помкнув його бородатий Турчин степом, — усе зникло з очей, нічого не чути стало. У темно-рожевій мглі при зорях сріблених бачив Остап тільки обличчє бородате з дужими, блискучими очима, а чув тільки, як бистрий кінь копитом землі доторкавсь, несучись степом . . .

Далі вже Остап нічого добре, істно не памятав, а намятав що то як у сні, у дремлі, — от ніби кінь десь зупинивсь; от ніби його розкрутили й розв'язали і зомліле його тіло як морозом і жаром узялося; от ніби якісь улички вузенькі й на уличках якась дівоча постать — уся заверчена у білім рубку; от ніби над його головою — то жовта чалма й чорна борода, то знов чорна борода і зелена чалма, або червона, а то знов усе коло його аж семицвітне; то день гарячий, то ніч тепла; то сонечко яснее, то зорі розсипчасті . . .

Він добре опам'ятувавсь у якійсь тісній, темній келійці, на плетенці з соломн. Світ божий западав кружком і, як лампадка, світив тільки один куток; коли світ був пламенистий, веселий — значилося Остапові, що в людей день, а як світ западав тихий і легкий, Остапові значилося, що то ніч землю поняла. Далі Остап

так собі вигадав, що у яку там годину, у якому кутку ставши, бачив частинку неба ясного й проміння сонячного у день, а в ночі — купку зірочок, або ріжок місяцевий, кінчичок, або крайчик повняка-місяця. Найперша-ж річ була в його — думати та гадати, як його тут визволитись, як утекти, як військо знов зібрати та знов на во рога рушити. А який його сум понимав та посідав часом, то й не сказати, а хоч би хто й зміг сказати, то не зрозуміти! Скільки то разів уже він шторхав й спробував стіни муровані і стелю низьку і долівку вільготну! Коли-б же хоч долото яке нікчемне, хоч паля яка негодяща! Не було нічого! Отсе він своїми тільки власними руками що день, що ніч, що, може, година шторхаючи стіну, наче-б трохи поклонив її. Отсе-ж діждав і того часу він, що вже з муру, приміг вибрати два чи три каміня; отсе вже він на волі . . . Ся, бачте, невіра то й темниці до ладу не вмів змурувати — не те, що ми, християне . . . Отже Остап на волі. — Ніч. Бачить — мури округи та дерева темні; чує — дзюрчить десь близенько як би струмочків без ліку. Попід мурами він тихенько крадеться, ще й сам не добре розбираючи, кудюю себе проводить. Усе мур, усе темне дерево, усе водне дзюрчаннечко.

Часом він зупинявсь, прислухаючи, придивляючись — коли-ж от місяць всвіщає йому постать жіночу, що поспішається тудю, звідки він іде — і вона його зобачила; спершу наче злякалась, далі ніби пізнала і отсе вже коло його і одкида рубок із лиця і чує Остап любі слова й пізнає козачку-дівчину з русою косою, невільничку турецьку.

— Куди ти, дівчино? — пита Остап. — Втікаймо зомною!

— Я йшла тебе рятувати — ось ніж, пилка ось, гроші ось, намисто — втікай, втікай хушенько!

І вона усе давала йому — і ніж і пилку й гроші і намисто з шії.

— Втікаймо разом, — говорить Остап.

— Ні, ні, — каже козачка, — ні! Дівчина тобі руки й ноги звяже — втікай сам! А мене приходь визволяти! Втікай!

— Тільки скажи мені, дівчино, чи давно ти у неволі? — пита Остап.

— О давно, давно — давненько! Дівчинкою заповолена — доси службу невірному Туркови . . .

— Я згадав тебе, дівчино, — каже Остап, — се ти до мене колись руки простягла, просячи «рятуї» — се ти . . .

— А я не забувала тебе, козаче — промовила дівчина — і не забуду і ждатиму — приходь рятувати!

— Прийду, дівчино — вирятую, моє серце! — говорить козак.

— Тудою, тудою тобі лучче, — вчила дівчина. — Я проведу . . . Я проведу тебе, козаче!

І разом обойко перебігали вони темні сади, де рожеві квіти пахли й вода дзюрчала й разом никали по під селидьбами турецькими. Аж от шлях самий, далеченько селидьби й сади позоставалися.

— Туди, козаче! — показала дівчина в далекости та аж похитнулася сама з жалю.

— Дівчино, ходім! — каже Остап, — на руках тебе занесу на Україну!

— Ні, ні! — одмовила дівчина. — Дождатиму — приходь рятувати! Дождатиму! Дождатиму! . . .

Тай легко і хутко зникла в його з очей.

Втікає, втікає Остап. Втікає і битим шляхом і навпростень і часом день у горі у печері лежить, ховаючись; часом на дереві сидить, стережучись та собі стежки обираючи; не їсть, не пє, не спить . . . От же як сестричка меньша, виніженочка сплеснула у долонечки тричі за тими трома лихами «не їсть, не пє, не спить», і вжахнулася! Вона, що їй спатоньки любо, їстоньки й питоньки мило! Еге! Остап усього дізнав і довідав — наче-б уся його дорога полином поросла, — знаєте полин, діточки? — Гіркий, гіркий, гіркий, гіркий такий дуже! — усього-ж,

кажу, дознав Остап, поки аж Україна рідна й кохана, свіжа й зелена прийняла його до себе . . . Мабуть зітхнув він теж легенько, як уступив на рідну землю свою.

Тихо у турецькому місті. Вечір пізний, місяць ясний. Хто відпочиває, а хто розкошує. Невільничка козачка не спочивала, ані розкошувала — стоїть вона край віконечка та дивиться, очей не зводячи, усе туди, у той бік, звідкіль султан бородатий стережеться козаків-молодців. Ні з ким розмовляти невольниці молодій і не промовлять нічого устенька рожеві, тай без мови вичитуються на дівочому личеньку усі дівочі мислоньки й думоньки, уся туга й смуток і сподіванка й непевна надія і любий жаль . . . Козаче! Козаче! Коли-ж до тебе дівчина пригорнеться? Де ти? Дівчина у неволі дожидає та сумує, а невірний пан із дівочої глузує! Ой, козаче! Де-ж ти забарився? Чи тебе Господь допровадив на Вкраїну? Де ти, козаче? Де забарився? Де пробуваєш? Чи дівчину пам'ятаєш?

У которий то вже раз бідна невольничка питалася і побивалася і жадала собі орловії крила — полинути; може часом теж тиху домовинку — опочити.

Тихо-тихо у турецькому місті. Вечір пізний, місяць ясний; рожеві квіти пахнуть: свіжі водотечі дзюрчать. Бідне серце дівоче усе так само прохає і терпить, думки так само роються й розуміють . . .

Чого се разом обудилися Турки-розкошолюби? Чого се біжать перелякавшись? Козаки! Козаки набігли! Пають мушкети, курить дим, горять дахи, руйнуються хати, стогнуть люде, — розкішної тиші як і не було; нечутно дзюрчання водного; пропали рожевії пахощі; місяць ясним світлом освіщає запалене у диму та в поломю місто турецьке . . .

А як сонечко почало грати та наблискувати у небі по над морем глибоким, по морі плили чайки козацькії, повертаючи до дому. Підбиті чи підстрелені козаки лежали чи сиділи; а ті козаченьки, що всякого лиха вхибули, порались коло чайок своїх чи коло порубаного

оружжя. Молодий отаман сидів, задумавсь та дививсь у воду — багато, мабуть, мав він собі мислоньок попередумувати! А дівчина з русою косою дивилась на його любими очима карими та, мабуть, одну собі мислоньку мала, одну й думку думала . . .

Отсе вже й кінець . . . Отаман Остап благополучно повернувся на сей раз із козачеством і з дівчиною на Україну . . . Отсе вже й кінець . . . Чи-ж маємо ще згадувати об тих козаках та Турках, що полягли рубаючись? Чи маємо думати, як там плакала туркенья яка, чи козачка? Чи маємо, може, припустити, що иньший згублений, якби віку свого дожив, то багато де став би у пригоді, де чому може-б навчив багато, де чому, може-б, порадив велико? . . . Що був він злий чи добрий, хороший чи лихий, живий жив собі, а теперка згублений? Вже усі тії що полягли, вони не устануть — нехай же над ними земля пером!

ДЕВЯТЬ БРАТІВ
І ДЕСЯТА СЕСТРИЦЯ ГАЛЯ.

I.

Жила собі удова коло Київа, на Подолі, та не мала щастя-долі: було гірке її життя. Терпіла вона превелику нужду та вбожество. Жила удова коло бучного міста, де бучнії будинки висилися, де сяли та виблискували церкви золотохресті, де люде з ранку та до вечора ворушилися й метушилися, а такого вбожества безпомошного, яке удова собі мала, то хоч би і у глухій глуші пошукати, — там, де людського житла ані садиби не знайти, людського образу не стріти й голосу не почути, а жити із птицею та із звірюкою, із деревом та із каменем, із горою та із рікою — що звірюка никає собі на здобич, птиця співа та щебече, дерево шумить, камінь лежить, гори висять, ріки течуть, а нема тобі кому допомгти, ані зарадити; нема кому тебе пожалувати, ані тобою запіклуватись.

Мала собі удова девять синів і десятю дочку Галю. І вродилися ті девять синів, як девять соколів, один у одного: голос у голос, волос у волос, тільки найменший син був трошечки біліїший, трошечки благіїш від других, а усі вони такі свіжі, смілі, чорняві хлопці, аж глянути мило! І усі вони любили дуже, пестили й жалували сестричку свою малую, Галю, а найбільш усіх менший. І усіх братів любила дуже і жалувала Галя малая, а пад усіма меньшого брата. Було, що підуть брати у бір по ягоду, або по гриби й візьмуть малую сестричку

зі собою, то вже нікому не попустить менший брат нести втомлену Галю, ані до кого Галя не піде на руки від меньшого брата. А як брати сами ходять часом гулять та забаряться та повернуться до дому пізно, усім Галя раденька страх, а до першого, до меньшого кинеться і ввіпеться, як пивочка, устоньками і обіветься, наче хмелинонька ручечками. А знов як не вгодять Галі брати, то Галя поплаче й погорює, плачучи й горюючи пожаляється тай годі, а вже як менший брат чим її скривдить, так Галя й словечка не зможе вимовити і втіче од усіх і сховається од усіх і знайдуть її по тому, що вже сильненько рідатиме — а ніхто теж сліз не згамує, ручечок не одтулить від личка, тільки той менший братик.

Жила удова з дітьми у хатці — навіть би й хаткою узивати не годилося, хіба хижкою, — і стояла удовина хатка на луці під горою, оддалік собі від усякого иньшого житла й садиби, стояла на широкій, зеленій луці. З одного боку нависла гора кам'яна над хаткою, поросла лісом і неначе грозила: — «От, як схочу — один камінець покочу і тебе, хатинку, зовсім придавлю.» У право мимо хатки звивався шлях у місто — й який же тихий та пустий сей шлях мимо удовиної хатки і як же він що ближче до міста, усе люднійш та грукотнійш порошить і гурчить, а тамечки, де він вбіга на гору та де вже улиці будинків купами до нього приступають, який же він гучний та людний та порохний!

Той самий шлях звивавсь у ліво по луці мяккій та зеленій тай ховався з очей геть усе по тій же луці мякенькій. Від хатки узенька стежечка перехрещувала сей шлях і бігла до самого синього Дніпра.

І певно, що кожний, кому лучалося мимо їхати та хатку удовину бачити, то певно собі думав: що то за малесенька хатиночка стоїть, як вона у землю увійшла й покривилася; як віконечка скосилися й як дашок убравсь у мох зелений і в сивий. І не огорожена хатинка і нема сіней ані комори, нема садочка ані города коло неї, тільки стара тиха груша зі зломленою верховиною. І дітей

округи скільки! А коли-б же хто звернув із шляху й уступив у хатку, забачив би той, що яка хата миленька і хоч якого людей у хатці живе, а зовсім вона порожня сливе. Нічого нема, окрім лавочок та узенької полочки, що стояла з ложками. Піч потріскалася й осіла; на припічку перевернений горщик, два кілочки у стіні, що на їх нічого не висить; стіл із розколиною упродовж по середині, що на йому нічого не стоїть: у куточку іконка з витертим лицем, повита сухими й свіжими квітками. А коли-б хто спитав діточок: де ваші сорочечки? Де ваша одежинка? — дітки тому показують, що їх сорочечки сохнуть он тамечки на березі, а иньшої одежинки в їх нема. А зимою? А у холод, у морози? Зима, холод, мороз! Отсе негарний час! Тільки він почина надходити, мати гірш плаче та усе перепитується: як то ми перебудемо? Як же то ми перебудемо! І нудно такеньки завсігди перебувати холод, треба сидіти на печі підобравши ноги, а коли вибігти на луку та потанцювати по снігу, то хутенько, наче опарений, вкинешся у хату на ніч і знов сидіти мусиш, підобгавши ноги. Іграшка у докушну, або там яка друга докучить і обридне — ще тільки малюю Галю трохи тішить і смішить, а усіх гніва та сердить; знакомá казка про Івася нікого не поруша — тільки малюю Галю трохи; день такий в Бога коротенький, прудко вечір наступає й у хатці темно робиться. І сидять вони у темноті на печі, дожидають матір із поденщини і мовчать, тільки часом Галя пожахнеться й пошептом питає: — що-ж, як хава прийде! — Не прийде, — одказують їй усі. — А як вовк присуне? — шепче знов Галя. — О, пожахачко! О, плохенька! — кажуть усі та усе ближче згортаються до купи, а менший брат бере Галю на руки. — А як вовк присуне? — знов таки присипається Галя і усі на Галю похмуряються, окрім меншого; менший тихесенько Галю заспокоює і Галя заспокоюється, ще часом і пісеньку заспіва про журавля «що цибатий журавель, він до млина їздив, дивне диво бачив», і чує менший брат, як цибатий журавель іде до його і як ди-

вне диво бачить; бо Галя, співаючи, під свій спів обома рученятами по обличчю ляска. Пісенька якимось незавважливо ввірветься, цибатий журавель зостається на дорозі, а Галя засипа в меньшого брата на руках. Нудно — нудно! Холодно — холодно! Темно — темно! У скосяне віконечко видно луку під білим снігом. Білий сніг то виблискує, то виблеск тратить, — се місяць порина в хмарах. Що отсе буде далі: чи заблискотить білий сніг іще лучче та засягне місяць із зорями, а чи повалять свіжий сніг, хуртовина заграє, забє віконечко покосяне, занесе стежечку, забарить матір? І що мати принесе їм?

От по снігу рипить прудкая, слабая, непевная ступа, двері у хатку відчиняються — мати прийшла. Вона прийшла помучена, дуже змерзла, — що вона принесла? Принесла, хліба, картоплі, а коли ще трошки пшона на куліш, так уже й хвалиться зараз дітям, що «от, діточки, ми собі зварим куліш», — і усі дожидають кулішу, а Галя то вже завчасу сидітиме з ложкою у руці та погукуватиме «мамо!» — і погукує такеньки Галя, наче вона сама має одвагу поспитати про те, про що усі піклуються і додає усім сили терпеливійш дождити. Після кожного огука вона пригортається до меньшого брата, немов говорячи: «якова твоя Галя!» А брат меньший гладить її по головці і дає на догад, що «славна Галя».

Запалена піч розгоряється і тріщить, червоне полум'я грає на віконечку, з розколиннок печі виходять струмки диму — хатинка разом і світлом,огнем посвіщається і димом сповняється, ясно видно помучену і стару матір, що порається коло печі, та не можна розглядіти по обличчю, які собі думки має, який вид — то здається, що вона всміхається і дбайливо поспішається та клопочеться, то знов здається, що душить її якась туга і чогось боязко їй і що від тії душної туги так вона метушиться коло печі, що не від диму в неї і сльоза біжить.

Діждалися — вечеря готова; Галя сміється й усі вечеряють і спати лягають. Огонь у печі потроху погасає,

наче сам почина дрімати, гасне зовсім — у хатці темні-сінько, й усі засинають.

Ранішній холод не хоче ніяк дати поспати, пройма і таки хоче побудити й таки обудить. Уже мати у печі запалила — дрова знов тріщать, полум'я шиба, димно у хатці; в віконце світить ясне сонечко і блищить сніг біленький. От і сніданне їм готове й мати поспішається йти на поденщину і приказує їм бути розумниками і йде собі.

У неділю, в усяке свято, їм краще було: мати не ходила на роботу, можна було влізти у її латані чоботи, заргорнутись у її праховеньку кожушаночку і хоч трудно, а все таки можна було погуляти коло хатки — і вони усі гуляли по черзі, навіть Галя, що сама уся була, може, не завбільшки чобота. По тому мати їм казки усякі розказувала і усякі бувальщини. І що за такі славні часом казки, що то за смішні які! І дуже-б багато вони сміялися, коли-б їм не мішало неньчине обличчя — таке обличчя помучене та посмучене, дарма що вона не прискаржує нічого й сама з ними разом всіхається на усе смішне та потішне у казці.

Одного разу мати прийшла до дому і входячи, покликала старшого сина . . . — «Що мамо?» — одказав старший син і скочив із печі на зустріч їй. — «Що? Що? Що?» — покрикнули другі усі й посипалися з печі, як достиглі грушки, а Галя простягала рученята до меньшого брата й гукала вже: «Куліш! — Пшоняний куліш!» — «Ні» — одказували брати, купчучись, товплячися цікаві коло неньки. — «Ні, піждіть, піждіть, мої голубята!» — промовляла мати, скидаючи з себе одежину, притрушену снігом та ледві дихаючи від утоми. — «Бублики!» — гукнула Галя трохи не-зпевна й наче лякаючися. «О! о! о!» — почулося поміж братів і що то у кожному тому «о» було дива та радощів! — «Бублики-ж?» — гукнула Галя вже сміло і у долонечки заплескала. — «Галю! Галю! Послухай бо, — промовив меньший брат — слухай бо, мама принесла чоботи!»

— О, чоботи! — вигукнула Галя, наче занеслася вже у саме небо голубе тай счепила ручечки.

Еге-ж, се таки й були чоботи. Старі, проношені, маленькі чоботи з великими латками на обох. Світе мій! Як же ті чоботи з рук до рук передавалися! Чоботи розглядали, чобітьми любували, а Галя то ледві що не вицілувала чобіт — вона вже й устонька цяпочкою скла-ла, — та засміялася й, не барячись хвилиноньки, пожадала собі у чоботи вбратися й на усіх дивилася радісно та жалібненько такеньки, серед хати, немов гарне малювання, тільки що з роду віку, мабуть, не було малювання з таким личеньком сміючим, з такими очима танцюючими. Брати дивували, яка то Галя гарна у чоботах, прибираючись на другий день рано-рано-рано-ранесенько йти далеко-далеко-далеко-далеченько гуляти. Пішла-б вона гуляти, того таки самого вечора, коли-б не той вовк невірний з лісу, а що гірш — турбував її той хава навісний, що не знає вона навіть де він і сидить у світі — чи у лісі, чи під горою на луці, чи у Дніпрі, у нурті, — не знала, бачте, з якого боку його стерегтися й звідки його берегтися, а може вискочить він і схопить її несподівано — негадано.

З сонної Галі тихенько менший брат зняв чоботи і усі тоді по черзі почали їх приміряти і кожний казав, що йому чоботи як раз, наче влипли, хоч добре вони пригодилися тільки старшому братови. Йому мати й принесла ті чоботи і принесла йому для того, що завтра хоче його забрати із собою у місто і віддати хазяїнови у наймити.

До хазяїна! За наймита! Усі очі на його обернулися, усі серденьтка іздрігнулися: хто дивує, а хто засмутивсь; кого порушала надія на щось дивнеє та чуднеє, а кого то жах затамив, що скоїться; той у думці вже вишпроважав його, другий знов уже прибиравсь його стрічати та почути нечутого з роду; иньший замисливсь, як то вони сами без його житимуть . . . Мати смутненька та трівожненька . . . А старший син одказав спокій-

ненько на сю вістоньку: «Добре, мамо!» — Як будеш добре служити, моя дитино, — заслужиш собі ласку, вислужиш заплату, — каже мати. — Дасть Бог милосерний, то потім собі й кожусок справиш . . . Добре, синочку?

— Добре, мамо! — одказує їй знов син.

— Хазяїн твій, здається, чоловік хорошиї буде, а як що там і випадє тобі у службі . . . Яке там лихо — горе, то ти приймай за добре . . . Коханий, ти перетерпи . . . Добре, синоньку?

— Добре, мамо! — одказав знов син.

Вже більш мати нічого не примогла казати, голосу в неї не хватило, неначе важка рука душила її; вона сиділа вже мовчки та тільки дивилася на старшого сина та усе тісніш та тісніш душила її важка рука тая . . . А старший син задумавсь і недбало, неважливо одказував братам, що товпилися у хатці, стукали дверима, по черзі брали на себе чоботи, виходили у чоботах гуляти коло хатки, говорили про братову службу.

Місяць світив у повні, зорі наче палали — одна зоря полоннійш від другої, мороз був сильний, аж тріщав, сніг хрускав під чобітьми на вдивовижу, на прочудо. Навіть сам старший брат, уже який хлопець не-легкоумень, тай той як узяв на себе чоботи та вийшов — іде та все оглядається та зупиняється раз-у-раз, наче його хто пита що хвилинки: — «чий ти парубок — чий парубок у чоботах, чий бо ти? Скажи, будь ласка!»

На другий день мороз такий самий, що й вчора. Дерева тріщали на горі, ссипаючи з себе иней, сонечко ссяло блідненько, наче зблідло й собі від холоду, наче теж змерзло; а усі брати вибігли з хатки проводити старшого брата, що вбраний у чоботи та у велику хустку неньчину ішов у місто.

— Ходім уже, дитино, — промовила мати до старшого сина, а ви, голубята, заставайтесь здоровенькі, — каже вона до других.

Вони пішли, а у слід їм кричали голосочки: і «бувай

здоров» — і «вернися» і «вертайсь хутче», а Галя, то вона тільки вигукувала: «братік милий, милий братік!» Усі танцювали на морозі, поки зникли з очей вони, а потім повскакували у хатку на піч і усім такеньки вже зробилось пусто-пусто без старшого брата; усі зажурилися й затужили; у Галі вже слізоньки капали.

І я піді у наймити! — важе один брат.

— От як! — промовила Галя, а слізочки закапали одна по другій швиденько.

— І я! І я! І я! — кажуть усі брати у один голос. У Галі слізки закапали вже по три тай по чотирі разом, гонячи одна одну.

— Ой, лихо! — покрикнула Галя. — Усі підете! Усі мене покинете! І ти? І ти мене покидаєш? Покид . . .

Та вже до меньшого брата вона більш промовити не здолала — затулила личенько обома ручечками й гірко заридала.

— Годі, Галю, годі! — кажуть брати, слухай но, що тобі казатимемо . . .

Галя не слухала.

— Не плач, Галю! — каже меньший брат і бере Галю до себе на коліна. — Я наймуся у службу та зароблю тобі чобітки . . . Одкрий бо личенько!

— Не хочу чобітків! — хлипле Галя . . . Не хоче чобітків і личенька не одкрива.

— Слухай бо, Галю, Галочко! — промовляв меньший брат, — от яка-ж недобра! От як мене красно слухаєш! — Одна Галина ручка одпала від личенька й одне очко, повнісеньке слізою, зирнуло на братіка і риданне впинилося.

— Помисли лишень, Галю, коли ми усі підемо у наймити, так усі чоботи собі покупимо, а тобі вже найкращі — ми усі собі кожухи покупимо, а вже тобі . . .

— І я піді у наймички! — вимовила Галя і друга ручка одпала від личенька і оченятка вже веселенько виблискували у слізках.

І порішили вони такеньки усі, щоб іти у наймити; а поки наймитська служба, поки що, то було їм страх як нудно сидіти на печі і міцненький жаль посягав їх по старшому братови. Й усі вони дивилися по усіх боках, або одно на одного, наче що загубили, без чого не знали, не вміли, як його бути. Коротенький день прудко збігав, та їм здавалося, що він кілька разів повертався назад, поки таки діждалися вечора морозного й мати прийшла. Як тоді серденьтка усі-не вистрибнули з грудей, поки мати розказувала, що старший брат у хазяїна, що йому так славно: буде спати він у теплій хаті й годуватимуть його добре.

— Чуєш? Чуєш? — промовляли брати одно до одного. — От як йому буде! От як виборно! — І Галя погукнула: — О, славненько! О, любенько!

Та чогось у братів впали голоси їх дзвінки і Галя якось слабенько плеще у долоньки, — раз тільки, а там і стихла. І мати, хвалячи життя його запиналася — слова мерли в неї на устах, уста, трохи трусилися. На вечерю був куліш пшоняний, та ніхто до його й не доторкнувся і нікого сон не змагав.

— Ви, діточки, не скучайте за братіком — почала була мати, та голос ввірвався і вмер; вона влилася гіркими і як посліплена наче слізьми, тільки ловила діток коло себе, схоплювала та поцілунками всипала та усе голоснійш-голоснійш ридала.

Пішли дні за днями й часи за часами, попривикали дітки, що нема старшого брата, та не перестали про його думати — й сливе що годинки його згадували то сим, то тим, то знов другим. Тепер уже усякі казки й бувальщини у сьвято вони покинули, а розмовляли з мамою про брата — у сьвято мама ходила його одвідувати і приносила од його вісти — усе вісти однакові, що здужає, що служить . . . І се на усякі лади брали і на усякі лади про се балакали: уявляли собі його хазяїна — знали вони, що хазяїн огрядний чоловік, кравець сивий, ходить у синіх шароварах і у чорній свитці і шиє сам усякі

кожухи й свитки: уявляли собі хату хазяйську — знали вони, що хата хазяйська у три віконечка, під тисовим дашком, а у хаті по білих стінах висять образки — птиці рябопері, морський розбишака-турок у червоній чалмі з кинжалом у правиці; уявляли вони собі хазяйку — вони знали, що хазяйка молоденька і усе сидить біля віконця та вишива собі очіпки шовками та золотом. І чорну корову хазяйську собі уявляли вони із рижим телятком; а як розмова заходила про хазяйські санки та про білого коня, так Галя починала розкочуватись із боку на бік, наче вона вже сиділа у санках, а білий кінь швиденько віз санки по грудовому шляшку.

Вони прибиралися, як літечко приїде, частенько ходити до брата; як тільки що весна дихне, піти його одвідати. Еге-ж! Підуть вони до його, побачать його й наговоряться з ним. Що то як хороше буде зобачитися! Що то як дождать бридко! Що то яка зима укропила холодна та люта!

От як у хатці на луці та гадали про старшого брата і над усе на світі жадали із ним побачитися і Галя таково вже частенько казала: «хоч би одним очком поглянути на його», — що вже тепер тільки вона наміне «хоч би одним очком», усі знали на що «одно очко» хоче глянути й зітхали.

А тим часом хазяїни на старшого брата дивилися за тим тільки, щоб бачити, чи справний він, чи не пустує і жадного йому словечка не промовили, опріч якого приказу, грозьби та лайки. І на пляцу, коло криниці, де він ходив що ранок й що вечір води брати і де сходилось багато людей, рідко хто вважав на поважного, тихого хлопчика, що він що день то робивсь похмурійший та понурійший, у латаній сорочечці, у праховенькій свитці, не на його пошитій, у старенькій шапці, которий терпеливо стояв на морозі пекучому, дожидав черги собі води зачерпнути, — ніхто до його не озивавсь.

Перша робота була йому у хазяїна воду носити з криниці. В досвіта його слали до тієї криниці далекої

під горою на пляцу, коли ще усе місто бучне стояло у сивій імлі, люде не уявлялися, димочок не звивавсь і коли ще не було коло криниці нікого — часом хіба стрічалася яка-така наймичка гірка, або дві, тай се дуже рідко. Його відерце перше пробива лід у криниці, що у ночі замерза і таскав він сповнені відра під гору. При-таскавши дві відрі, котрі хазяйка у той таки час роз-плеска на вмиваннячко, на своє чорнобриве личенько, на білі ручки, та знов, знов туди й сюди його по хазяйству, він знов йшов по воду. Сиза імла рідшала, димочок де не-де вже звивавсь, уже люде попадалися і коло криниці; вже товпилося, купчилося багато народу — треба дождати черги. Він стояв та дививсь, як шпарко дбайливі городяночки поспішали, заславши, й гонили одна однієї до криниці й від криниці; як ішли наймички, під'їздили бочки. Сиза імла зникала; заходило сонечко й сяло якими-ж то блискучими, холодними, недружними ранками . . . — Повертавсь він із повними відрами до хазяїв. Тут йому треба було двір промітати, носити дрова з сіней до хати, побігти до сусіди в вечері спитати, коли буде мученика Лаврентія — у середу, чи у четвер, бо хазяйка прибиралася на іменини до Лаврентія шевця; або побігти до сусіди Меласі позичити трохи дріжджей, бо хазяйка заходилася ставити пироги; або побігти на торг купити за шага голок, коли хазяйка зломила голку — і багацько побігушок й пошарпушок треба йому було спожити. Та хазяйці можна було вгодити — було хазяйка вєсела, недбала молодниця, що як вона не хазяїнувала, так, сидючи коло віконця, шила та вишивала та приспівувала і поглядала з вікна на прохожих людей та на себе у дзеркальце, що умисне й висіло тут проти неї на цьвяшку. А хазяїну не можна було вгодити, — хазяїн був задирливий чоловік, а до того ще округтний дуже. Жінку свою він дуже любив, а тільки у ранці він очі розплющить, то вже й почав зачіпати та задирати її, й доти не відчепиться, поки аж жінка не заплаче, або хоч заходиться на плач — тоді він і довольний, скаже їй, що

вона йому милійш над усе у світі й пожалує її, й обіцяє купити якусь там витребеньку нову, — а що вже наймита маленького, то він поїдав немилостиво. Тільки-б забачив його, було за що пригрозити й прикрикнути, було за що й штовхнуть. Хлопець із роду не одказав йому слова гіркого, та ніколи теж не виговорювавсь й не повинився — усе хлопчик приймав мовчки. Здається, що тая безодмовність дражнила хазяїна ще більш і цілісенький день він не так щиро працював із кожухами та кобеняками, як із тим, як би то лучче доняти терпеливого хлопця.

Минав день — який же холодний, блискучий, вражий день! От звечоріло. Хазяїн поніс роботу пошиту, хазяйка пішла до сусіди посидіти, поговорити, або до вечерні — наймит знов із відрами по воду до криниці приходив. Вечорами зграя коло криниці була гучнійш, ніж ранками. По трудах дневних і по роботі й по клопоті знимався регіт, заводилися голосні розмови. Тут бачив хлопець, як иньша весела дівчина і прудкая, що не посмирили її ані робота, ані труди, щиро співала й підтанцьовувала, танцювала й підспівувала з відрами на плечах на загальну втіху людську і на потіху; як возниці борються або прискають водою й лякають дівчат; як часом наймички, розважившись, сміялися теж й гралися між собою. Гомоніла зграя, поки сонечко не зачочувалося, червоний захід не обгортав у кармазин — і мороз не кріпчав — дзвінко й різко одтупували ся усі ступні по снігу, ворітьми стукнули, у дзвін вдарено, риплять полозя й біжать санки і людський голос і собаче гавканне. І вечір згасає — який же холодний, червоний, самотний вечір!

У хаті свічка горить. Хазяїн шие, якусь полу від кожуха строчить, хазяйка вишива кругленьку квітку на очіпку шовком, — сидять коло столу обоє. Наймит веде коня напувати, дає коню вівса й сіна і корову заганя на ніч, теж упертого кабана заганяв, приносив у хату дров на завтра, щепив тріски на підпал, вигрібав попіл із

печі, мазав хазяйські чоботи. А хазяїн усе шиє, хазяйка вишиває і що небудь розказує чоловікови про те, що бачила на торзі, що чула від сусіди; хазяїн прислуха мовчки, й часто оглядається на наймита, прикрикує, пригрожує; бува й те, що уставав хазяїн, кидав роботу і карав наймита свого або за те, що погано мазав чоботи, або за те, що двері не добре причиня . . . Потому знов сідає й шиє, а хазяйка, зиркнувши на хлопця, часом зітхнувши, знов почина розказувати далі. У хаті душно та гаряче; порозвішувані по стінах білих рябопері птиці, здається, сказалися від сієї духоти — одні крила свої порозпростягали у розпуці та такеньки й zostалися — нема сили полетіти, нема сили й крила згорнути; другі знов у такій самій розпуці стулилися й нагогошилися. А морський розбишака-турок — той завжди поважно й сміло дививсь із під своєї червоної чалми, держучи кинжала. Скільки то разів, як гасили світло й хазяїн із хазяйкою спокійненько засипали й товстим сном спали, потомленому, побитому наймиту малому снилося, що усі ті птиці рябопері зірвалися із стін і гучною, розпучливою зграєю вються, бються, кружляють над його узголов'ямком усе прудче, усе гарячіше махаючи крилами племенистими, усе від них душнійше і разом наче повів вітровий, наче вода плескає — зникають птахи усі, широке та глибоке море колисає й плеще у береги, на березі сидить Турок у червоній чалмі, держучись за кинжал, дивлячись на наймита смілими й поважними очима і наче-б чимсь питаючи, в далекості киваючи . . . Скільки то вже разів йому снилося, що сніма його щось у воздухи з птицями, що падає він і розбивається. Скільки то разів у сні він плавав по глибокому морю й тонував у глибі!

Зима доходила кінця, та холоди ще сильні кріпили і брати з Галею сиділи на печі, підобгавши ноги. Тихо було у вечері, коли вчулася ступа чиясь і щось мигонуло мимо віконця.

— Мама! — покрикнула Галя.

— Ні, се не мама, — одказали брати.

— О! — шепотнула Галя, оченятка в неї побільшилася, а бровенятка вище знялися.

— Не бійсь, Галю! — промовив менший брат, усі вони виглядали з печі, витягнувши шиї.

Отже відчинилася хатка — і старший брат уступив.

Господи світе, який вигук, побачивши його! Як же до його кинулися! Як же за його вхопилися! Як же не знали, що казати й про що спитати! Несподівані радощі такеньки усіх обхопили, що у голові закрутилося, у очах усе округи заходило й затанцювало — усі обступили, ухопили старшого брата і більш чули, що він тутеньки, ніж його на вічі бачили, то й не вжахнуло нікого їх у раз, що старший брат смертно блідий, що волоссе в його поплутане та попатлане, що комір у сорочці подраний, наче хто ухватив силоміць і що він не промовить слова, обіймаючись із ними усіма, тільки важко дихає. І Галя перша покрикнула: «О, який же став ти білий! А який же став ти наймит! Такий самий, як колись я бачила по дорозі за хазяйськими волами йшов! Такий самісінький!»

І Галя своїми жвавенькими оченятками у їх питалася: — чи її правда!

Правда, правда! Зробивсь старший брат білий, як крейда й спражній наймит . . . Та чого-ж се комір розірваний, чого-ж се волоссе поклочене? Чого ж се обличчє так покривилося? Чому се дихає він тяжко та важко так?

Раптові радощі прудко десь поділися, — усі очі впилися у старшого брата, усі дивилися на його пильно й неспокійно і тепер уже бачили його добре.

— Сідай, сідай, братіку, сідай, любий! Ти втомився, коханий! — щєбетала Галя, прихилляючи тихесенько старшого брата за руку, а благі оченята у трівозі перепитували усіх, що таке не гаразд, або що таке зробити, як запобігти?

Старший брат сів на лавці, а усі інші у рядочок ко-

до його. Галя коло його стала та дивлячись та турбуючись і забула, яково тим босим малим ніжкам холодненько стояти.

Старший брат усє таки мовчав і дививсь у землю. А середний брат його поспитав: — Як се ти до нас прийшов, брате?

— Хазяїн мене прогнав, — одказав старший брат. Довгенько ніхто нічого не промовляв.

Галя сховала личенько-до старшого брата у коліна.

— Він тебе бив, мабуть? — поспитав знов середний.

— Він мене давно бив, з першого дня, — одказав старший.

Чому-ж ти не втік від його, чому його зараз таки не кинув, брате? — з опалом та швидко промовив найменший.

— Було-б тобі втікати, — ледві чутно щебетала Галя, не знімаючи головки з братових колін. Було-б тобі до нас зараз прибїгти . . . Любий, любенький, любесечкий братіку!

— Я хотів іще перетерпіти, хотів іще служити, — одказав старший.

Такого-такого були прибиралися, як зобачаться, розказати старшому братови про те, як вони усї теж підуть у наймити служити та заробляти, про те, які в їх тут були холоди та морози і як середний брат трохи пожару не наробив, узявши ся у печі розпалювати та не слушаючи Галі, наклав повну піч дров; і про те, яка Галя господиня вже стала й як варила їм сама картоплю; і про те, як Галя одного разу перелякалась на віки, признавши стару грушу коло хатки за хаву . . . Такого, такого хотіли розпитатися в його: як він що дня жив, що бачив і що чув там у місті, де такеньки людно й гучно завсїгди . . . Та теперки не приходило нікому на думку ані розказувати, ані розпитувати: сиділи усї мовчки та тихо і усї дивились, як старший брат, у землю. Галя не раз, не двічі підносила головочку з братових колін, не двічі не тричі і ручечки у гору простятала, поки не опинилася

у його сама на колінах, не обняла його за шию та не притулилася личеньком до його плеча. Тоді й Галя втихла, тільки часочком тихенько міцнішш пригортали до себе старшого брата ніжніі рученятка.

Так вони сидючи діждали неньки. Ненька злякалася, зобачивши старшого сина, вхопила його й цілуючи притягнула до віконця і у жаху оглядала його і в жаху питала: — Що таке сталося? Що тобі, дитино моя? Що? Коли? Як?

— Мене хазяїн вигнав, мамо, — одказав старший син.

Більш вона не питала вже нічого, тільки подивилась на його довше та міцнішш його обняла та заплакала.

— Не плач, мамо! — каже старший син. — Як знайдеться хазяїн де, вишукається яка служба, я знов служити піду.

— Ох, дитино моя, дитино моя! — промовила мати, неначе серце в неї розривали.

Потім вона знов його притягнула до себе до вікна, знов на його дивилася . . . Потім від його одхитнулася, одірвалася, затопила у печі, постановила вечерю варити і знов до його присунулась. Вона розчесала спатлане волоссе, дала білу сорочечку, дала водиці вмитись і коли вже він сидів умитий, розчесаний і в білій сорочці, вона знов таки на його дивилася — і усі дивилися на його. І вона і усі бачили, як він привяв і не той став, що колись був.

От і вечеронька на столі; усі сіли вечеряти й усі примічали, як він потроху їсть теперки — й усім не смачила якось вечеря. Мати очей з його не може звести, брати й Галя теж на його поглядають.

Смутно, страх як смутно було, а разом до того якось мов би знайшовся скарб, що його було треба, що був він дорогий — і хоч смуток крушить, а таки скарб тутоньки, маємо його. Здається, таке усі очі промовляли, дивлячись на старшого брата і з такою думкою спати полягали.

У хатці темно й тихо; в віконечко сяють дві племенисті зірочки іскрясті з неба голубого і білий сніг блищить; у хатці дуже тихо й темно. І чує старший брат, що хтось нечутно до його підійшов і над ним схиливсь: він пізнав руку, що доторкнулась до його плеча й шопіт розібрав. Мати схилилася й мати питалася: — Дитя моє, питала вона — чи багато там терпів?

— Еге, — одказав він теж пошептом.

Довгенько нічого не чує, мов усе змерло.

— Мамо! Мамо! — шепоче Галя, та ніхто Галі не чує; так уже тихенько шепоче вона, — мамо! мамо! — шепоче Галя усе тихш та тихш, тай змовкає.

— Ох, моє дитя кохане, — знов, чує, мати шепоче. — Ти моє безщасне дитя!

І знов усе наче змерло — тихо.

— Мамо! Мамо! — знов шепоче Галя і знов Галі ніхто не чує й не бачить ніхто доброго, журливого личенька.

— Чи в тебе не болить де, синочку? Скажи мені, серденько моє, — пита ще мати.

— Ні, мамо, в мене ніщо тепер не болить, а як хазяїн вишукається, я знов служитиму. Ти, мамо, пошукай мені служби, — просить старший син.

— Душе ти моя, серце ти моє! — чується виразно й наче-б слова ті з самої душі, з самого серця вишарпані, з болючого серця й з болючої душі, тай остатні вже слова. Усе знов тихо й темно. Дарма Галя насторожає ушко і довго-довго, довгенько слуха й прислуха — усе тихо й темно — й прислухаючи Галя сама зітхає.

II.

Знов почали жити та поживати з старшим братом у купі, та примічали, що старший брат уже не той став, що колись перше був. Був він із роду поважніший од усіх їх, похмурніший — тепер став він ще більше поважний, ще похмурніший. Кільки раз питавсь він

неньки, чи нема де йому служби, кілька раз і сам ходив шукати й питати по місті, й усі дуже боялися, що знов він піде від них, та хазяїна усе таки не знайшлося і потроху минувсь той страх і жах. Дожили вони зиму до кінця й першу весінню тепліну стріли з великою радістю усі. Хатка спустіла на цілі дні й як тільки очима сягнути широкої луки, усюди очі бачили удовиних дітей, що гралися та бігали та тіпилися тамечки.

Настало велике свято. В досвіта у Києві задзвонили у дзвони і народ заснував тудою й сюдою по усіх улицах і проулочках.

Удовині діти давно вже чули про те, що буде велике свято й чогось — сами вони не знали, чого — дожидали собі від сього свята. Зірвалися вони того дня до зорі світової й побігли усі, гонячи до Дніпра вмиватися. Чистенько вмившись, вони жвавенько повернулися до неньки і стали проти неї, наче у полку проти гетьмана, дожидаючи, що їх убере, а ей-же Богу мойому виборні се девять хлопців стояло: чорноброві, кучеряві, обличчя, як літний ранок веселий падають, очі як зорі сяють; і виборна се була сестричка Галя, хоч у плохенькій, та у вишиваній сорочечці, хоч у латаній, та в синій юпочці, хоч у виношеній, та у червоній стрічечці: босії ніжечки тільки диви — затанцюють, а вічки то вже й танцюють, а головка так то швиденько вже поверталася до того й до усіх, що ось-ось темні кучері вибуться з під червоної стрічки. Галя сміється й погукує на братів і брати теж сміються до неї — найбільше менший братік і сама удова усміхається.

Перш усього побралися вони до церкви. І веселенько було йти швиденько по дорозі, дивитися по боках і у перед. З-за гір, із округи, з-за темних сосен, з-за кучерявих дубів пробивалися рожеві проміні усе племенистійші та червонійші, росяна лука усе далі вирізувалася; Дніпро синій шумів і легкий туманець хитавсь понад ним. Чутно, як із моцна бють у дзвони у місті й видно — наче комашня, купки людей по улицах.

Вони прийшли до маленької церковці, до старенької, що стояла збочившись коло міської брами. На цвинтарі росли високі дерева — клен да береза; з-за них тільки видать було хрест похилий на бік та тамки, де всох клен один крізь сухі віти вбачалося церковне віконечко, узеньке і довгеньке й частинки сивої мшистої стінки. Вони пройшли поуз деревами до рундучка, що хитавсь і подававсь під ногою і вступили у церковцю.

Темна, стара церковка. Уся вона наче скорчилася від старости. Лики іконні якось страх як смутненько дивилися зі стін — древні, стемнінні, померклі лики; тоненькі воскові свічечки жовтенькі падали якимсь поломям пропасним; кілька стареньких жінок молилося на колінцях, усі вони звязані чорними хустками, усі з маленькими головочками, зі зморщеними обличчями. Якась молода, ставна дівчина заплаканая стояла прихиливши ся до стінки, пильненько дивлячись на свічечку, що жарко палала, та мабуть чуючи своє лишенько та думаючи про свою бідоньку; піп, білий як молоко, виразно щось читав та зітхав — усе якось було скорботненько й тихенько, смирененько. Старший брат задумався, другі брати вгамувалися і Галя втихла, а мати, як увійшовши впала на колінця, так увесь час і зосталася молячися. Дітки подивилися на неї, зглянулися із собою тай теж щиро почали собі молитися, наче об чімсь благаючи, тільки сами вони не знали об чім. Серденьтко якось стискалося, мислоньки не збиралися до купи; вони ні про що не просили, а жадали вони — як уже жадали! — жадали собі світу та веселенької радощі, та легенької втіхи.

От уже по службі їй вийшли вони з церковці знов на світ божий. Сонечко вже зійшло й скрало росу з травиці й з дерева і забиралось у всі куточки й забивало у лице золотим своїм проміннем, аж замружувало очі. Удова зітхнула, немов покидаючи яку важку думку й глянула на діток, а у діток серденьтка знов загралися й знов охопила їх надія на щось хороше.

Дві старенькі жінки сиділи, одпочивали на церковному рундучку і словце «ярмарок» попало в уха дітям; вони припинилися.

— Чудовий ярмарок сьогодні! — казала старенька і непричасно дивилася проти себе у далиню.

— Еге-ж, еге! — одказала друга кашляючи, — люде вируються ще з вечора тудою.

Дітки ізглянулися й всміхнулися, наче говорячи: от воно й є! Не друно-ж ми й дожидали чогось . . . Галя вигукнула: — Мамо! Ярмарок, ярмарок! Ой ходім, мамочко, ой ходім, сердечко, хутчій у ярмарок!

— Ходім, мамо, у ярмарок! Ходім, мамо, у ярмарок! — почали просити ся усі сини.

— Ходімте, ходімте, мої голубята! — каже удова. Тай пішли усі у ярмарок.

Сонечко племенисто гралося у небі, вітрець жвавенько хитав деревами, що попадалися де-не-де по дорозі й шумів у міських садочках; народ гучно валив улицями; вози якомсь веселенько рипіли один по другому, ледві можна було пробитися, протискатися поміж рябенькою купою людською. У голові аж крутилося; то митоне проти тебе просто розшитий рукав тонкий, то ледві не зачепить тебе колесом, то одсахнешся від пари очей грізних, то на шиї у себе чуєш морду волову, то рогами тебе зашторхне він, то знов ти зашторхнув та покотив качана капусти з чийогось воза; то ти на когось наторкнувсь, то тебе сунули. Люде, обличчя, одежина, різноголоса птиця у садках, квітки, кошики, сіно, риба, оwoц, дошки, верівки, дьоготь, ягода, віники — усе движить, мішається, миготить, зникає і знов показується проти очей. Поверх усього того вються по вітру стрічки дівочі різноцвітні-квітчасті, білі намітки жіночі, сиві та чорні шапки козацькі, верховини високопокладеного воза то бочками, то знов сіном, із вилами торчма у йому. А від голосів тебе глушить, а від слів та вигуків тебе повертає тудою й сюдою . . . Та що й казати! Не можна з роду вима-

лювати словами, як воно бува: треба самому бути й самому бачити.

Нема-ж бо дива, що у вдовиних дітей очі розбіглися й серденьтка швиденько колотилися від утіхи й що не можна було розібрати гаразд, чи то від переляку, чи то від радощі. Галя раз-у-раз гука та погукує. От вони вже дочапали до самого пляцу на другім кінці міста, де ярмарок став.

Тут уже Галя затулити аж мусіла вічки на який час, тай брати теж не знали, де мусіли дивитися наперед і навіть старший брат був спершу повразивсь. Тут купами солодкі пряники-медовики-вязки бубликів, гора й груда оріхів, сухих грушок, купи й кучі сластьон . . . От чоботи з червоним закотом, — такі самі чоботи, як треба; от і сопілка, що давненько вже такої бажалося; от смушева шапка, — краще вже сієї шапки й шукати нема чого; от сива шапка ще лучча від чорної. — «Мамо! Мамо! — жибоніла Галя, — купи мені, ох купи мені ху-тенько того великого медовика! Ох, я хочу того медовика дуже! . . . Ох, мамо, купи мені от таку хусточку! . . . Ох, от сю! сю! сю рябеньку, славненьку! Або сю черво-неньку! Он те намисто мені! Ох, намисто мені!

І маленька пучечка Галина показувала тудою й сю-дою, кудою очки оманені оберталися, та усе більш та більш Галя охкала й голоснійш прохала й не чула, як мати тихенько до неї промовляла: — Нема за що, Галю, нема за що купувати, дитино!

Меньший син теж почав прохати: — «Мамо, купи мені шапку!» — і другі брати теж просять: — «Мамо, чоботи купи! Мамо, свитку купи!» Хто червоного пояса прохає, а хто крапового пояса хоче; той показує на сластьони, а той тягне туди, де ціла купа дітей оступила перекупку, що спродає дудки та сопілки, де сама перекупка, поважна молодиця у зеленому очіпку шитому, грає на дуді поважно, а що вже хлопці усі, то надули щоки, як мога й як мога напилюють на усякий голос, — писк й скиг . . . «Не можу! Не можу! — каже удова

усім діткам потихесеньку, — нема за що, дітки!
Нема» . . .

Сини змовкли й разом спинилися й подивилися на матір і на старшого брата. У неньки обличчє наче-б покорчувалося і уста наче трусяться трохи, як вона вимовля: «Не можу, нема!» й погляда на їх на усіх жалібненько. Старший брат стоїть і втопив очі у землю своїм звичаєм — такий самий він тепер, як тоді, коли вигнаний повернувся від хазяїна: так само лице збіліло, так само уста стиснулися. Сини більш уже нічого не прохали й як стали, то так і стояли, мовчки дивлячися округи. Галя ще може двічі покрикнула та охнула, та може кілька раз перепитала: — «Чому? Чому нема?» — коли спинив її менший брат.

— Галю! Годі прохати! — каже пошептом.

Галя свої очки розпалені впила у меньшого брата й поспитала: — Чому?

— Не проси, Галю! — знов каже меньший брат — нема за що купувати, тільки турбуєш . . .

Галя втихла і знов була стрепенулася і скинула на всіх очима й знов утихла.

— Не проси вже, Галочко! — знов говорить меньший брат.

— Я хочу, — шепоче Галя на одвіт, низенько схиливши головку.

— Галочко, нема! Нема де взяти!

Галя піднесла головоньку — у, які-ж блискали в очицях дві сльози дужі! — подивилася на всіх своїх і округи всюди, вже ледві чутно шепотнула: «Ой я хочу!» — і се в остатній раз. Пригорнувшись до меньшого брата, вже смирененько стояла вона, прикусивши пучечку, а там і обидві разом і усе те для того, щоб як не викотилися ті дві сльози дужі мимоволі з оченяток.

Усі вони довгенько стояли меж купами й зграями, що двигали, гомоніли й рябили — стояли вони дивилися. Дивилися брати пильненько й наче-б у перше ба-

чили людське убранє хороше й достаточок і наче у перше почули на собі латані сорочечки; наче у перше бачили вони людську жвавість, недбайливість і веселість і наче у перш пізнали своє турбованнє та вбожество.

А мати дивилася на них. Вона озивалася до них, то знов без слова, без мови гладила по головці, то знов посилала ближче піти полюбувати тим чи тим, то знов показувала їм те або друге.

— Мамо — каже старший син — ходім до дому!

І усі діти почали прохатися: — Мамо, ходім бо до дому!

Галя тільки міцнійш та міцнійш прикушувала свої пучечки маленькії.

— До дому? До дому? — перепитала мати. — Вже до дому хочете? Чи не погуляли-б ви що по ярмарку, мої голубятка? Чого-ж се так хутко до дому, мої кохані? Та ви ще усього ярмарку на бачили! . . .

— Дарма, мамо, ми до дому хочемо вже, — кажуть в один голос сини.

— До дому? То ходім до дому, пташки мої! — вимовила вдова і ледві що вимовила — то до дому ходімте. мої діточки! . . . Галочко! Подай мені ручечку. Може понести тебе, дочечко?

Галя простягнула рученьки до мами і як уже на руках була у неньки, такеньки міцненько обхопила її за шию й сховала личенько на плечі.

І пішли вони усі до дому.

Купи людей усе рідшали, що далі вони йшли, усе дужче відрізнявсь голос від голоса, гук від погука; усе було вільнійш проходити по улицах. Ось і кінець місту і вже з гори видко усю-всеньку луку зелену, й Дніпро синій і за Дніпром гори — близькії одна над одною зеленійш, далекії одна над одною синійш.

— Кажіть, діточки, чому такі мов невеселії ви? — промовила удова. — Піждіть, мої любенькі, от Біг дасть . . . — і не доказала, що Біг дасть — чи то разом

вона надію стратила, що дасть Біг що небудь колись, чи то вже дуже важко їй стало дождити до того часу.

— Чим би я мала вас розважити хоч кришечку, мої дорогі? — промовила знов удова згодом. — Ох, Боже мій, Боже ти мій милосерний!

І знов усі мовчки вони йшли. Усе ширш розлягалась та роздавалась лука перед ними, усе чутнійш плескався та колисавсь Дніпро, а гори за горами все вище й далі знималися — високо-високо й далеко-далеко! І такеньки, вертаючись до дому із ярмарку, із поуз зграї живої, із порожніми руками, брати дивились на ті високі та далекі гори й думали собі, що там за тими високими й далекими горами — що там?

— Мамо — поспитав менший син — що се, який се шлях он там, тамечки по горі в гаю і кудою він звивається?

— Шлях той? Ох, моє голубятко, сей шлях проводить тудою, де я з роду віку не бувала — у далекії міста й села. Покійний ваш батько, хай царствує, їзжав тим шляхом, як служив у війську, й чула я від його, що се шлях небезпечний. При тім шляху розбійники розбивають; звивається він темним непроглядним бором, проходить між кам'яних, крутих гір . . . Було й слухати, як ваш батько-покійничок розказує, то мороз з-за плечей бере.

— Чи на батька теж розбійники нападали, мамо? — спитав менший брат.

— Ні, моя дитино, ні, Господь милував. А от товариша його, якогось Ласуна, так напали і полонили його. І жив він, Ласун той, у них у кам'яній горі, у печері, аж три дні, чи що.

— І що-ж він там у них бачив і чув, мамо? — спитав середній брат.

— Чудове багатство він там бачив, моя дитино! Печера тая у них сповнена золота та срібла та дорогого каміння самоцвітного. З золота та із срібла його там смачненько годували й напували і спати його клали під

одягала злототкані, на мякенькому пуху. І коні в їх були у золото, в срібло зашпані, ножі й шаблюки всадені самоцвітом. З роду-віку ніхто й не снів такого багатства та розкоші, якова в них там — казав Ласун нашому братіку-покійничку. Звали вони Ласуна жити із собою: — Зоставайся, Ласуне, жити з нами — говорили — жити тобі буде хороше й привільне в нас.

— Що-ж Ласун? — спитав старший син.

— А Ласун був і погодивсь і зоставсь у їх, та коли зараз напала його туга. Жалко стало жінки, діток, своєї хаточки, свого спокою. Став він у їх прохатися: — Відпустіть мене, добрі люде, будьте милостиві! — «То йди собі!» — Накидали йому повну шапку золота й срібла й пустили його. »І як пішов я прич від них — казав Ласун вашому батькови — от уже мені як стало жалко їх кидати, хоч плач!»

Що-ж, знов повернувся до них? — спитав старший брат.

— І був повернувся знов він до них. Та як повернув назад, знов його став посягати жаль по своїому життю у сем'ї і втримав його. Та чималий часок він, той Ласун, мордувавсь, що й у печеру його тягне й до дому притяга . . .

— Що-ж, кілька разів він вертався і куди прийшов? Чи пристав де? — питав старший брат, і по йому добре було видати, що він не повернувся-б, коли-б де пішов.

— Та вже таки кинув він шапкою об землю, занедбав усе золото й срібло й до дому прийшов.

— Лучче-б він не кидав, а до дому-б приніс — каже середній брат, а менший на Галю подививсь, мов би подумав: отсе-б було втіхи тоді Галі!

І Галя немов зрозуміла, що подумав менший брат — вона всміхнулась такеньки, як всміхаються, коли уявляють перед собою якусь уявоньку дуже хорошу.

— Не годилося кидати! — промовили усі брати з пожалем. — Або не брати, або вже не кидати — що небудь одне! — каже старший брат.

— А потім, діточки, — говорить удова, — потім той Ласун був рибалкою при Дніпрі та упав у воду і втопивсь якомсь, казав ваш батько покійний.

Прийшли вони до дому й посідали усі під грушею коло хатки.

— І що-ж, мамо — спитав середній брат, — чи й досі ті розбійники там засідають?

— Теперки не чути про них нічого, моє серце! — одказала удова.

— Де-ж вони поділися, мамо?

— А хто їх зна, мій голубе! Чи вони перевелися, чи пішли далі де, на краще привіллє . . . Ох, діточки, втомилась я дуже, кохані! Ляжу тут, чи не засну коло вас.

Удова лягла на траві й затулила була очі, та сон не змагав — очі усе одмикалися та на діточок придивлялися, що тут сиділи усі задумані, поки аж Галя не поклала рученят їй на лице, та не заспівала «котка» й «голуба», прикликаючи сон та дрімоту.

Заснула удова, тай Галя й себе заколисала своєю пісенькою і впала сама коло мами у міцненькому сні.

А брати сиділи та дивилися на високі, лісом урослії, далекії гори, очей не звертали, — дивилися та часом поглядав старший брат і на місто веселе та гучне. І так вони задивилися, так вони задумалися, що смеркло — вони не завважили і схаменулися вже тоді, як Галя прокинувшись вигукнула: — Ой, як темно! Де-ж бо сонечко? . . .

Дні приходили й уходили. Багато ще святкувалося свят, чимало ярмарок ще становилося, тільки що удовині діти вже ніколи більш съвята такеньки не дожидали і ніколи у ярмарок уже не прохалися й не ходили.

Росли вони собі та виростали, ходячи та бродячи по улиці, дивлячись на гучне, бучне місто та у другий бік — на тихі, високі урослії гаєм гори, на той шлях погложлий, що звивавсь і зникав там у густому гаю. І що вони росли та виростали, то вони пильнійш поглядали. І ра-

ненько ранком при світлому сонечку і пізненько в вечері при зореньках іскристих — усе туди їх очи зверталися.

А час спливав і вони собі росли та виростили одно одного краще та лучче.

І як дійшли вже вони літ дорослих, старший брат став іще понурійший, сумнійший, — такий задуманий та мовчазний; середній брат зробивсь іще цікавний — усього питавсь та перепитувавсь, а менший брат іще гірш палкий та спочуйливий; а усі брати зробилися неспокійні та невдоволені. Мати побивалася, жалуючи їх, Галя падала, розважаючи їх, а вбожество ще скрутнійш тиснуло й давило.

Ходили усі брати шукати собі роботи, служби й по місті й по селах округи, та чи то вже божа воля, чи така нещасна доля, тільки що не знаходилося їм праці й за малую заплату. І поверталися вони з тих пошуканок усе сумнійші та смутнійші.

Коли-ж бо й добра година трапилась: разом знайшла-ся служба двом братам — старшому й середньому. Пішли обое у наймити. Старший брат пішов служити до молодого заможного хазяїна-баштанника, а середній-брат служити пішов до удовця старого, хлібороба; обое недалечко вони занастилися — тут таки під самим містом наймитували. Молодий баштанник був собі чоловік веселий та гордий та щасливий та немілостивий — себелюбець і самоправець. Мав він і хату білу, й жінку милу, й рід величний, й усякий достаток добрий. Баштан в його великий, славний; людей повно раз-у-раз — і городян і селян; він із жінкою своєю ходить-похожає та спродає, та гроші лічить та балакає й жартує з купцями своїми та погукує на наймита свого. Родючий баштан жовтіє динями, зеленіє кавунами й усяким овочем — рябить люд і купчиться коло куріня хазяїньського; наймит усім услугує, подає, носить, возить, мете, складає; хазяїн шле його — він іде й повертає — хазяїн іще нарікає; хазяїнка гонить — він біжить та назад поспішається — хазяїнка ще лає його; купцям годить, чужим людям

прислугує, тай ті не приймають за добре і разу не подякують може, піколи за душу живу його не помислють. Ранок ясний минув, день змерк горячий, вечір потемнів свіжий, а сон не бере, нема спокою, сумно та важко. Коли-ж відпустить? Коли вияснить? Чи коли згладиться з світу та кривда нерівна? Чи буде полегкість? чи вменшиться хоч мало скорботи? Чи колись щось буде?

Хлібороб був собі тихий, роботящий чоловік, дбайливий, обережний: знав уже він як у світі жити має простий чоловік межи князі та силники, то так він і жив собі й добре йому велося усе: він нікого не зачіпав і його ніхто не займав, — вікував він собі гарненько з дочкою своєю одиначкою. Господарствечко хоч не яке там скарбове, — можна-б йому ціну скласти, та таке-ж то порядненьке, любеньке, що кращого й не бажати.

— Чи він добрий буде для мене? — думав середній брат, ідучи поруч зі своїм хазяїном у-перше до хазяїської господи та говорячи про те, як хліб родить. — Чи буде добрий? Походить на те. У світі-ж, кажуть, не без добрих людей . . .

Дуже йому вподобалося хазяїське господарствечко, як оглянув він його; дуже приємненько було йому чути, що у хаті співав голосок, а вітер заносив теплим повівом і спів і слова.

— Жив би до віку такеньки, коли-б мені так Бог дав, — подумав він, уступаючи у хату за хазяїном, де пісенька усе не змовкала, а чулася вже зовсім істно і де стріла їх дівчина, як краля.

Вона й привиталася і сніданне подала і щось промовила і про щось поспитала і глянула і подякувала, та усе якось наче недбайливо, якось байдужливо, наче добродійка, наче госпоженька й трохи засмутила вона тим молодого наймита.

Та не таке ще спожив він, як послужив там далі, та як стала йому дівчина за світло й за темність, — що як вона тут, то усе сяє й блискує, а як її нема, то наче хто сонце зняв і зорі зібрав та у кишеню поховав. Дізнав

він того, що як угоняв три кроки в один, поспішаючися потомлений з поля хутче на добри-вечір їй дати, а вона, одказуючи — «добри-вечір» і не оглядалася на його. Скоштував він і того, що як ранком ідучи на роботу, припиниться, дожидаючись, сподіваючись, трусячись словечка любого, а вона, минаючи його, приказує йому: «йді робити». Приняв і того, що як у вечері сяде де та зажуриться, та задивиться на її, вона його пошле десь потомленого, самотного по якусь там примху для себе.

Перемучившись днями, не поспавши ночами, одного разу наймит перестрів свою господиню кохану тай сказав їй щирю правдоньку. Як же вона задивилася, як же вона личенько своє вродливе одвернула від його! Як неласкаво почула, як вразливо озвалася!

— Не займай мене ніколи, наймиту! — промовила!
— Чи я-ж тобі рівня? Коли хочеш у нас служити, поведься слугою. Не говори до мене! — А він таки заняв, а він таки заговорив, тай мусів на віки попрощатись, — утратив службу й повернувся до дому, у хатку неньчину на луці, — такий, повернувся, немов прибитий на цвіту.

Розважала мати, жалувала Галя, брати моці додавали і усіма сими ліками добрими проживав він, не виджуючи та дожидаючи, поки де служба йому трапиться.

А тим часом на баштані велико спродано овочу і хазяїн свого наймита посила з возами у місто розвозити спродане та збирати часом гроші незаплачені. Тільки одного разу, чи не злічив добре беручи, чи загубив якомсь везучи наймит, а хазяїн не долічився свого ліку й зняв бучу: узвав і злодієм і пройдисвітом і голотою; а хазяйка собі підказує та підгукує, та пищить та верещить.

— Я більш у вас заслужив — візьміть із моїх запрацьованих, тай не лайтеся! — каже наймит.

— Іди собі геть тай не вертайсь! — гонить хазяїн.

— Щоб твого й духу невірного не було! — кричить хазяйка.

— Заплатіть мені, — каже наймит.

— Заплатити? Та я тобі, злодію, щербатої копійки не дам! — іди геть! — пихає хазяїн.

— Я на вас суда шукатиму! — промовив наймит.

— Суда на мене, ти? — скрикнув хазяїн тай заретотав із потіхи великої.

— Бач! — вигукнула хазяйка і хазяйчин регіт дрібненько роскотивсь та втішненько.

Наймит пішов собі геть від них тай теж засміявсь до себе, кепкуючи з себе, що заходився був хазяїна засудити.

Питання та жалування було доволі у дому, а ще більше вбожества та суму. Знов усі до купи зібралися дожидати, терплячи, та сподіватися, не маючи. Неспокійні, сумні ходили брати усі — найсумніший усіх старший був, найсмутніший — середній. Галя вже не займала їх, мати не розважала, а у меншого брата то серце жалем сходило.

Коли одного вечора старший брат говорить усім братам: «Життя наше гірке та вбоге . . . Що ви робитимете? Я присягаю зеленому гаю! Чи ви мені, брати, товариші?» Усі брати погодилися й казали: «Добре!» — «А мати? а Галя?» — схаменувся менший брат. «Чи за велику порадку ми досі були їм? — каже старший брат. — Брати-товариші, не поступайтеся!»

Усі одказали: — Не поступимось!

Увійшли вони у хатку — мати й Галя вже спали. Мати зараз прокинулася, почула й промовила: — Де, діточки, забарилися такечки? — І Галя прокинулася, почувала, що міцненько її обняли — то менший брат обняв її.

— Що? — спитала Галя, серденько в неї затрепихалося — почувало, що щось є, — та менший брат не сказав нічого й обнявши покинув.

— Мамо! — заговорив тоді старший брат, — ідемо ми шукати щастя та долі. Зоставайсь здорова та не дожидай нас! . . . Прощавай, сестро! . . .

За сим словом вийшов із хати, а за їм усі брати слідом. Удова тільки рученьками сплеснула тай упала з

горя та з жаху. Галя зірвалася, побігла, догнала, ухопилася за меншого брата, не пускала й ридала, та любого братика вона не втримала — рванувсь і втік він за другими й тільки здалека вона ще почувла його голос: — Прощавай, Галю, прощавай! . . .

— Усі пішли! Усі покинули! Пішли й не повертаються!

— Гукай, Галю, гукай голоснійш! Прикликай! Зови! — прохала удова наче несамовита.

І Галя голосно гукала й звала, та дарма розносивсь свіжий, распачливий голосочок — на одвіт тільки поуз гір дзвінко відкликалося.

— Чуєш, Галю, чуєш гомін? Вони йдуть, ідуть! — промовляла разом удова.

Та се Дніпро гомонів плескаючи та дерева шелестіли, — ніхто не йшов.

— Бачиш, бачиш, Галю, — он-там, тамки хтось стоїть? Се Івась стоїть, а біля його — бачиш, бачиш Грицька? Біжи, біжи, Галю, тудою . . . — Галя бігла тудою й сюдою, по сей бік і по той бік — усюди, де тішила й дурила їх нічна тінь та мла.

І на світанне занялося. Світаннеявило їм, яка лука зелена пуста й які гори округи безмовні. Вони все таки дожидали, що вернуться, тай обертали очи свої потомлені на всі боки.

І сонечко зійшло, та таке ясененьке, наче-б то хотіло й мало вмисне для їх найлучче всвітити пусті шляхи округи. Вони усе таки дожидали — вернуться, вернуться . . . Та з того часу ніхто вже до дому не вернувсь.

III.

Хутенько казка кажеться, та не так то хутко діло робиться. Багато минуло днів, тижнів, місяців, тай літ проминуло чимало, що удова з Галею ще прожила та прогорувала в убогенькій хатці на луці, усе дожидаючи,

що повернуться любії сини, що повернуться брати милі. То усе чувся їм гомін якийсь, ніби йшли по луці мякенькій у-вечері, а на світанню пробужав їх гомін коло дверей — і поспішалися вони й трепеталися вони; та на луці округи усе пусто в вечері й на світанню коло дверей нема нікого. Пусто! Нікого! . . . Дарма Галя літала тудою й сюдою, як тая ластівка, й удова вибивалася з сили своєї, поспішаючи за нею — пусто, нікого! . . .

Еге-ж, еге-ж! — пусто й нікого! Й на який часок переставали вони пориватися, наче заспокоювалися, трохи набиралися терпеливості.

— Галю, — говорить знов удова. — чуєш, гомонить?

— Се Дніпро шумить, мамо!

— Ні, ні, Галю! Слухай-бо!

— Дерева шелестять, мамо!

— Усе Дніпро шумить! Усе дерева шелестять! — промовить удова й зітхне і прошепоче: Боже мій, Боже мій!

А трохи згодом удова знов починає: — Галю! Галочко! вийди, подивися, прислухай!

І Галя виходить, дивиться й прислухує — не чути нічого, не видно нікого, тільки Дніпро шумить та дерева шелестять.

Галя, що виростала, то усе вона розумнійш робилася: вже вона «хави» не боялася, ані вовка, щиро робила і коли вже теперки вона плакала гірко, де небудь приховавшись, ніхто-б її не знайшов по плачу — вона тихенько-тихесенько вже вмiла тепер плакати.

Жили вони так само вбого як і перше. Усе так само ходила удова на поденщину, да усе менша її плата була за тим, що вона усе старіла, слабiла, все більш тратила мiць і прудкiсть. Галя теж ходила на поденщину й теж по трошу заробляла затим, що Галя була ще дуже молоденька, невміла, недосвідчена. Рано-ранесенько прокидалися вони і йшли у місто на роботу. І кажу вам, ніколи вони не йшли, не поглянувши на шлях той, що звивавсь по горі гаєм, не постоявши на луці, дурно не піж-

давши. Не діждавшись нікого, хіба часом пташка пурхне мимо, не побачивши нічого, окрім тих знайомих тихих гір та деревів високих, вони йшли. Приходили у місто й наймалися робити, де траплялося й що Бог насилав: воду носити, городи полоть, сікти капусту, хати білити — усе, що, кажу, Господь їм насилав. Цілий день вони робили — зрідко у купі, в одній господі, сливе завжди різно по різних господах, а в вечері сходилися на дорозі до дому. Тоді-ж бо Галин голосочок свіженький дзвенить — Галя розказує, що бачила, що чула, що там добре й що лихеньке їй здалося.

Удова слуха, часочком сама що небудь промовить про бачене, про чуте. Приходили до своєї хатки, до дому. Світла вони ніколи не світили — місяць да зорі ссяли їм замість світла. По трудах дневних не гаразд частенько сон покоїв їх. Найгірш удову мучило безсонне: вона бралася плакати якимись скудними, старечими слізми, що від них, здавалося, розірветься її покрушене старе серце. Галя обнімала її й обойко вони говорили й балакали й обойко смутилися й обойко сподівалися на крапці часи, поки аж удова була втішена й починала засипати, а Галин сон розгулювавсь і мислоньки починали блукати й роїтися коло усього доброго та відрадісного вперед себе далеко-далеко . . . Брати вбачалися з якимись сяющими обличчями, у якомусь виблиску й усе округи теж сяло блищало . . .

Жили вони, жили, поки дожили до того часу, що удова занедужала й звалилася.

От тоді-ж бо пригодонька сталася: і робити треба і недужую не можна саму покинути. Тоді-ж бо Галя показала, що за прудкі в неї ніжечки. Вона наймалася за наймалішу плату з такою умовою, щоб одвідувати недужую матір, та тричі або й більш на день прибігала до хатки й поверталася знов у місто. Та що далі, то удова робилася кволіиша, слабша і Галя вже не відходила від неї.

Недужка лежала тихенько, безмовненько, усе сливе

затуливши очі й походило, наче вона одпочивала по тяжкій утомі й праці.

Одного разу вона питає: — Галю, що отсе — чи Дніпро шумить?

— Ні, мамо, Дніпро не шумить: зима — Дніпро під льодом.

— Галю, дерева шелестять?

— Ні, мамо, зима — дерева в інею.

А тоді саме зима була — біла, люта, кріпка зима.

Довгенько лежала недужа, не відмикаючи очей і не мовлячи слова, та усе біліла, та усе слабіла. І ледви чутно знов поспитала: — Галю, Дніпро-ж бо не шумить — я не чую . . . шумить, чи ні?

— Ні, мамо!

— Так се дерева шелестять?

— Ні, мамо!

Удова піднеслася, наче в силу ввібралася.

— Галю, я чую, я чую! Відчиняй хутенько двері! Стрічай хутко! Ось вони! — Тай разом, стративши останню міць, упала удова й очі її вже на віки склепилися.

Добрі люде якось допомогли Галі поховати матір і стала Галя жити сама одна, самотненька у своїй хатці на зеленій луці.

IV.

Прожила Галя такеньки цілу зиму холодную, сидячи вечорами під скосяним віконечком, дивлячись на луку у сніговій пелені, білій та гладенькій, без шляхів, без слідів округи, окрім тієї стежечки, що попоходила сама Галя, ходячи на роботу.

Часом Галя заспіває пісеньку яку небудь, що переняла, роблячи з иньшими веселими дівчатами в купі. Заспіває Галя пісеньку й довгенько співає, підперши втомленою рученькою свою самотненьку головоньку.

Часом їй здавалося, що от хтось зазирнув у її ві-

конце, от-от хтось пробіг мимо, от-от хтось стукнув — се або місяць вирина з хмари, або вільний вітер пронесеться лукою, або мороз вдарить. І Галя почала дожидати самотними вечорами, коли місяць зазирне у віконце, вітер пробіжить мимо хатки, або мороз постукає і звикла дожидати сього і приймати, наче гостей дорогих та любих.

І такеньки проминула уся зима, а за зимою весна прийшла теплая, свіжая, квітуща. Лука зазеленіла, груша зі зломленою верхвиною біля хатки вбралася у листву й почала тихенько шелестіти ранками, як ранковий вітрець повівав і зашумів гай по горах округи й засинівсь і розливсь Дніпро й далеко заточивсь у луку розливним затоком і налетіли птахи з теплих країн, заспівали й защебетали.

Одного вечора весіннього сиділа собі Галя коло віконечка у своїй хатці й співала. Вона була раденька, що весна настала тепла з квітками та з пахучими зіллями і для того вона голоснійш і веселійш того вечора співала. Коли разом щось мигонуло проти віконця; Галя глянула на небо — на небі мріли зорі ледвенько. Знов щось мигонуло тай заступило вже віконце — Галя побачила чоловіка, стрепенулася, злякалася й дивилася на його здивовано.

Проти неї стояв молодий і хороший козак. Стояв і питав: — Дівчино, чи тією доріжкою у місто зійти?

— Тією самою, — одказала Галя йому.

— І добре! — промовив козак. Та хоч було «добре», однак же він іще стояв під Галиним віконечком і то на неї задивлявсь, то знов у хатинку зазиравав. Галин переляк минув, та серденько билося від диву та від несподіваного, негаданого того . . .

— І я просто таки сією стежкою потраплю до міста? — спитав знов козак, постоявши.

— Просто втрапите.

Розпитавсь козак і про те, що просто втрапить у місто, а все ще його ноги не несли від Галиного віконця.

— Чи не буде ваша ласка дати мені водички напиться? — попрохав козак.

— Зараз — одказує Галя й зараз дала йому водички у віконечко.

Козак напивсь водички.

— Спасибі, дівчино! — каже. — Яка вода славна! Се з Дніпра берете?

— Ні, з криниці.

— А де-ж тут у вас криниця?

І козак почав оглядатися та озиратися у вечерній млі та вишукувати криниці.

— Далеко, на луці, он там під горою геть. — показувала йому Галя.

— Чудова в вас лука сая: і Дніпро шумить і дерева округи й гори — свіжо, благодатно! . . . Хороше, мабуть, вам тут жити?

Галі й самій разом чогось здалося, що тут і справді життє таке, що й не прирівняти, його до иньшого — й Галя одказала козакови: — О, жити тут славно!

— А до міста чи ви частенько ходите? — спитав козак.

— Що дня хожу.

— Що дня? На роботу, чи що?

— Еге, на поденщину.

— Що-ж, роботи маєте до схочу, мабуть? Добра робота?

І Галі знов здалося, що й справді робота добра, — й Галя одказала козакови: — О, добра робота!

— А чи рід у вас є у місті? — питавсь цікавий козак.

— Ні, в мене нікого нема у місті. В мене жадної родини нема. Я сирота.

— І сами живете тутоньки?

— Сама живу.

Здається, так уже трошечки вони розмовляли й трохи одно одному сказало, а багато часу впилило. Зорі легш та легш усе мріли, наче входили усе дальш у синє небо;

стало свіжить, із Днірна потягнув вітрець і з того берега переніс пахоці тополь, що там цвіли саме. Не козак і не Галя схаменулися, що вже близько світанне, а вже чайка дніпрова почула і пронеслась із кигиком понад Дніпром.

— Прощавайте! — промовив козак.

— Прощавайте! — промовила Галя.

І пішов козак шляхом у місто.

А Галя, провівши козака очима, ще довгенько проводила його мислоньками, поки аж зморив її коротенький сон до ранку — тут таки, коло віконечка, схилившись головою на складені рученята й заснула.

Як вона прокинулася, племенистий соняшний промінь задав їй світлом у вічі несподівано — вона проспала ранкову зорю — от тобі маєш! І Галя засміялася небувалому випадку і почала поспішатися на роботу і вмиваючись, вона впустила кушнець із водою не хотючи й відра вивернула невмисне і усе сміялася сама із собою, за тим, бачте, що усе якось виходило несподівано, нежданно, негадано . . . разом . . . Швиденько йшла Галя на роботу, а ще швидче билось її сердечко, а ще швидче вируювалися мислоньки . . . Уявлявся їй самотний, весінний вечір коло віконечка, своя самотна пісенька, весіння теплиця й мла, й свіжість і зорі мріють . . . і разом заступлений світ у віконці й молодий козак . . . так разом-разом . . . такеньки несподівано! . . .

Того дня Галі вилучилося робити на городі в купі з другою молодницею, що вона з нею й перш часом у купі робила та балакала про людську бідоньку та напастоньку, тугу поділяла, лишенько тішила.

— Хоч ляж та вмирай! — каже ся молодиця, як вони узялися полоти.

— О, що се ви говорите, любочко! — покрикнула Галя.

— Що-ж я говорю? Що є, те й говорю!

І справді ся молодиця не мала вже рясту топтати — суха, бліда, знесилена.

— Ні, ні, — каже Галя, — ні, не журіться! Як знати, що вилучиться, що буде, випаде уперед?

— Що-ж буде, випаде? — перехопила м'юдиця. — Нічого, окрім біди та лиха!

— Ой, ні-ні! — покрикнула Галя — усе може бути . . . усе! Не дожидаєш зовсім, не чаєш, не спиш і разом несподівано-негадано . . .

І Галя покинула полоти й оглянулася округи, наче от стріти готовенька щось несподіване.

— Еге, буде тобі лихо та ще з лишком! — промовила м'юдиця.

— Чого-чого не бува! — защебетала знов Галя. — Усе вилучається! Усе може бути!

І Галя подивилася з усміхом на сонечко, що гралося понад нею, наче думаючи: скотись ти зараз на землю, яснее сонечко, так я не дивуватиму теперки, — навіть рученьки підставляю, не боюся!

А м'юдиця промовила: — Годі тобі, дівчино! Ти накажеш такого, що на вербі груші, а на сосні яблука ростуть!

І в вечері дома, сидячи коло свого віконечка, Галя думала про те, що усе може бути й вилучитися, що усього треба дождити несподіваного та негаданого і всміхалася і здається, одважно веселенько дожидала усього того; та як уявилася висока постать по дорозі до хатки, Галяю поняло гарячим наче наче жаром і зимним холодом. І що ближче підходила висока постать, то жар гарячийш їй понимав, а холод зимнійш. І як учорашний козак став коло віконечка й казав їй «добри-вечір», Галя на одвіт йому ледви вимовила свого доброго вечора.

На сей раз козак не питавсь дороги, а підійшов, як знакомий, гуляючи й повів розмову про те, що се за місто Київ — красне та велике й оповістив про те, що він не-давненько ще сюди приїхав із товаришами на дива усякі подивитися, розважитися і що дуже раденький з того, що приїхав . . .

І справді вбачалося, що козак раденький. І Галя раденька.

Потому він оповістив, як прибудивсь до зеленої луки у перше — товариш, бачте, призначив йому під містом де забачитись, та він, товариша шукаючи, не знайшов — загледів луку, Дніпро, схотілося йому понад Дніпром лукою пройтися, він і пішов і бачить — хатка і подумав: чия се хатка тут стоїть? І почув Галину пісню, слухав-слухав тай підійшов під віконечко . . .

І хоч козак не додав, що він раденький, що підійшов до віконечка, тільки сеє й без козацького слова вбачалося. І Галя раденька

Потому він оповістив, що він теж сирота, теж нема роду й плімя, що він козак із далекого села Глибова, звать його Михайло Нарада (тут він спитав, як звать дівчину і дівчина йому каже — Галею), що село його велике й багате, там дві церкви в них, хати усе славнії, скрізь у поспіль сади; село на горі, а попід горою той самий Дніпро шумить, що й по під Київом; що люде в них усе хороші й дівчата штучно та гарно сорочки вишивають.

Галя слухала-слухала й пізенько вони розійшлися. І Галя не заснула сієї ночі, а просиділа до ранку під віконечком і так їй істненько наче у сні снилося велике білеє село на горі, у зелених садах, дві церкви високі з золотими хрестами, синій Дніпро по під горою; снилися люде тамечки з такими то вже принадними обличчями, що таких вона ніколи ще не стрічала; дівчата такі чепурнії та любії, що таких вона ще з роду не бачила. І наче весінний тихий, пахучий вечір і далеке село снилося їй без гомону, без галасу, хоч живе і нічого не чутно було ніде — окрім, що билося своє власне сердечко дуже.

Козак почав учащати що вечора і в них велася мова й розмова трохи що не до світання. Галя вже знала, що козакова хата стоїть недалечко від церкви, з віконечок видно Дніпро й далеко гори округи й гаї, що у його сад величенький і має він теж пасіку:

І дізнала Галя теж багато усяких трівог та радощів, туги та щастечка, невідомісеньких їй до того часу. З тієї години, як Галя несподівано признакомилася з козаком, вона усе дожидала чогось особливого, сміло та весело дожидала вона, та разом же з тим далось у знаки їй, як дождити сподіваного. Спершу вона було сиділа біля віконця й дожидала, так уже не під силу стало їй спокійненько, коли душа її уся порушалася, серденько колотилося і дух займавсь, захоплявсь, — вона починала ходити та прохожати по луці, зривала квітки, що попадалися, з опалом впивала їх пахоці, наче лікарствечко від нетерплячки, то вона йшла у сей бік, то у другий, то стояла на одному місці — поки аж козак Народа не виявлявсь на дорозі.

Одного разу повернулася вона з роботи й застала козака вже на луці коло хатки й зараз він до неї промовля: — Я прибираюся до дому їхати.

Галя збіліла, спашнула й знов змертвіла і нічого не примогла йому одмовити.

— Галю, будь мені жінкою та поїдьмо зо мною — каже козак.

І тоді Галя нічого не примогла йому промовити.

Та згодом за те-ж вона щебетала, плакала й сміялася, червоніла й блідла від свого щастечка! . . .

І у першу таки неділю після сього вечора Галя у свіжоному вінку, рука із рукою з козаком Нарадою, пішла до церкви рано-ранесенько, без дружок і без сватів, без роду й без друзів, у двох сами й повінчалися собі любенько.

І того вечора таки недільного з Київа виїхав славний новий віз, запряжений двома міцними волами. На возі сидів гарний козак молодий, що йому мабуть добре було жити у світі, а коло його близенько-близенько сиділа молода козачка у білій намітці — о, яка-ж хороша, щаслива козачка! І поїхали вони шляхом до села Глибова.

V.

Понад Дніпром, поуз гір, є багато кам'яних печер і в одній такій печері зібралось дев'ять братів-молодців. Хто лежав, хто сидів; палилося кілька люльок . . . У, як-ж округи скелі та шпилі! Дніпро проривається, розбиваючи кручі між них і гурчить по камінню й високо прускає, перелітаючи через них. Ясного неба одкид у його хвилі кипучій та бистрій крутиться й вертиться. Окрім ясного того неба у горі да грукучого Дніпра у низу, за шпилями-скелями округи видко далеко-далеко темнії гаї, що позлочувані вони іскряним сонечком.

Старший брат і усім отаман сидить, люлька його згасла й дивиться він у землю і нема у його на лиці нічого, окрім обичайного суму та моці.

А иньші брати не так: один брат гроші лічить, а коло його другий дивиться неначе з гнівом, неначе з погордою на них; третій знов теж дивиться і чи сумує чогось, чи він у чімсь кається — хто його зна; один, здається, спить, одвернувшись од усіх до стіни; другий лежить, дивлячись байдужними очима, закинувши руки під голову, мов порішивши вже з усіма докушними думками на віки; двоє палять люльки, люльку за люлькою, тільки вилітає іскра та дим вється й повиває своїм звоєм невеселі їх обличчя; самий менший сидить коло дверей до печері і з першого погляду на його видно й ясно, що сповнена його голова кучерява смутних мислоньок, а серденько біднесеньке сповнено туги та ще гіркої притуги.

А у печері ані золота, ані срібла, ані каміння дорогого. Гола, сіра се печера тай більш нічого. Холодно там, твердо, ніде там і голови прихилити вигідненько . . .

Вечір настував тихий та рожевий. І все порожєвіло: кременисті шпилі, грукучий Дніпро у низу, далекії, темнії гаї на верховинах гірських і навіть пташка, що пролинула по над Дніпром. Лісова берізка легесенько

звідкись захла і очі не знаходили округи, де було їй тут зрости ніжній квіточці на дикому каміні.

Середній брат, що, здавалося, спав, разом підніс голову й промовив: — Чи не пора?

Усі оглянулися й два голоси йому одказали: — Ще не пора, ще рано!

Середній брат змовк і знов одвернувся до стіни, знов наче заснув.

Рожевий вечір розгоравсь та розгоравсь племенистий, потім почав темніти та темніти; місяць вирізувався з-за верха гори й заблискотіли зорі на небі.

— Пора! — каже старший брат і устає.

В один мент усі вони були на ході; печера спустилася. Прудко, швидко пробираючися по шпильях та по скелях, брати зникли за ними.

VI.

Їдуть козак із козачкою до дому . . . О, весела, весела доріженька: де глянути — усе цвіте й пахне, про що здумати — усе любо та мило, та ясно! . . .

Як тепер усе добре — і згадувать колишні напасти й лихо і забігти мислоньками уперед, у пришлость одрадісну! Розмовляли вони про те, як житимуть у купі, як господарюватимуть разом.

— Будемо жити сами двойко — каже козачка — а вже-ж у нас нікого нема!

І дві пароньки найщасливіших очей ізглянулися із собою.

Коли разом щось болем кольнуло наче у серце козачку — вона змінилася на лиці й промовила: — А де мої брати тепер? Де брати? Чи живенькі? . . .

Та сльози й побігли по її щасливому личеньку. Тепер було вже до кого пригорнутися, до кого головою припасти. І наплакавшись ревними сльозами, козачка піднесла головку і знов промовила: — Ніколи ще я їх так добре не оплакала, як тепер! . . . Як то їх Бог милує,

Михайло коханий, а? — спитала вона й дожидала козакового одвіту — як їх Бог милує? . . .

Почалася в їх тоді мова про братів і всякі здання, помисли й надії усякі певні уявилися . . . І в прищлості палкая козачка поладила й погодила усе так, як бажалося її душенці, як жадалося її сердечку. А козак на все согласний і на все довільний.

У такій мові вони невважливо їхали шляхом, не дивлячись округи, поки аж їх не повразило, що десь поблизу шумить млинове колесо. Оглянулися вони й забачили темні гаї з усіх боків, сонечко, що за їх заходило й у право якийсь хуторець.

— Та ми се з шляху зблудилися, Галю! — каже козак всміхаючись. — От тобі маєш! Дивись після того у яснії оченята, так і дорогу прогледіш! . . .

Яснії оченятка одказали йому таким поглядом, що він знов забув про дорогу.

— А он дорога попереду — каже Галя, показуючи вперед.

У переді лежав шлях узенький, мало їзжаний, такий самий, на який вони з'їхали — попали, сами не знали, коли й як.

— Шлях є, та кудюю він провадить? — каже козак. — Треба під'їхати до того хуторця й поспитатись.

І козак, відрікаючись наперед дивитися у яснії оченята, звернув волів до хуторця.

Се був маленький, вбогенький хуторець. Усюди, де тільки можна по землі, заріс він червоним маком племенистим: мак поспіль уквив городи коло кожнісенської хатки, снопчиками та жмутками ріс при дорозі; то забиравсь на дашок одною квіткою пишною, то цілою семейкою та наче габою внизував округи дашок, перериваючись де-не-де, як порване коралеве намисто і з далека вбогенький хуторець виявлявсь, неначе палав у неспалимому вогні.

— О, який мак! — покрикнула Галя. — Що-ж за пишнії маки! Я собі насію такого!

Під'їхавши до першої хуторянської хатки з краю, вони стріли молодицю з дитиною на руках і поспитали, де шлях у Глибове.

— Не знаю такого села, нема — одказала молодиця.

— А які-ж коло вас села? — спитав козак.

— Хрумово, Іваньково, Кривушино . . .

— Хрумово, Іваньково, Кривушино . . .

— А далеко Кривушино?

— О, далеченько. Лічать люде більш, як сорок верстов.

— А як туди проїхати?

— Та от сим шляшком. Перш ви приїдете у Хрумово, потім . . . Та тільки що сей шлях тепереньки небезпешний.

— Чому?

— Та чутно — розбивають тепер і ріжуть. Чутно — недавненько багатого козака вбито у яру . . . Ну-ну! ну-ж бо! — спиняла вона дитину, що тягнулась до волів, — ну бо! Не пустуй. Не пустуй, бо занесу зараз у яр, вкину до розбійників . . .

Та дитина, мабуть, була смілого, одважного козацького роду — вона тільки почувши сеє, засміялася і вхопила вола за роги.

— Малий козак, та смілий! — каже Михайло.

Мати глянула на малого смілого і всіхнулася. А Галине сердечко, що йому усе, що стрічалося, що вбачалося, приповняло та прибільшало щастєчка й радощів — Галине сердечко до усіх озивалося.

— То прощавайте, спасибі вам! — каже Михайло молодиці. — Прощавай, козаче, та рости! — каже до дитини.

— Рости, любенький, рости! — промовля Галя.

— Спасибі . . . щаслива дорога! — одказувала молодиця. — Вклонися, сину, вклонися! — Син не хотів вклонитися її угорно драв головку до гори, як мати нахияляла.

— Бачте який! — каже молодиця, сміючися. І Михайло й Галя одказала їй усміхом.

— Так се шлях у Хрумово? — спитав іще раз Михайло.

— Сей, сей самий. Тільки що ви не боїтесь їхати? . . . Говорять, що небезпечно . . . славлять . . .

— А усього чи-ж переслухати, що говорять та славлять! — одказує Михайло.

— Не страхайте-бо дорослого козака, коли малий не боїться!

Ще всміхи, ще вклони й пожадання добрі — й от уже хуторець зник із очей з своїми маками червоними й млин не шумить і їдуть вони гаєм, то спускаючись к Дніпру, чуючи його прохолоду, то знов піднимаючись високо й прислухаючи тільки плески та лелінне хвилі дніпрової.

VII.

— Коханий — говорить Галя — а що, як справді нападуть на нас розбійники?

— Боїшся, Галю? — пита козак.

— Галя не боїться, а як бо нападуть?

— Не бійсь, моє серце: то усе верзінне — говорить козак. — Бувай собі спокійненька, Галю!

— О, ні, я не боятимуся, коханий! Я не боюся — одказує Галя.

І їхали вони далі темним гаєм, та усе, щасливі розмовляли про щастечко. А гай усе темнів і Дніпро все шумів бистрійш. Спершу оступав гай шлях і їдучи вони чули пахоці гаєвих квіток, потім гай наче разом знявсь і по обох боках висюються голе камінне, а на них наче настромлені стріли — сосни чорні; а у низу на зустріч їм бється Дніпро, нагле завернувши свою хвилю круто у щілину. Тільки що встигло мигнути проти очей їм усе те, як на них кинулася орда людей. Міцніі руки спинили воза, вхопили Галю, притиснули козака.

Галя примогла тільки скрикнути; боротись почав козак . . .

Не довга боротьба: хтось один упав і застогнав, а за тим загальний вигук яросливий і козак захитавсь і впав коло Галі. У жаху вона схопила його і притулила до себе; у ляку вона чула, що тепла кров поливає її руки . . .

Уся орда побивалася коло вбитого товариша й чулися слова: «Не дихає! Мертвий!» І страшний плач чувсь і глухе питання: «Де поховати лучче?» і ступа у той і у той бік, пошукання . . . рили землю й викидали землю з ями . . .

Ніч минала, усе округи світліщало. Кров, що вливалася руки, сякла, холоділа; з далека поза деревами конали яму й мигтіли люде; близько — нікого . . .

Та от хтось наблизивсь. Ще у більшому жаху Галя міцнійш притулила до себе козака свого й поглянула . . . Коло неї стояв молодий парубок, наче квітка вяла і здавалося, жалко йому було Галі, та як зглянулися їх очі, він затрепетавсь разом і хутко спитав: — Звідки ти? Чия ти?

— Я сирота — одказала Галя. — Я живу сама одна коло Києва, у хатці на луці . . . Ні, ні бо, не те . . . Я заміж пішла і от мій козак . . .

— Галю! — промовив парубок, трохи не падаючи коло неї. — Галю, сестрице! Чи ти пізнала свого брата меньшого?

— Ох, братік милий! Се ти? Здоров був! Здоров був! Чому-ж так барився, довгенько не приходив? — Вона схилилася до його і багато й гаряче його цілувала, усе не пускаючи з рук свого козака, а далі спитала: — А де-ж другі брати? Чому се ви так довгенько не приходили? Де-ж брати?

Наче вменшився її жах і страх; вона пильнійш подивилась округи. Меньший брат покликав других братів і вони прийшли з поза дерева.

— Се наша сестра Галя! — каже їм меньший брат.

— Се я, братіки рідні! — промовила до їх Галя, та

вони чогось не підходили до неї витатися, а старшого брата зовсім не було поміж ними. І обличчя в їх такі страшні, такі чудні . . . жах знов напав Галю!

— Де старший брат? — спитала вона. — Де він?

Жах усе більш та міцнійш її розумів і посягав і з почину вона нічого не здолала зрозуміти; потім далі усе вже зрозуміла, усе побачила й розібрала.

Вона бачила старшого брата мертвого під дубом і знала, що забив його Михайло її. Вона була на похороні й бачила, як старшого брата опустили в купі з її Михайлом у глибоку яму, всипану листом і вона прощалась із обома . . . Та чудно якось усе змішалось у неї в голові і навіть якось чудно очи бачили й уха чули: то вона думала про іграшки з братами на луці, про покійну неньку — й нагле уявлялася у думці молодиця з дитиною смілою та веселою на руках у вбогому хуторочку, що маками закрасивсь і усміхаючись показувала, шлях який; то йшла вона з церкви і прислухала Михайлового голосу, то Дніпро своїм плеском усе поглушав; то чулося їй — стогнуть, бачилося голе каміння, темні гаї, а разом вечір весінний чаруючая квітуца свіжість і з далека велике село на горі . . . то все живе, одрадісне й дороге, то все мертво, поховане дороге . . . Вона дожида-дожида до себе жениха, вигляда його, вловляє голоса його, а коло неї менший брат разом знаходиться, проти неї його вже мужне та знакове любе обличчя і вона йому всміхається й дуже раденька . . . А от і усі брати сидять рядочком на землі, тільки не стає старшого, нема старшого . . .

Нагле якийсь світ, наче й пам'ять й розум вернулися і жах знов нападає й посягає і в жаху вона кидається бігти і біжить-біжить до Дніпра і в жаху вкидається у Дніпро. За нею брати по сліду, та дніпрова хвиля вже далеко понесла сестру й розбила на гострім камінці й дарма брати ходять по над берегами — у бистрих нуртах нічого не видно, окрім одкиду неба ясного, гаїв та шпилів округи.

ВЕДМІДЬ.

Стояла собі у полі, коло гаю, одна козача пасіка. А вже-ж, мабуть, усі знаєте, що се за річ — пасіка? Може довідувались часом там меду, аж вам бджоли . . . а то й мед иньшим знов часом?

Ся пасіка була огорожена лісою з лози і в огорідь загородив козак аж сім високих, старих, коренатих дубів і восьму вербу гіллясту — хто побачить було вербу тую, то кожен питає, як вона уросла тут сама, поміж дубів величних, проста та весела; а верба що весни давала віду, що хоч сама вона поміж дубами, та добре їй рости тутеньки, бо росла вона, уганяла хутче козакового унука Михайла, — кажу Михайла, бо він не любить, як хто його покличе Михалко і не дочуває, хоч-у-десяте гукніть, а як покликати: «Михайло!» — зараз він наче вродиться поперед вами у широкорукавій білій сорочці, у незмірних шароварах, у червоному поясі — у тому самому поясі, що він його сам купив у ярмарку аж у Кролевці. Тоді-ж покупив він і чоботи свої з червоним закотом і ту шапку чорну, що він її дуже прилюбляє й омаленько бере на себе і що, як візьме її, то дід сміється й каже: «Гледи, Михайло, гледи! рознесуть твою славу шапку ласі бджоли на мед!» Білявенька, русявенька, босоніжка, Михайлова маленька сестричка Мелася, як почує, що дід говорить і сміється, зараз собі теж піддзвонює . . . Тільки Михайло посміху не потурає, низько насува шапку чорну на чорні брови й похожає сам оддалік, як гетьман поперед ворогом. Отсе-ж, кажу, як покликати його

поважненько: «Михайло!» — зараз він наче вродиться й одтрушаючи своє чорнорусе волосся й поглядаючи своїм хорошим поглядом, питає звичайненько: «Чого вам треба?» — і коли вам діда треба, він зараз побіжить і приведе старого од вульлів, а коли вам треба сестрички Меласі, він примчить Меласю-сестричку; часом Мелася буде соромитись і сховається у траві, або за вулій, бо Мелася маленька, як вузлик і скрізь може приховатись, а до того ще вона має надію, що як собі затулить хоч одне вічко (обох вона ніколи в світі не затулить, — хоче усе бачити), хоч одне вічко затулить, то й не знайде її ніхто. А Михайло таки відшукає і як не вговорить іти добродієм — Мелася своєю волею живе — то схопить її тай принесе жваво й браво й сміючись, хоч може Мелася й щіпнула по дорозі . . . Чому ні? Одна люба, тиха дівчинка вкусила мене колись до живої крові, як я силоміць піднесла її на руки . . . Не гарно кусатися, нема що казати — не гарно, та не гарно теж і силувати. Не став би й Михайло сестричку кривдити, як би вона справді гнівалася, — ні, Мелася не з гніву так чи так боронилася, а тільки з самого сорому, бо страх була Мелася соромляжа і як зазгледить чужого чоловіка, то не те що личечко, а й ніжечки, здається, малесечкі порумяніють, утікаючи і не знаєте самі, що се втікло від вас: чи зайчикок стрибнув, чи пташечка пурхнула, чи дівчинка зникла — не можете ви собі виявити істно, ані людям виписати добре; а коли-б же чули ви, як Мелася вимальовує вас і вашу одежину і похід і погляд! Вона встигла вас і зобачити і розгледіти і так вималює словами, що у-друге вас пізнають усі в хаті, коли увійдете: «А, се той добродій, чи тая добродійка, що Мелася розказувала». Хоч се, бачте, трудно, а я таки вам радитиму з Меласею признакомитись, бо вона розумна дівчинка і багато дечого знає й така ласкавенька, що й вас дечого навчить. Якого пісень славних співала, якого казочок потішних уміла і не то що дорогу у Київ знала вона навіть кудою у Херсон братись.

Отсе-ж козак старий — звали його Загайний — погородивши загородь, постановив вульлів чимало: було їх там наче снопків на добрій ниві — і вже не полічу мабуть, скільки багато тепер у його їх придбано: мабуть багато тай пребагато, бо рої там роїлися виборно, так що тільки не подивуйте у лиху годину, — роїлися! Було раз-у-раз чути: «рій! летить! від поля! від гаю!» То Михайло скригне: «рій! а Мелася за ним як у дзвоники перебива: «рій-рій! рій-рій!» то знов Мелася закричить: «летить-летить-летить-летить!» а Михайло біжить вивіряти, чи правда; то знов дід, плетячи кошик, наче духом вгадає, що рій надлітує і йде його накривати . . . Страх якого діла було у пасіці! У кутку дід там заплів хижку з лози, Михайло покрив її соломною гарно, а Мелася промела коло дверей і сказала: «отсе вже й зовсім теперки!» Дід насадив і калину і бузину і рожу гожу з Михайлом, а Мелася насіяла всячини і усе принялося, зійшло і проквітало одмішне й перемішне, як у празнику люде, на диво Меласі, що, каже, сіяла усе окремішне, ряд по рядочку, а зійшла така мішанина. Михайло на сю річ сестриччину мовчить, бо не хоче змагатися з дівчинкою маленькою, — мовчить та тільки дивиться, як рожа, хлячись із гіллячки, наче питає, чого се так підкотивсь до неї хорошої низенький василечок; а василечок низенький, не вважаючи на питанне, викида квіточок не в свою силу василечу, одбившись від свого роду, других василечків, що їх заступали задирливі купчаки; листатий любисток тут побратався з жменькою конопель, а коноплі знов побралися між маки повні, а маки знов угнали у волоський горох, а скрізь усюди колоски постріляли житні, — де один, де два, а де й посемейкою і вже як де посемейка, то й перенадила за собою і кукілю червоного і синіх волошків. Чи теж мало зілля несіяного, непроханого й некоханого нагодилось у дідову пасіку — і над усім літають бджоли гудучи. Славно у тій пасіці! Дихать — не надихаться! Лехко, вільно! Куди глянеш — усе поля широкі, чисті і по полях дуби, зрідка дуб од

дуба, як намети проти сонця розкинуті; у село шлях звивається, а села самого не видати за могилою стрімчастою, видно тільки від схід сонця гай здоровенний, темний . .

Славно було літувати у пасіці Михайлови з дідом і Мелася маленька, покинувши матір зі старшою сестрою домовати, сама прителітилася до дідуса і хазяйнувала у у його в пасіці: співала пісень, ходила по полю збирати полуниці, розбила два горщатка і одну мисочку, теж бджоли доглядала так, що аж, незвичайні, кусали її і тим робили часом із любенького личенька не-знаць що: з одного боку глянь — Мелася: її щічка, її вічко; а з другого боку глянь — якийсь дутик . . . Уставала Мелася раніш од усіх і лягала од усіх пізнійш, бо пораючись у дідусевім хазяйстві, було їй, вже казано вам, такого діла, що ой-ой!

Отже одного вечора, втомившись, лежав Михайло на траві у пасіці й дививсь у небо. Вже зорі поскакували й тонесенький серпок місяцевий блищав над дубом, ніби зачепивсь за кучеряву гіллячу. Мелася, теж втомившись, лежала й ворушилася, дрімала й питалася, чого се досі діда нема. А діда як нема, то й нема, — і в далині не видно.

Пішов дід того вечора у село, та чогось дуже довго забаривсь у селі, бо вже ніч глуха, зорі зорють, серпок високо підбився, Михайло заснув, а діда усе нема. І не чути — усе тихо! Коли-ж разом земля загула від гаю і щось важке наближується до пасіки. Таке важке, таке важке, таке важке, що й не зважити на вазі! От воно, от воно! . . . поронило лісу, суне поміж вульлів — і вулля валить і квітки давить і рожу й калину ламле і дуба кріпкого втрухнуло минаючи — Господи світе! Що-ж ви думаєте? Страшенний, патлатий, важкий ведмідь одвідав!

Що робити Меласі? Дрімота одлетіла, немов злякана птиця і ручечки у жаху, у страху счепилися. Страшний-страшний гість! Нема порятунку! Братік Михайло коханий! Як тебе рятувати?

Михайло спав солодким сном коло самої хижки, коло дверей, коли чує — трепечуці малесенькі рученята обвилися коло його, наче чіпка хмелинонька, і голосочок шепоче: «братіку . . . братіку!» — А що? — спитав він, не відмикаючи очей сонливих.

— Ходи, ходи, братіку! О, ходи-ж бо, ходи у хижку, бо я тут сама боюся . . . Ходи, братіку, ходи!

І малесечкі рученята тягли його сонного з усієї своєї маленької сили і сльози палючі капали на його від жаху та від трусу і сердечко маленьке колотилося коло його вірненьке та щиреньке, а він, сонний, переступив два ступні ті у хижку безважливо і знов припав, сном покло́нений. Він не чув, як трепещучі рученятка дурно мучилися і хрумтіли, щоб його піднести і не чув тихенького гіркого плачу.

А ведмідь, наче господар, посува та оглядає, де кращий вулій, солодший мед і як упав йому в око такий, зараз він лапу патлату туди, видира й ласує.

О, Боже-Боже! Коли-б же Михайло спав, не прокинувся, коли-б же! . . . Що буде як він прокинеться? Він не послуха маленької, піде на ведмедя . . . Боже-Боже! Зараз ведмідь ззість її, зараз! — Чи-ж буде ситий він із неї? хоч би ситий він був та братіка не заняв . . . Дарма, нехай її ззість — нехай братіка не займає!

Рученятка маленькі счеплялися міцнійш і сльози лилися ревнійш.

А страшний ласач патлатий учища тай учища мед собі по волі й по роздоллі; часом подивитъся на серпок місяцевий у-горі, ніби кажучи: «ти, серпку, добре мені світиш», часом ніби поприслухає: «здається мені, дівчинка тут десь плаче . . .»

Лихо-лихо! як уже не розбилось у дрібязочки маленьке сердечко, колотяться такеньки швидко та довго!

Коли ведмідь кашлянув — ждати, що зареве . . . Ні! він пав долі та як почне, необачний патлач, викочуватись та вивалюватись по траві!

Маленькі рученятка вхопилися за сонного брата,

трохи не вломилися, а піднесли його трохи й сунули у хижку й зачинили там.

— Що таке? Що таке? — скрикнув молодий козак, прокинувшись, може трохи й злякавшись і потрушуючи двері. — Відчиніть-бо! — Що таке?

— Братіку коханий, нічого . . . се я, се я, — одказував йому голосочок.

— Відчини-бо, Меласю! — скрикнув знов Михайло, — нехай я дверей не псую!

І знов потрушує дверима.

— Братіку, — каже маленька, — братіку! — й оглядається округи і бачить — ведмідь устав і слухає і наче чигає на неї і от наче засміявсь — клацнув зубами білими. — Пусти, пусти, Меласю! — кричить Михайло і двері відскочили, маленька як снопок упала, а ведмідь знов клацнув білими зубами . . .

Тут такий розкотивсь викрик голоснений, та дзвінкий, та тонкий, що Михайло метнувся назад, а ведмідь чим дуж покотив до гаю, вгинаючи під ступою землю . . .

І як Михайло схаменувся і підвів малу сестричку й розпитав, вже не було нікого ані видко, ані чутно і дарма вони насторожали вуха і здержувалися дихати, прислухаючись та сидячи у купі близенько. Тихо усе було.

Місяць світить, зорі сяють.

— Розкажи-ж бо, Меласю, розкажи усе мені, усю подробицю, як було, — говорив Михайло до сестрички.

— Ні-ні! О, ще ні! ще боюся! — одказувала Мелася.

— Яка-ж ти жахлива, Меласю! — каже Михайло, всміхаючись.

— Ой-ой! Ой-ой! — одказує Мелася й пригортається ближче та тісніш, як до скарбу одрятованого, знайденого.

Місяць уже ледви легенько світив, зорі вже ледви помаленьку блискали, коли вони зачули пісню козацьку, наче дзвінок розбитий, або струну перервану і забачили

у далині постать людську, — се дід ішов та співав. Зараз вони до його на зустріч, а він сміється тай каже: «А що, дітки, збудилися мабуть без старого діда, ге? Сон мабуть неспокійний мали, ге? Не можна, не можна було мені повернутись ранійш; товариша давнього стрів — забарився . . .»

І дід знов почав налажувати козацьку пісню:

«Як були ми, козаки, на морі,
Як були ми, козаки, на роздоллі,
Унадились ми, козаки, до невірного Турка . . .»

Ідучи й киваючи головою з права у ліво собі у повагу та обриваючи козаків перебитим голосом то у море, то у роздолле, або межі Турка невірного.

— Діду! діду! — каже Мелася, — в нас ведмідь був!

— От, діду, — говорить Михайло, — Мелася завіряє, що ведмідь був у насіці . . . Я спав міцно дуже, коли вона мене схопила, вкинула у хижку й зачинила і перелякала . . . Кричу: «випусти!» — не випуска, — мусів попсувати двері у хижці, — вискочив, а вона як скрикне, як верескне, аж у очах у мене ясно зродилося, наче вистрелили у вухо; схаменувсь, бачу — вона лежить у мене під ногами, нікого нема, вульлі долі попадали, трава помята, куці поламлені . . . Каже вона, присягається, що ведмідь ніби був.

Дід усе приспівував спершу та всміхавсь, а як дійшло, що «вульлі долі, куці поламлені», то дід промовив: «гай, гай!» і придав ходи.

— А щоб ти не діждар уже до віку меду й покоштувати, лихий патлачу! — проклинав дід, підносячи та ставлячи вульлі як треба, — бач, якого наробив клопоту та шкоди! — А Михайло, помагаючи дідови, радив рушницю придбати добру на прийшлі часи і в думці вже націлював у ведмедя страшного з великою втіхою. А Мелася малесенька, ходячи за обома їми у слідок, удесяте оповідала, як той усе трощив і валяв, як нокачувавсь і

цокав зубами білими і як мед вчищав і як наближувався-наближувався . . . ближче-ближче . . . а в самої Меласі оченята блищали й сяли племенистійше, ніж ті зірочки у небі, що вже їх виблиск згасав та згасав, бо вже починало дніти — хутко й стяга рожева запалала від схід сонця.

— Ну-ж Мелася! дівчина, так дівчина на диво здатна! — каже дід, усміхаючись та глядячи у сяюще личенько перемучене. — Дарма, що з личенька спала, а справдешня козачка! Чи-ж не диво, що така цяпочка хотіла ще брата боронити та визволяти проти ведмежого зуба? Чи-ж не диво, що така безсилочка прогнала й настрахала ведмедя страшного?!

Перше, то не диво здавалося Меласі, бо братік коханий і любий — як же його не боронити? А друге, то мабуть уважала Мелася за диво потішне й не нікчемне, бо як згадувала про його, зараз червоніла і зараз сміялася веселенько і може трохи хвастливенько . . .

— Меласю, сестричко! коли-ж я тебе боронитиму? — питав часом Михайло, як розпалений оглядаючись, чи нема де чого страшного або трудного, щоб його знівечити. — Коли мені доведеться тебе визволяти?

І лягав спати Михайло може не раз із потайною надією, що от ведмідь знов одвідає і в ночі не спав, прислухавсь і бравсь за рушницю, що собі покупив — тільки ще й досі, чутно, не діждав патлатого він гостя-одвідача.

— О, братіку, братіку, не дай Боже, щоб . . . Мати-Заступниця нехай заступить! — промовляє Мелася, як почує Михайлові слова ті палкії й утревожитьься такеньки, що аж із личенька спаде.

Отже й кінець тут — далі що було й буде, не знаю, не можу казати, не знаючи сама.

Вибачайте та будьте здорові, та дай Боже нам, вам і мені, таку сестричку Меласю, щоб боронила та визволяла від усякого страшного ведмедя нас, вас та мене, що ми може зміраємо її проти зайця-стрибача, як хоробрій . . .

ЧОРТОВА ПРИГОДА.

Казка.

(Т. Г. ШЕВЧЕНКУ.)

Доводите ви мені, що про чорта тільки пославка, а ніхто того чорта з роду не бачив? Не ручіться, заждіть трохи, — бо я його бачив. Еге-ж! Бачив на свої власні очи, отсе як вас бачу.

Не ймете віри? Може думаєте: поязичився Свирид Костомаха! Коли така ваша, братіки, думка, то дуже ви помиляєтесь. Що й казати, на божому світі усього до схочу, — не бракує теж і молодців-брехунців, що збрехати їм за превеликі ласощі, а забожитись — як Сірку муху зїсти. Знав і я таких, що в живії очи тобі бреше, як шовком шие — хоч би моргнув вражий син! Та Свирид Костомаха не того тіста книш. Мій батько — хай над ним земля пером! — не брехав і синові не звелів. Тай скажіть мені, будь ласка, яке там добро з тієї брехні? Чували може й ви, що брехнею світ перейдеш, та назад це вернешся. А йди правдою, то скрізь тобі шляшок битий — чи тудою, чи сюдою, чи на схід сонця, чи на захід. — Я, щоб ви знали, провідав того світа — був, як то кажуть, у бувальцях. Чого то я не чув, чого то я не бачив? Чого не траплялось, чого не доводилось! Й не сказати, й не змалювати! Що вам отсе в дивовижу, то мені в обідень, що вам чудно та дивно, то мені воно так, як в борщі сало, або у літечку травиця, а на водохрепці мороз. — Приміром кажучи, як би вам той чорт пострічався, то у вас із переляку, мабуть, очкур би луснув, а я стрів, то мені й за ухом не засвербіло: чортяка, то нехай і чортяка, страшний, то нехай і страшний . . .

Не в такому горщику наварювали, та дякувати Богу — ошамненько виїдали.

Еге-ж, бачив я його добре — не назірком, а так, як отсю чарку, що передо мною. Як би приміг малювати, то намалював би вам і ріжка і копитце.

Щоб то мені його не розгледіти попліч із ним сидючи та слухаючи, як він на своє лихо нарікає . . . І добре я його бачив і дізнав, яка йому сталася пригода. Може-б йому й раду дав, як би не дурна його голова.

Та, мабуть, нікуди вже дітись, треба усе, з зачала і до ладу вам розказати. Слухайте-ж, як було діло.

Може чули ви, як позаторік весною я, у неділю в ранці опинивсь у проваллі попід греблею?

Під тую неділю я присмерком гуляв коло своєї хати. Гапка, бачте, заходилась хату білити, та «не лізь», каже, «попід руки, гуляй оттутечки, поки впораюсь». Я й гуляв. Оттака гулянка, та ще як чоловікови на думку яка-небудь прикрость навертається, не розважає. Покружив я, покружив коло хати, тай натрапив на стежку до греблі: одвідаю кума Демка Пелипаса.

Гапка, мабуть, плескала вам, ніби я нишком утік, так се її жіноча брехенька. Звісно жінка: як нема, чого їй треба, то видума тай каже: ось воно є! І не втікав я і як вона кликала, не вдавав глухого, а побрався собі спокійненько.

Сонечко вже запало за гору, річка ледви блискоче, віє весняний благий вітрець, а я іду, та думаю, чи дома кум Демко, чи може подався до дядини. У дядини були колеса на спродаж і хваливсь Демко, роздивлюсь, мовляв і як вподобаю, та буде поцінно, то треба неодмінне ті колеса купити.

Кум Демко — хай царствує — був мій давній, трохи не з повиточку, приятель, то він до мене, а я до його й на пораду й на розвагу. Прихожу. Кум дома — рад, витає: «а Свириде друже!» Витає й кумова жінка — витає, а кирпонька в гору. Не конешне вона влюбляла, як до чоловіка трапиться гість: такій чепурусі в жадібку

попащикувать, та побарашкувать, а новажна розмова їй смакує, як котеняти редька.

— А чув, Свириде, — каже Демко, — що у Глушка коней викрали? Та не в ночі, а в ранці . . . А ти, Одарко — господине, (до жінки то) чого стоїш, як мальована? Ворушись, та справляйся, бо послав нам Бог любого гостя і треба його гарненько почастувати. Чуєш?

— Та чую-ж, чую — одвертає.

Зараз заходилась опоряджати стола, застилає скатеркою, становить чарочки . . . Може й нерада, та мусить, бо хоч Демко був плохенький, жіночим витребенькам потурав й жінка у його в хаті верховодила, а проте, як принаде приятеля почастувать, то літай як муха, коли не хочеш, щоб тобі очіпок злетів.

А Демко знов до мене:

— Чи-ж не диво: ще по світанню той бідолаха Глушко бачив, стояли коні, а зійшло сонечко . . .

— Де там він їх бачив, як із вечора до самого ранку під коморою безпритомний лежав! — озвалась Демчиха. Не пив би горілки, не проворонив би коней!

— Отсе жіночий розум! — сміється Демко — наче-б то у тверезих коней не крадено! Хиба у тверезих шкоди не бува . . ! Еге — ге! аби здорова на плечах голова! Хто його й зна, в кого більш шкоди лучається, чи у няних, чи у тверезих . . .

— Ні, куме, — кажу, — що правда, то правда: горілка до доброго не доведе!

(А сам поглядаю на Демчиху.)

— А вже-ж не доведе, — згожується Демко. Треба, бач, міру знати.

— Еге-ж, міру! — почала, наче-б то кешкуючи, Демчиха.

Та не доказала, бо Демко вже достав царягрядку — така була в його не з малих пляшечка жбанком. — од якогось Турчина чи що собі придбав — й дає їй у руки: «оковитої мені, та хутенько!»

Вона метнулась до шинку, а ми, дожидаючи, знов

дивуємо, та міркуємо, звідки навернулись ті скванні молодці, що Глушкових коней запопали.

Коли ось і Демчиха з оковитою . . .

— Ой, жінко, — стріча Демко, — тебе-б по смерть посилять, то-б нажився чоловік . . .

— А мені здається, що госпося наче на крилах обернулась, — кажу.

(Не те що всміхнулась — й не поглянула на мене.)

А Демко бере пляшку і частує і частує мене:

— Випємо, куме, по повній, бо наш вік недовгий!

Я, бачите, не дуже ласий на ту горілку, то трохи й осталося у мене в чарці, а Демко зараз підповня:

— Пий, куме, до дна, бо на дні молодії дні!

Нікуди дітись, випиваю, бо як тебе частують, то треба-ж не по-песьки, а по чеськи . . . Випиваю, а про те таки довожу, що та горілка — невірна дівка.

— А невірна, — знов згожується Демко.

Та до жінки:

— Не покоштуюєш, Одарцю? — Добра!

— Дякувати! — одвертає.

Сіла оддалік, руки склала, сидить нерухома, та пасе нас очима . . . Аж мені ніяково . . .

А кумови байдуже, — одну випиває, другу наливає . . .

— Не покоштуюєш, Одарцю? То Бог із тобою, серденьтко. Пішла, як то кажуть, баба пішки, не буде замішки . . . До тебе, Свириде . . .

А тим часом розмова точиться, та точиться. Обміркували Глушкову шкоду, згадали, як торік у ярмарку баба скочила на чужий віз та за Буг утікла — запопали її аж по тім боці на березі . . .

І каже Демко:

— А славно там по-за Бугом! Як би то спроможність! Як би то кудюю схотів, тудюю й полетів! Давно-б я по-за Бугом гуляв. Неспроможність гіркая! А таки я за Буг виберусь!

Треба вам знати, що кум Демко, аби запорошив тро-

хи око, зараз далиться у мандрівку. Памятаючи таке, я з ним дуже і не змагаюсь, а тільки звичайненько ніби питаю:

— Чи ти бридиш, куме? Отсе-б ти мав кидати жінку, хазяйствечко?

— А на біса мені та жінка? — одказує. На біса те хазяйствечко? Одна морока!

Тут Демчиху, мабуть, допекло до щирця, бо аж за-сиччала:

— А вже-ж! на біса жінка . . . Як він розумний, то й сам потягне за Буг, а як іще забере з собою кума Свирида, то буде така пара, що й по-за Буг не стидко!

(Се так на мене закида гадючку, а я . . . наче мені не в тямки.)

— Що мені той Буг? — править Демко. Хиба в Бога один Буг? З-за Буга я й далі . . . кудою схочу, тудою й потягну . . . Еге, Свириде?

— Тягніть, тягніть на здорове! — глузує Демчиха. Аби Галка не потягнула когось на розправу . . .

(Знов гадючку на мене закида, а я знов ніби мені не в тямки.)

А Демко вже захожується аж у Палестини.

— Чув я, каже, за тії Палестини. Отсе-ж до тих Палестинів і посуну!

І що йому міцнійш у голову уступає, то він далі посува. Вже й по-за тії Палестини — хвалиться — втопчу стежку, а з-за Палестинів . . .

— Може й під лаву, поруч із кумом Свиридом? — перехоплює Демчиха.

— (А Свирид таки тебе не зачепить, гаснідова дочко! — думаю.) Йй наче не чув, озиваюсь до Демка:

— Як на мене- куме, то я-б із роду не залишив своєї господи . . .

— У Палестини! — править, у Палестини! І геть-геть за Палестини!

В голові йому вже добре брешить . . . Частує: до тебе, куме, до тебе, Свириде! а усе сам спожива . . . А

далі, що було останнє у пляшці, вижлуктав без чарки, нахильцем . . . І не вгава: у Палестини! у Палестини!

Мені аж бридко стало . . .

— Які там, куме, Палестини, — кажу. На що вони нам здались?

— Отсе-ж несогласний Свирид у Палестини, — знов вязується Демчиха. — В Свирида така думка, щоб найперш Панамарчука одвідать . . .

(Себ-то шинкаря — тоді у шинку сидів Панамарчук Петро.)

Я знов ніби не чую, а вона таки цокотить:

— Несогласний Свирид у Палестини, несогласний . . . Поведе тебе до Панамарчука . . . не пустить до Палестинів . . .

А Демко як гримне:

— Не пустить?! Хто не пустить?

Трохи припекло вже й мені.

— Годі вже, куме, з тими Палестинами! — кажу. Чи-ж припада добрим хазяйнам по світі блукати? Нехай дурні по дорогах тиняються, а доброму, довожу, хазяїну не блукать, а придбать . . .

А він на мене:

— Зась!

— Як то, питаю, зась?

— Зась! зась! — репетує. Не дам у кашу собі дмухати!

— Таке? — кажу.

— А мабуть «таке!» — сміється Демчиха.

Зуби блискотять, з очей аж іскра скаче . . . Рада іродова дочка! Одкинула двері, держить на стежі, та примовляє:

— Ой, Свириде, не баріться, та до дому поспішайте! Чи забули, що Гапка у ярмарку новий собі макогін купила, та такий як із заліза . . . І коцюба в її справна . . . Ой, не баріться . . .

А Демко таки не вгава:

— Зась! зась! не дам собі в кашу дмухати!

Хоче знятись із лави, та не сила — наче прикипів . . . А Демчиха аж танцює:

— Беріться до дому, Свириде, беріться до дому! Ой, беріться, бо макогін у Гапки срібний, а коцюба золота . .

Горобець маленький, а сердечко має . . . І не те що горобець і святий часом скривиться . . . Надозолила мені катова дзундзуриха.

— А пожди, кажу, дам я тобі й макогона і коцюби!

Та вирост до неї . . .

А вона скок до дверей, та з хати . . . Я за нею, та якось трохи зачепивсь на порозі, — бо до ката було там у неї усячини понастановлено, а вона в мене попід рукою дзиг знов у хату, та на дзигу шторх мене у плечі, та хатнії двері за собою на заціпку . . . Я й не схаменувсь, як винхався . . .

Постояв, постояв, полапав трохи двері — двері в їх славнії, дубовії — тай повернув на греблю: хай тобі риба й озеро!

Іду та гадаю: на що то Господь милосерний натворив отсю жіноту? На що вона здалася? Тільки спокушає доброго чоловіка та світ йому завязує!

Ось і гребля. А зоряно так, що здається, зорями в вічі сипле. Коли зирк: він сидить, саме де вірва, та такий невеселий, наче всі шляхи загубив. У воду дивиться.

— А що, кажу, бісику, чого се такеньки зажурився? Зітхає важенько.

Питаю: гірко, бісику?

— І — і! — одказує.

Тай посувається трохи, ніби навдогад: «сідай коло мене». А що, думаю, сяду я, посиджу, бо таки добре спізвився, а дома Гапка дожидає . . . Виглядала-виглядала, а далі вже годі . . . Сидить на лавці, очі втопила в землю й кишить . . . Тихесенько потягну я двері . . . Га! чого се так раненько вертаєшся, господарю? Чому ще хоч трохи не погуляв? Та як візьметься з мене воду варить, то варитиме, варитиме . . . Пізно прийду — не

помилує й раніш прийду не помилує, то нехай вже прийду пізно.

Сів я коло його. Посиділи. Він усе дивиться у воду, а я дивлюсь на його. І такий він, сіромаха, смутненький. Скорчився, зморщився, аж ріжки ніби привяли, — у такій скрусі, що мені жалко стало. А до того ще й цікавий я, що то його, бісика, такеньки сильне зажурило. І знов питаю:

— Гірко, бісику?

А він знов:

— І — і — і!

— А хіба ви вчора народились, — кажу, — не знаєте, що на світі більш смутку, як радості . . . Не з вас воно почалося, не вами воно й скінчиться . . . А ви таки не вдавайтесь у тугу, киньте лихом об землю. Журба сорочки не дає. Не все-ж і хмариться та сонечко заступа — колись і виясниться.

— Не виясниться! — каже.

— Чому так? Нема, довожу, не переходячого на божому світі, нема повсічасного, навічного — або перейде, або привикнеш. Он, славлють, що як обсвідчуться, то живуть і в самому пеклі, хоч у кипячій смолі не велика придоба.

— Що те ваше пекло! — сумує. Що та ваша кипяча смола! Жарти . . .

Та зітха так, що старі височенні верби до землі на греблі похиляються.

— Як підкладати угілля, кажу, та піджарювати, то може, воно й жартики, а як у смолі кипіти, то вже не іграшка.

— Та ваша пекельна смола — ласощі. Я не в такій киплю од вечора до ранку, од ранку до вечора! Га!

Та як гакне, то аж зорі на небі заворушились.

А я йому:

— Панич ви, бачу і чи не паничівські у вас примхи? Траплялись мені такі, що пучку на тернинку поколе тай

реве до Бога, яке його страшенне лихо спостигло. Коли така ваша напасть, я без знахаря ліки знаю.

Аж підскочив:

— Які?

— А ось які: забрать би вас на роботу, на щиру хрестянську, щоб ви й попоорали і попоборонили, а до того попобідкувалися, що нічим засіяти, та пішли, гору-ючи, до дому, а в дома нічим голодну душу поживити . .

Махнув лапкою, ніби: «нікчемні твої ліки!» Тай буркнув:

— І не такої вона мені завдавала!

Наче мене у тімя стукнуло: «вона!»

— Що-ж то за «вона»? — питаю.

— Жінка. З жінкою пропадаю! — признається.

Еге! се вже не переливки! Згадалося, знаєте, яка та сіль в оці, ті жінки . . .

— Жінка? — перепитую.

— Не любить! не вгожу! Не дам собі ради! Пропадаю!

— Отсе, кажу, щоб то з жінкою та не дать собі ради! Нехай жінка буде як кропива жижкая, а в здатнього чоловіка у тиждень стане мякенька, як шовкова.

— Як ваша Гапка? — всміхнувсь та так, наче вкусив.

(Сказано: бісик, то добре зна, де торкнуться.)

— Що та моя Гапка, — кажу, — як ввіряться мені Гапчині примхи, так, бувайте певні, в один мент запобіжу тому лиху.

— Хвастик із вас! — і знов всміхається. — А проте напоумте . . . Скажіть, будь ласка, як би ви моему лиху запобігли?

(Відома річ, кого огнем пече, тому скрізь вода мріється, а хто топиться, той і за зіллиночку хопиться.)

— Що-ж, згожуюся, може я вам і стану у пригоді. Ви розкажіть мені, з чого і як скоїлось ваше лихо, нехай я усею подрібницю втямлю. То може й добру пораду дам.

Він важенько зітхнув і почав:

Впала вона мені добре в око, ледви я її пазорив, — тільки я того не вжахнувся, бо не першина було мені цяцькаться з жінотою. Траплялось, що одна вдрипне, друга задере трохи глибше, третя ніби й за живе зашморгне, то все те, як із гуски вода. Щоб із нею одружитись, або вік коротати, того я і в помислі не мав. Думка така була: погуляю, та поласую, щоб мене брати мої знали, що і я не в пні живу. Доки схочу, доти пожартую, а докучить — далі помандрую . . . Жартуючи, почав до неї вчащати . . . вчащаю та жартую, а далі вже без неї мені якось і нудно і трудно, де вона — там мої й очи, там мої й мисли, а зійдуся — не надивлюся, не наговорюся . . . Ой, тай година-ж була! Як згадаю, то аж . . .

Тай умився сльозами.

— Самий мед? — питаю.

— Мед! — плаче. — Мед! Ой, мед! Такий . . . такий . . . мед . . . такий . . .

— Та годі вже, — впиняю (бо не впини закоханця, то він і поки світа сонця той мед смакуватиме у споминок.) — Шкода, що вража ласощ кисне . . . а тоб її і невцінують. Скис і ваш мед, еге?

Затуливсь лапками, та тільки ріжки трипотять.

— Чи-ж припада жвавому бісиняти оттакечки побиватись? — соромлю його. — І сорому не має!

— А я-ж їй годив! — плаче. А я-ж на своїй шиї скрізь по світі її возив! А я-ж переривавсь, як вона того хотіла!

— Як то — питаю, ви на своїй шиї її возили? як то ви переривались? Розкажіть швиденько, бо незабаром уже на світання благословиться, то їй не встигну я поради вам дати. Годі вже вам ридать — чихніть та розкажіть.

Вгамував він сльози, схилився на праву лапку голівкою, тай знов розказує.

— Забажала вона, — розказує, — світа провідать. Ніжки, каже, в мене маленькі, то шкода їх втомлювати,

а коли ти такий на все здатний, як хвалишся і мене дуже кохаєш, то впоряди так, щоб ти мене на шії возив, та скрізь, де мені любля, та щоб скоком із гори і на гору . . .

Вона ще каже, а я вже долі лежу й шию наставив: «Сідай, моє золото, мостись, моє серце . . .» І повіз на шії . . . І возив . . . І по горах і по долинах, по всіх країнах . . . Возив і в слоту і в мороз і в спеку. Часом духу вже в мене не хвата, от-от впаду, а трохи вона скривиться, то де та сила візьметься — знов перхну так, що аж залускотить. Возив, поки їй надокучило. «Обридла мені та гулянка, ссади мене швиденько!» Я поспішавсь, а був дуже зморений, аж в очах мені зеленіло і хоч не внав, а не вдержався, трохи похитнувся і схитнув її злегенька . . .

Та знов у плач.

— Щож вона? — питаю.

— Розгнівалась. «Зателепа!» — гнівається. «Плюгаш безмозкий . . . Бецман . . . вайло дурне!»

Пригадує, та вилічує як вона його шанувала, та з жалю аж труситься.

— А ви-ж що їй на те?

— Я прошу: серце, вибач мені . . .

— Тай моторяка-ж із вас! — сміюся. «Вибач, серце!» Коли-б мене, я-б перед нею не замружив ока, я-б таку дзундзуриху добре приборкав!

— Як свою Гапку?

Оттаке бісиня, здається спантеличився зі скорботи, а не забува, що й Гапка не що дня свята . . .

Що вам та Гапка на заваді? — кажу. Не за Гапку річ, а за вашу кралю . . . Так отсе кажете ви їй «вибач серце», а вона?

— Одвертається, та кепкує: «зателепа, вайло, потрощив мені усі кісточки». А далі вже й не озивається. Прохав, плакав гіркими, благав, та благаючи й кажу: рад би для тебе на двоє перерватись. А вона тоді: «аңу, перервись на двоє!» Я трохи не до неба підскочив, що хоч

промовила до мене і в один черк так перервась, що половина мене коло її ніжок, а половина геть на одшибі опинилась.

— Вжахнулась? — питаю.

— Не вжахнулась! — Зітха важенько. «Отсе і всего того дива»? — кепкує. «Що то перервась на двоє! Дурниця, пустяковина . . . Коли-б на четверо!» Я зараз на четверо . . .

— Вдовольнили кралою?

— Не вдовольнив . . . «Чому, каже, не на восьмеро»? . . .

— Ви на восьмеро?

— Я на восьмеро . . .

— Догодили таки?

— Подивилась й зморщила носок . . . «Що то таке? Якись мотлохи, чи що? Локшина якась! Тьху! Яке-ж погане! Нехай мої оченята й не дивляться . . .» Пішла і . . . заспівала . . .

Далі вже й не промовить — попридушив його жаль, як зашморгом.

Посиділи мовчки, — він смакуючи своє лихо, а я — роздумуючи, та розгадуючи . . . Боже, Боже! що та жінка може! І котра-ж найущипливійше стає сіллю в оці, найуїдливійше колючкою в серці, чи бісівська, чи хрестянська? Хрестянин, хвалить Бога, не пекельного роду, не приділяно йому Господом, щоб він на вдое, чи на четверо переривався, а проте інколи і хрестянину трапляється така кралою, що йому на мотлохи пошматкує серце, на дрібочки побе душу . . . Роздумався я оттакечки, розгадався, та трохи позітхавши, почав всміхатись: не всі дома — всміхаюсь — у сего бісиняти, що коло мене бідкається, тай ми, хрестяне, незгірші: у які то ми, поздоров нас Боже, пишемось непроторені дурні! Часом пікчемнійші ми від того витороплюватого бісика . . .

А бісик як грімне на мене:

— А ну-ж, чого зубами блискочені, хвастику, ставай у пригоді! Запобігай лиху! Ратуй!

Я зирк на його, а він наче разом сказивсь, й така з його іскра сипле, що аж у вирві сичить. Я хуленько посунувсь далі — бо сиділи-ж рядком, — тай на його:

— А чого се ти, навіжене чортеня, грімаєш на мене, як на свого чортового батька?

— Бо хвастик із тебе! Хвастик! хвастик! — скиг-лить, наче його завійна ухопила.

А от, кажу, як попаду я тебе за твої бісові ріжки, то поти вони й стриміли . . .

І таки-б я його повчив, так не охота, бачте, погани-тись . . .

— Зажди, кажу, зажди — дам я тобі . . .

І не чує, так розпалився, та все:

— Хвастуку! хвастуку!

— Як ти, кажу, дурне біснтя, за мою добрість, що я тебе пожалів, оттак на мене визвірився, то пропадай ти із твоєю гаспідською жінкою. Яке наварив, таке й поживай: не буде тобі від мене ніякої ради, ані поради.

— Давай раду! — верещить. Давай, бо хваливсь, що даси . . . давай, хвастуку.

До того ще почав лаятись, та так погано, що й москаль, здається, його-б не переміг, та так клене, що й найязиката перекупка мусіла-б схватись під лаву. А сам так і сикається в вічи, як оса . . . Спомянув і Гапчин макогін: нехай тобі (нібито мені) до віку Гапчин макогін голову товче, а ти щоб похилявсь, та тільки белькотав: «Галуню серце! Галусю рибко . . .»

— А бодай ти скис! — думаю, а тим часом потроху все далі, та далі від його посуваюсь . . . бо вже й надокучило мені каляться з нечистою силою . . . та до того ще й така думка: чи не доведеться мені за цю пекельну кумпанію возить попа в решеті? . . . Тай кажу:

— Не дурно, кажу, у нас говориться, що як хочеш позбутись приятеля, то нагодуй його голодного, або пожалуй та заломжи його лиху. Мабуть і у вас, бісів, такий самий звичай . . . От така твоя дяка за мою ласку? . . . за мою добрість? . . .

Він ніби трохи засоромився — покинув лягтися і сховив у ланки свою дурну голову, наче вона йому розпадається з туги. А я, вважаючи що він втихомиривсь, зразу гонів на двоє геть від його. Так постерегло кляте чортеня.

— Га! ізраднику! втікати!

Та до мене, а я меж старі верби, та скоком на пеньок, та з пенька черк на вербу, та з верби й захрестився на округи . . .

Як він заскавучить, як заскитгить, Боже мій! світе мій! І тудою звивається і сюдою — хоче до мене присікаться, та ба! нічого не вдіє — захрещено . . . Тільки дурно мордується.

Тай мордувалося-ж скажене бісеня! І скаче і тупоче і по землі качається і в гору пнеться, копитцями і толочить і рие різками і довбає і креше, зубами ляска, аж по за річкою лунає, очима вже помотлошив мене і пожер . . . Крутиться, вертиться, скавучить, скиглить, свергоче, виє, стогне . . . А з самого таке поломя прискà, неначе стонайцять кіп смоляного віхтя палає.

А я уместивсь собі на вербі й байдуже мені: нехай, думаю, турецький син мордується! Я спокійненько, та гарненько пересижу, поки на світ благословиться — а заспівають півні, нечиста сила слизне, тоді поберусь до дому . . . бо таки вже час . . .

Посидів я трохи, подивився, потішивсь . . . далі й надокучило мені. Одно — невелика честь на глілі стреміти, а друге і те, що треба-ж і стерегтись трохи, бо нечиста сила каверзна: часом таке тобі утне, що й до віку чмихатимеш . . . І що далі, то все міні гірш та гірш надозолює . . . До того ще й жалкувати ні на кого, тільки на свій дурний розум: надало змилюватись над тим навіженим некельником! Я, бачте, такий чоловік — мякушка, що нехай де яка пригода, або журба, або смуток, то зараз там мої й жалощі . . . Одже-ж і пожалував. бодай його хрінова мати жалувала!

А час хоч не стоїть, тай не летить крилами. На небі

зорі аж скачуть і такого їх, наче хто раз-у-раз із кошків підсина: молодик ніби все ще в гору підбивається, соловейко не вгава — щебече . . . Коли ще на те світанне благословиться!

І така на себе досада мене допікає, що як би це не я, а хтось иньший, то-б до ладу його вичубив. Зітхаю важенько, та думаю: Гриць наварив, Гриць і поживай!

Тільки що я собі тее промовив, мене наче вхопило: годі панькаться з тією принукою! У достачу тієї підгнети! Не хочу! не буду! Раз мати родила!

Обхрестивсь тай беркиць із верби впрост на гаспідові ріжки . . . Несамовито загарчав гаспід . . . Земля наче луснула . . . застугоніла . . . Загуло, завіхтирило . . . Усе пішло обертнем . . . Та як черкне мене в гору, то я фуркнув як із лука . . . І понесло мене наче степові пухи . . . Несе-несе-несе . . . та все околіями, аж геть поза Трощанські гаї, поза Сорочий Брод, поза Гайворонський степ, та поза якісь кручі, та бескеди . . . Та як бехнуло, то аж трохи не на три цілі у землю мене втрощило . . . Схаменувавсь помалу, підвожусь роздивляюсь . . . Се-ж я у проваллі поза млином! День уже такий, як бик, тичба людей гомонить коло греблі, а Гапка падо мною молитвочку вичитує . . . Сказано жінка: тут би дякувати Господеви, що визволив чоловіка з папасті, а вона нарікати, та гудити, та кепкувати . . . І що-ж ви думаєте, досі не йме віри! «Пяницям, — наполягає — кат зна що верзеться . . .» Себ то я паниця . . . Та до того як візьметься свої докладки докладать, та вигадки вигадувать — бодай і не снілось! То я вже і на змагаюсь, а як тої побідаш, що сів ячмінь, а жінка йому: «гречка!» згожуюся її я: «нехай буде гречка»!

ЛИСТИ З ПАРИЖА.

I.

Життє в Парижі.

З усіх боків гомін і гук. Широкі блискучі улиці палають огнями; по улицах послічними зграями вирюються людей незліченно і незліченно несеться коляс і карит, одна одну попережкоючи, або поруч разом тудою й сюдою, у довж і в поперек — і незліченно людських ступнів оглушає своїм ступом і незліченно колес оглушає своїм груком. А в вічи скілько-ж разом мигнуло і шаснуло! От навалена до самої стелі гора срібних ложок у цілошибнім окні; от крамниця зі свіжими квітками і кожна квіточка скрізь просвічена газом; у ліво купка дерев високих; у право дерева в рядок; от пишні кафе з дверма на стеж, а в середині оксамітні дивани, злотописані стіни, дзеркала, гарно прибрані чоловіки і жінки не потовпляться; он далі повивішувані грывюри і образи мальовані у золочених рамах; а он на зустріч торохтить важкий критий віз парою білих коней, в возі і на возі повно людей; а ось на ріжку зморена дівчинка спродає повялі рожечки у пучечках; он у сторонці когось дожидає карита і сивий возниця тимчасом газету читає; а ось коси висять на продаж і воскові голови показуються у мудрих зачісах, повиті і поперевиті стрічками; от звонкоголосий викрикує книжечку новеньку купити; ось робітники і наймити у синіх і білих блюзах минають; ось жував підголений, у чалмі, з бородою і з карабелею, ди-

висься на превеликі яблука і груші, на морські раки, печені птиці, виноград і апельсини — як же штучно усе те розкладене на зеленій травиці, по столах, як гарно листом обряжено! От сая крамниця єдвабами злотноканими, легкими димками, тонкими рубками, кармазинами цвіткованими, усякими паутиннями, дорогими блаватами і газетами; от зграя дівчат чепурних; от зграя і друга надрігончиків жвавих — і знов наймити і робітники, жуави з карабелями і міські десятники у ґузиках ясных і старі і молоді і малі і великі і усякі люде і знов кафе і знов крамниці і знов купки і рядки дерев і доми височенні о шість осадів . . . І по сей бік і по той бік і за тобою і поперед тобою людні улиці, блискучі огні, колесний грук і людський рух. І до ночі пізної рух і гук, гомін і грук і одляски і одзвінки, ходьби і їзди.

Перш усего замикаються крамниці і розходяться купи людей, що світили очима у крамнишні вікна; бокові, менші улиці втихають — вже добре можна лічити, скільки проїзжає коляс, краще розглядіти людей, що минають, виден буде темний той чоловік-шматовник, що скорчившись никає, з кошиком за плечима, з залізним гачком і з фонариком у руках, риючи да розгрібаючи сміття по під брамами, шукаючи собі здобичи.

А у пишні кафе чим пізнійш, людей усе приповняється, чоловіки засідають по під стіною, по середині і на улиці коло столиків біля дверей — скільки їх їсть тут і це, говорить і читає! Скільки гарних молодниць тут щєбече і сміється теж! Скільки ще столиків застелюється на вечерю! Скільки слуг метушиться вслугуючи. Скільки газет шелестить. Скільки розмови і мови до півночи.

О півночи кафе теж зачиняються. Тоді і великі улиці втихають. Міські дзигарі бють, одні другі, а то і кілька їх у раз вибиває. От вибила друга, третя година. Тимчасом тихо по улицах, безлюдно, хіба який-такий, що забарився де, поспішає до дому пішки чи кіньми. У четвертій уявляються фонарщики загашувати фонарі, бо вже на світ займається; за ними метельщики і метель-

нички ідуть із мітлами улиці мести. Починають прохожати десятники міські. Світ уже займається і зоряється. Всюди по домах високоосадних іще сидять і тихо і брами на розтворі — по улицах тільки шурхають мітли.

Здається, що більш тут метельничок, як метельщиків — а усякі вони — хороші і бридкі, молоді і старі, метуть. Стрілася мені висока і вродлива молодиця і чулося, як вона говорила: «У нашому краї дуже багато і як рясно зродить» . . . Ніхто її мови не прислухав пильно і ніхто не питав, де її край, чи який, а вона усе не вгавала і сама питала у товаришок, чи знають той її край — «може були коли? Може хоч чули?»

Як сонце виблиснуло, відчиняються ворота і вікна і двері; по улицах торохтять вози й возики, розвозячи молоко, мясо, хліб, булки; громохтять важкі омнібуси; наймити і робітники ідуть і минають купами; робочі дівчата біжать на роботу; одмикаються крамниці, прибираються і викрашаються; кафе на стежі знов і сповняються народу. Гомін здійснюється живий і невсипущий. Вже не чути, як вибивають годину міські дзигарі, а що більш вони вибивають, то більш гомону — то більш гуку і груку і одгуку і одгруку — то все більш людей, біготні, їзди, клопоту, руху, галасу.

Що-ж треба ще вилічувати? Яково тут палаців царських, будинків панських? Яково через ріку мостів, коло садиб садів? Якого квітничків серед пляців, дерев між улиць? Дуже багато! Палаці пишні, будинки красні, мости штучні, дерева вирощені на пречудо, сади викохані на вдивовижу. Та одного нема тут — нема тут свіжости ні во чому, що живе і росте — нема, нема, нема, тай нема! Високо зеленіють виголені дерева, рясно цвітуть і сильне пахнуть квітки викохані — і зеленіють і цвітуть і пахнуть, а свіжости біг-ма.

Одна конвалія з нашого гаю освіжить тебе і наче виведе за собою усю розкіш степів і дугів і кучерявих гаїв, а тут конвалія вихована виводить за собою пил і каміння, спеку та вар.стояшний і втому, тісноту та смагу.

II.

Дівчина отруйниця.

Судили тут дівчину отруйницю і я чула який на неї суд був. Судять тут у великому камяному будинку під залізом, із широким рундуком. Будинок той за решетчатою огорожею від улиці. У ліво прибудована церковка з високим тонким шпильом, а в право прибудовані темниці.

Судять тут убийників і злодіїв принародно і прилюдно і багато біжить дивитись та слухати; по сходах і переходах гомонять чоловіки і жінки цікаві, простуючи до судного покою.

Сей покій величенький. Як увійти, таки добреньке місце для людей цікавих від дверей до низенької дощатої загорожі. Поза сією загорожею лавки у двуряд для свідків і знов загорожа, а за нею півочертом пусте місце, тільки у право столик стоїть, а за тим знов півочертом таки, три сходи у вишень і знов таки за загорожею. Там просто три місця у кріслах за столом — на середині для найстаршого, а поруч для судій. У ліву руку місце обвинителю і присяжним, а у праву руку злочинні із сторожею. Поза трома кріслами на стіні намальований Христос на хресті великий, а округи стіни зелені з золотими бджілками.

Перш усего уявляється оборонця у чорній широко-рукавній хламиді, у чорній шапочці на чотири різки; йому те місце коло столика у право — він боронить і вимовля за того, кого винують. За тим увіходять присяжні, аж дванайцять чоловік; далі обвинитель із судьями. Свідки вже тут сидять усі. З бокових дверей уводять злочинцю.

Перше саме слово промовля найстарший суддя до присяжних, чи непристоронно вони рішатимуть, а присяжні по черзі клятьбу дають, що по правді й по совісті

говоритимуть. Тоді вичитують усе, у чім винують і за-
виняють і зачинають питатися злочинці, а виспитавши
уводять свідків пріч і знов по одному приводять, те-ж
питаючи, що вони знають. По сему обвинитель обвиняє,
а за ним оборонця боронить. По обвині й по обороні
найстарший судія говорить до присяжних, що от яка за-
вина і от яка оборона — яке їх буде слово? Чи по тямі
злий чин, чи не по тямі? Присяжні виходять совіщу-
ватись і радитись, а злочинцю уводять, поки усе має
дорішитися. Як уже знов присяжні увійдуть і скажуть,
тоді злочинцю знов приводять і читають їй її часть. Та-
кеньки судом таким судили дівчину отруйницю.

Се дівчина вбога. Родилась вона і зросла в убожест-
ві. В неї є мати. Як іще жила вона при матері, так одна
милостива пані знала їх обох і жалувала і запомагала у
пригоді і любила дівчину і казала, що візьме її до себе
служити. Коли тут на матір її позлодійка і суд і обви-
нили її і зачинили у темницю. Дівчина тимчасом пішла
служити до пані, скорбіючи і боліючи за свою матір і пи-
шучи до неї часті листи. Що-ж то за листи розумні та
гарні! Як щиро вона жаліє і жалує і втішає свою нень-
ку! Як мудрець гудить житте людське, як старе з лихом
єднається, як молоде на краще сподівається. Про паню
нічого, окрім що жити і служити у пані — усе гаразд. І
з дівчини була слуга добра; до роботи згожа, до всякого
ввічлива, до пані прихильна.

Дівчина що ранок варила панений кофій і подавала.
Одного ранку пані їй каже: «Любка! щось кофій поганий:
Якийсь у йому смак чудний». — Який же смак у йому?
Ану я скоштую, коли зволите — промовила дівчина.
Пані їй дала, а вона узяла і скоштувавши сказала: Се
може вам так хорується, а смак як смак. — «А може»,
каже пані, «нехай же доню». І допила. Цілий день пані
усе млоїлось до вечера — у вечері одпустило. На дру-
гий день рано дівчина знов унесла панений кофій і спи-
тала пані, чи здоровенька. «Полекшало», каже пані;
«кофій і сьогодні мені не смачний». Хоч не смачний,

вона його випила і знов іще гірш замлоїло і цілий день знов млоїло і в вечері полегкости не дуже і в ночі нездорово. Дівчина пильнувала свою паню, давала води пити, укривала одягом, цілувала. У ранці знов кофій принесла і знов пані випила, а по сему зараз як узяло паню млоїть, як вхватила колюка болюча, корчі, аж вона почала у крик кричати. Дівчина впадала коло неї, сусіди прибігли, по лікаря послали. Лікар зараз каже: отрута. Хто отруїв? Питати, шукати — за дівчину у той час. Дівчина відрекається: «Не знаю нічого». А тут знайшли у кофійнику, у щербці аж пятнайцять головок від сірничків, від запалок. Тоді дівчина призналася, що: я, каже, хотіла її струїти. Пані ледві визволили від смерти, а здоровле панське по вік зрушено, а дівчину стали судом судити.

На суд усіх їх звели: і дівчину і її матір і паню її. Зовсім молоденька дівчина, виросточок — у чотирнайцятий може рочок уступає — невеличка зростом, огрядненька в постаті. Мабуть дуже розумна і дотепна і забігла розумом; не боїться і не плаче: сидить і нікуди пильно не гляне. Мати її і пані для свідку і вияву. Мати гірко плаче затуляючиєь руками; пані ридає і раз-у-раз скрикує; чотири рази омлівала — виводили її і знов приводили. Як спитав найстарший дівчину, чи хотіла паню струїти — еге, каже, хотіла. — «За що?» — Так, каже; втомила мене служба в неї і огидла міні. — «Може пані була лиха дуже, може обидила чим небудь?» — Ні, пані була од першу до кінця ласкава і добра. — «Чи не підговорював, чи не підмовляв хто небудь струїти? — Ні, ніхто ніколи не підговорював і не підмовляв. — «Чи знав хто другий, чи вона кому признавалася?» — Ні, ніхто не знав і ні кому вона не признавалася. — «На що-ж вона важила по тім, по отруті? — Вона не важила ні на віщо по тім.

Тоді почав її старший соромити й совістити, повелів її глянути на свою рідну питому матір, на паню, котрій вона за ласку та за добрість віку вкоротила і здо-

ровля згубила; казав згадати і праведного Бога в небі; наполягав, щоб вона каялась, щоб вона Господа просила, щоб у всему чисто призналася. Дівчина усе слухала стоячи і знов одказала тими-ж словами: вона нікому їе признавалася, ніхто не знав, ніхто не подмовляв — усе вона сама. І отруїти хотіла не важучи ні на віщо, а так, за тим що огидла їй ся служба і втомила її. Тільки в неї і випитали. Пані за свідка ледві промовляла з плачем і з риданням. Мати на вияву кажучи завіряла, що нічого не знала ніколи. «Хоч я нещаслива, хоч я з темниці! . . .» Почала була мати таї не словами, а слізми доказала свою річ.

Завинитель почав винувати, а оборонця почав боронити. Завиняв той, що аж тричі труїла день-удень, а другий боронив, що ще вона молоденька, що вона сама не розуміла що за чин чинила . . . Дівчина сіла, як перш сиділа. Мати усе плакала. Пані усе ридала й омлівала. Найстарший запитав присяжних, яке слово вони скажуть: чи по тямі, чи не по тямі злий чин? Присяжні вийшли й дівчину вивели. Незабаром у дзвоник задзвонили і присяжні уступивши казали, що злий чин не по тямі. Дівчині не присудили жадної кари, окрім всадити її у дитський дім на вихованне її на ісправу, аж поки уступить у літа зрослі. Знов увели дівчину і прочитали їй, що над нею рішили. Вона слухала й знов її повели і знов вона пішла така, як прийшла. Матір її знов до темниці виправили. Й усі розійшлися.

III.

Лист з Парижа*).

Ми з хлопчиком вселилися у пансіоні, у великому домі у два осадн, а дім той у дворі за високими воротами під кам'яними левами. Далі у дворі повз будинками вяне

*) Се третій лист, друкований у-перве в Літ. Науковім Вістнику 1908.

В заголовку; п'ятниця.

ріденька травиця та чубок крегких деревців пропадає — хазяйка хвалиться ніби то сад у неї . . . Не такі сади мають до мене з України далекої, — не такі, а густі, кучеряві, родючі і рясні усяким плодом і ягодою, повні птаства і співу . . . Годі-годі-годі!

Хазяйки наші дві — одна стара, у таких морщинах і морщах, що їй не сказати, а про те ще крінка і жвава; друга теж не перволіток, румяна й огрядна — се дочка, а то мати. А обидві прибрані такенькі, що аж тричі рябенькі, а ласкаві, сказав би — тітки рідні, а вже як не тітки рідні, то нехай жалосливі дядини, а дроботонці такі, а говорухи такі — що тільки слухай жваво. В їх дуже живе і столується людей і ми в їх заповнилися поки що на цілий місяць.

Вихваливши ту кімнату, що ми з хлопчиком собі паняли, хазяйки повели дивитись, показували столову, де обідають. Ця столова довга та ще їй предовга і узька, у продовж стіл довгий узький, над столом висить газова лампа. — Як її по нашому назвати? Одна київська дівчина як вгледіла таку, «бач», каже; «яка світиця світить!» — то нехай же тепер буде як хто собі схоче, кому лампа, а мені світиця — ну добре. — Газова світиця висить над столом, округ стола стільчики сидати, по під стінами шахи високі позамикувані, ряд вікон на улицю — та й усе. Далі хазяйки повели ще показали кімнату, ту гостинну панську. Тут малиновий ковер на всю долівку, малинові дивани і кресла наче їх не становлено, а з жмені пущено, одне до вікна одсахнуто, одне у бік, друге знов у другий бік, инше припнуто до стола. Стіл по середині круглий, застеляний малиною скатеркою, закиданий шитвами жіночими і вишиваннями, книжками і кошечками; на столі світиця одна і друга під шалчуком (це теж таки київська дівчина узвала, «бач», каже, «ще їй під шалчуком!»). Мраморяна піч — та воно не піч, а тільки за піч тут одбува . . . Це бачите, пристінно вироблена наче ряма з мраморяних пластів заввишки як стіл, зверху пластичкою теж мраморяною припята; у тій рямі на підлозі жа-

рівня залізна, — кладуть на тую жарівню дрова та її палють, або уголь камяний. В нас такі вироби не гурт то часті, а за те й імя їм нема — заждемо поки пойменує який пічник містець, або який щасний камінотрус, як де їх трапиться по вельможних панах так зочити; поки що нехай буде мраморяна піч — мраморяна, кажу, піч. Дзеркалан у золочених рямах, образи мальовані теж у обзолоті; арфа у одному кутку; фортепяно у другому . . . У цю гостинну зіходяться панії і панночки у вечері, хвалилися хазайки, — тут собі вкупі шиють, читають, говорять і бавяться; хто хоче грає, або співає, кому хіть, брязкить на арфі.

Боже єдиний! Поглянути лю тій кімнаті гостинній: яке ж не придобна, а розкішна на придобу — яка ж не вітна! Здається найшальлива найпуста дитина тут не гратиметься; найвірнійші други не розмовляться із собою; кожна душа весела схолоне, а що вже щирому серцю то загибати уступивши!

Першого вечора, як ми перебралися, стрілася мені у переході сусідка моя французинка, гарна, жвава, говірка молодиця, у чорній шовковій та пишній сукні, у дивних та чудних зачісах. Зараз вона почала зо мною мову, стала мене до себе звати й зайшла сама до мене і похвалила хлопчика, що вже спав на ліжку, й оповістила мені новин не лічучи скільки, і в мене поснитала багато, чого я знаю й не знаю. Очі в неї світили як дві свічки, а язичок . . .

Світе мій! . . . допалася вона до мови як ужака до молока . . . Світе мій, яка ненасить! Говорить-говорить-говорить та й говорить! А що ті зачіси на голові то її не списати пером які: волосся і звиті і перевиті, з одного боку в вузлі, з другого боку попущено в кучері; і заплетена одна прядка і знов друга прядка розплетена, і трошки пригладено й трошечки підкосмичено, — аж лихо!

Ця пані удовіє, — вже три роки тому, як поховала чоловіка, два роки тому як покинула свій рід далеко у

одному місті і живе у Парижі з маленькою дочкою своєю. Незабаром постукали до мене у двері, відчинилися двері й на порозі уявилася дівчинка — сама красочка: кучерявенька, плечечки голі і ручечки голісенькі, а білі, як молоко, — на кругленьких локоточках ямочки, на рожевеньких щічках ямочки, у рожевій коротенькій суконці, у рожевих півчобітках.

— Мамо, це ти тутеньки — промовила вона стоячи в дверях.

«От моя дочка» — каже мені пані. «Софі, ходи ближче!» Рожевенька дівчинка увійшла, на добри вечір мені дала, стала коло своєї мами й якось приспустила оченятка — як же ті приспущені оченятка усе бачили у горі, у низу, округи і скрізь. Зараз вона вгледіла, що спить хлопчик, а мати її його ще показує та каже: «бач, хлопчик маненький», а вона одказує голосочком блаженським: «еге мамо! У ранці гратимемось з ним разом». — Тихенько, не розбуди його — говорить мати. «Ні, мамо». І стала тоді собі тихенько коло стола, спитала мене, чи можна їй у цю книжечку дивитись, і почала дивитись у книжечку смиренсьенько. А пані усе говорила, поки не продзвонив дзвінок коло її двері, — тоді вона зараз похопилася, попрощалася і зникла, і дочка за нею.

Не встигла я подивитися добре, як спить хлопчик, знов хтось стукає у двері, знов відчиняється — знов на порозі рожевенька дівчинка.

«Я вас не потурбую?» питає.

— Ні, — кажу.

«Можна увійти до вас?»

— Увійдіть.

«Може вам чого треба, то ви мені скажіть, і я побіжу покличу слугу».

— Мені не треба було нічогосьенько.

«Чи вам не нудно самим? Хочете, я з вами посиджу?» Й сіла, і сукнечку свою гарнесенько роскинула по креслі.

«Ви ще ніколи не були в Парижі?» питає.

— Ні — кажу — це ми у перше тут.

«Ото усе-ж вас бавитиме — Париж гарний і усі тут прилюбляються. — Ви багато купуватимете? О, крамниці є на вдивовижу! Моя мама багато собі купує. Чи знаєте — вона заміж йде. Еге-ж, мама йде заміж. За графа А. віддається вона. Він вродливий дуже, граф — у нього чорний вус. Він має вжитки такі, має коней, має садиби недалечко від Парижу. Як літо, то житимем там, а як зима то зараз в Париж — тільки вже не тут, не в цьому домі — у другому вже, у нашому. Отце я не заплачу, як поїду звідси, покину цей дім, бо тут мені вже усе приобридло страх! Усі хто живе тут, такі вони нудні! Ви ще нікого не знаєте? Тут їх багато!

«Найкращу кімнату наймає пані Р. з своїм чоловіком — о, вона жовта-жовта-жовта, як не знать що! Як добра апельсинка, і суха вона і костява вона, а вбірається усе у таке ясне . . . Як на мене то зовсім вона не гожа . . . О, що за красу, то краса найменший з усіх її гріхів, найменшечкий! Її чоловік — це старий добряка, що завсіди частує чим-небудь . . . Теж не припада мені до смаку панна М.—та здорова, льодова Англичанка. Чи знаєте усі Англичанки страх які льодові, а ще гірш, що завсіди вони дивляться як ченці, як проповідниці — усі, — навіть добрі, навіть дурні — усі! Ось сусіди ваші у праву обстїнь теж . . . Скажу вам, не пришанували й вони мене і важка мені їх ласка, хоч вони обидві безуразливі душі — і тітка й небога. Тітка вже старенька дівчина, а небога молодесечка і свіженька, а обидві такі соромляжі, та боязькі, та плохенькі . . . У себе в кімнаті своїй обидві співають — нема вгаву, а в бесіді сидять з мовчком, уст не вміють розімкнути, німіють . . . А кінець вам з кінцем такі обидві смішні, хоч за гроші показуй . . . О Боже мій! Мій Боже!»

Дівчинка шморгнула плечичками й дзвінко засмілася і знов промовила: «О мій ти Боже!» Подивилась я, слухаю; і знов почала цокотати:

«Живе тут пані з Португалії — отця втішна — то

вже втішна! О, яка весела, як усіх смішить! Дуже гостра й розумна. Тільки що часом єхидна . . . часом вона вам таки вже нелестиві річі підведе . . . Товста як барило й лиса, а вбірається гарно, хоч не до лиця собі — от почепить, що наче й не зирнула у дзеркальце — вбрання її такого-такого придбано і таке дороге . . . Присмачає вона ласощі не вза-уміру й поїдає тих ласощів не в себе — така! Ще тут живе Шведка, панна, ведмідь той вчешний . . . ця не спокусить нікого — ні! Усе з своїми нікчемними книжками, а приступи хто до неї — «що вам буде завгодно?» — о, бачите, ця не всолодить нікому життя в світі! . . .

«Малесенький Англичанин живе з слугою, недоросток собі, слабкий, хіренний, не може ходити, возють його у возику, як погода, гуляти. Я його часом одвідую й не бавні й ті одвідки . . . він недугує усе, то недоторкливий такий, імбічливий . . . Отце завтра усіх побачите при обіді. А чи ви вподобали хазяйок? Вони хитрі жінки, і мати і дочка, вони вам наговорять такого меду, що й обіруч не піднести, а нишком підведуть під монастир — такі вони! І обидві жадухи такі, у скупощах кохаються . . . хазяїн — бачили його? він смирний собі чоловік і багатіє думкою, що такий-то вже він хороший, такий-то вже молодець! . . . Правда, він на лице хоробий, тільки, дурне таке як дрова . . . Він усе малює — маляр — і жінки боїться, як огню пекучого . . . Ох, знаю я усіх їх, знаю! Усі нудні, усі обридлі . . . Коли б вже хучче поїхати, покинути!»

Тільки дивитись, та слухати та дивовати, що це за єдне сидить проти очі та говорить!

Скочила вона з кресличка, опинилася коло хлопчика. «От кому добре спиться!» каже пошептом киваючи мені на його. «Він любенький!» (доторкнулася до його головочки) «яке волосся мягкеньке . . . йому в кучері волосся вють?» — Ні, кажу. «Ні? Шкода! Кучері-б йому до лиця . . . любенький-любенький — чого тільки поважний такий? Чи він і в обуді такий поважний? Чи

вже такий? Як його зовуть?» — Я казала як зовуть. — «Ой, ой яке імя! Та дарма — я вивчуся. Певно він хлопча добрий і любий — еге? Я вже знаю, що він із мною полюбиться. Які його літа?» Казала її які його літа і поспитала її, чи вона вже багато вижила віку. «Девятий рік почала я від Великодня», каже, «а що я, кажіть, яка? Чи велико зросла, чи мало, чи так як треба?».

У раз опинилася проти дзеркальця, обертається бочком, обертається другим, повертається потилечкою й стоїть проти мене вже, дивиться й всміхається, дожидаючи, що я мушу казати: о гарна ти, гарна! Найкраща з кращих!

Казати, чи не казати, то вже своя воля, а подумати, то думка наперед не питається, а самохіть наvertsається й наvertsалась мені думка й гадка, чи я коли з роду бачила таку дитину? Чи то вона така прирожденна, чи то вона така вчена?

А вона вже коло мене прихилилась, в уха мені блаґенький голосочок дзвінить, — та такий то вже голосочок скрадний! — «Чи-ж ви мене любитимете? Любитимете, еге?»

— Не знаю, кажу.

Вона отхитнулась швиденько і подивилася очима мені в вічі. «О!» промовила вона і очі гарні, проникливі її очі ще пильніш в мене впилися.

«Це мені дивно!».

— Що-ж вам дивно? — питаю.

«Що такеньки ви мені одказали — того я дивую, що так ечки одказали ви.»

— Чому-ж ні? — знов питаю.

«Та на таке питання зауряд одказують: еге, а вже-ж, а як же, любитиму, дуже», одмовила вона усміхаючись, як сама світова наука та заморські дойшлости*).

— Що-ж, питаю, як так одказується, то так і робиться?

*) Попершу було «людська довіда».

«О!» скрикнула вона і засміялась. «Це вже ви передали», і знов засміялася і спитала: «чи ви ніколи не чули, не бачили, не знаєте — де ви жили досі? Ваша країна дика і дивна дуже? Ведміді у вас там панують і захирають кого хочуть — правда цьому? Яка там у вас громада проживає? Чи у вас як що кажуть, то усе так само роблять, як казано? Чи вилучаються там у вас бенькети і танці? Чи там у вас вишукуються чоловіки приятельські? Чи трапляються панночки чепурненькі! Чи до ладу вбіраються вони? — розкажіть!»

Та їй пригадалося-ж мені! Чи мало, чи мало! І панночки, і бенькети, і танці, і ведміді, і чоловіки, і громада, і уся правда збірана і усяка кривда не зочена. Як панночки викрашаються, бенькети гудуть, ведміді й танцюють й захирають, чоловіки приятельсько говорять, клонна громада слуха . . . Пригадалася одна мені панночка — не скажу вам звідки вона і як зовуть її, бо чи-ж ви без мене не досхочу знаєте панночок на ім'я і де кожна родилась-хрестилась, чи не вилічили скільки грошей у посаг їй віджалує батько і скільки примхів приділено їй з роду — де там! Знаєте ви у якому талярі який щерб і яку примху як роздражнити, посудили ви, повинили й каратимите усі її гріхи, коли Бог попустив її зогрішити, й понівечили усі її добрі чини, щоб не стали вони за охрану й оборону, — то буде з вас. Нехай те, що мені пригадалося, мені й зостається. Така вона була, панночка тая, що присягала «любитиму» наче «на добридень» віталася. А по добридень та й шуш! бувайте здорові, шукайте вітра в полі . . . Пригадалася знов инша дівчина, що як казала «любитиму», то й до смерти залюбилася.

Рідненько вона придалася й віддалася і вірно ходила у слід за своїм коханням, де йому вгода, куди його воля; шла вона з Києва до Ніжина в холоді; шла з Ніжина до Лубен в голоді; з голодом, з холодом та з третьою недугою дочапала щира аж до московської границі — побралась би й далі та вже смерть заступила й припинила.

Пригадалася знов і така, що любила та ніколи не казала, і знов друга, що казала багато та не дуже влюбляла . . .

Й чоловіки пригадалися, що вони навчали: не вір нікому, не буде жалю, та й самі віри няли й одбували того жалю береженого самі: і ті невірющі, що завязали світ божий не одній душі благій. Пригадалися приятні річі, пуста розмова, лестива, хоч клонна громада; — роскіш, пиха, вбожество, сила самостайна, перешкоди й перекори, потвір і надія, добро і лихо — усе що у світі бува. А чого, чого, чого у світі не бува, аби здорова на плечах голова! Це мені так пригадувалося тільки, а гостійці своїй я сказувала те, об чім вона питала мене, що вже нас не зовсім, справді, ведміді зіли, не поспіль вже нас, справді, й простота посягає . . . Що в нас по містах вибудовані пишні будинки, з ясними вікнами, з широкими ворітьми, з такими великими дверима, що здається усьому миру хрещеному увіходити місця не бракує, — тільки що не уступає туди багато людей — хто не насмілиться, кому нема по що, а то такий вибереться, що не схоче . . .

— «Не схоче?» промовила дівчинка. «О! чому-ж?» і додала: «кажіть, кажіть я слухаю!»

— Отце-ж стоять такі пишні будинки пишні і живуть там пишні пани й виростає панночок і паничів, скільки Біг дасть. Їдять і пють вони смачно, сплять розкішно, слуги роблять і годять їм безвиможно і ходять до них у гостину теж другі пани пишні, а роки упливають, як бистрії ріки; панночки і паничі викохалися — виніжені та виховані — не успіли книжок начитатись, награтись, наспіватись отцю-матері і собі на втіху. сусідам на муку, як тут посилає Господь долю — панночці розумного чепурного пана вельможного, що її посватає, а паничови покаже красну безприганну панночку й він її собі обере. Здружкуються вони і починають жити, ще в кращих будинках, прикупають села, прибільшають собі повагу — їдять вони з сребра, шоть з хрусталу, а частують з золота, одягають-

ся у легкі дорогі шовки у літі, а як зима — беруть на себе мягенькі оксамити, обгортаються теплими кунями та бобрами; їздять вони у таких колясах, що хитає як у колисці, возять їх такі коні, що аж землю рвуть; вслугують їм слуги такі терпливі як вчені, — от пани в нас такі знаходяться!

«Добре-добре!» знов промовила дівчинка. «Найхитніш усього мені одягнутись у куні або в лиси . . . Мама казала купити мені на цю зіму . . . Говоріть-говоріть ще далі!»*) Знов треба було їй розказувати як стояла одна козака пасіка й треба виписати, що то за річ пасіка тая; і як була огорожена частка травистого зеленого поля і як в огородь загородив козак аж сім високих, старих коренатих дубів і вісьму вербу гіллясту — хто не побачить було вербу тую, то спитає, як вона уросла тут сама поміж дубів, а верба що весни давала виду, що хоч сама вона поміж дубів, та добре їй рости тутечки, бо росла вона, угоняла хучче козакового унука Михайла. — Кажу Михайла, бо він не любить, як хто його покличе Михалко й не дочуває, хоч у десяте гукніть, а як покликати Михайло — зараз він наче вродиться поперед вами у широкорукавій білій сорочці, у широких шароварах. у червоному поясі — у тому самому поясі, що він сам купив у ярмарку аж у Кролевці. Тоді-ж покупив-він і чоботи свої з червоним закотом, і ту шапку чорну, що він її дуже прилюбляє й ошамненько бере на себе і що, як візьме, то дід сміється й каже: «Гледи, Михайло, гледи, рознесуть твою славну шапку лакомі бджоли на мед». Михайлова маненька сестричка білявенька, русявенька босоніжка Маруся як почує, що дід те говорить й сміється, собі теж підзвонює . . . Тільки Михайло посміху не

*) Далі йде од слів «Знов треба було . . .» текст видрукований в «Меті», 1864 р під заголовком «Медвідь» (передр. в Народніх Оповіданнях, як осібне оповідання—вид. Видавн. Спілки ч. II). Перших кілька рядків в оповіданні «Медвідь» трохи иначе зредаговано: трапляються одміни й далі. В друкованому тексті не Маруся, а Мелася.

потурає, низько насува чорну шапку на чорні брови й похожає сам оддалік як гецьман поперед військом . . . Отце-ж, кажу, як поважненько покликати його «Михайло» зараз він наче вродиться й, обтрушуючи своє темне волосся і поглядаючи своїм хорошим поглядом, питає звичайненько: «чого треба вам?» і, коли вам діда треба, він зараз побіжить і приведе старого од вульлів, а коли вам треба сестрички його Марусі, він примчить Марусю сестричку. Часом Маруся буде соромитись і сховається у траві або за вулій — бо Маруся маненька як вузлик і всюди може приховатись, а до того має надію, що як собі затулити хоч одне очко (обох вона ніколи у світі не затулить, — хоче усе бачити) — хоч одне очко затулити, то й не знайде ніхто — а Михайло таки одшукає і як не вговорить йти доброхіть — Маруся своєю волею живе — то схопить її та й принесе жваво й браво й сміючися, хоч може Маруся і щипнула його по дорозі. Чому ні? Одна люба тиха дівчинка вкусила мене колись до живої крові, як я силоміць піднесла її на руки . . . Не гарно кусатись, та й не гарно й силувати. Не гарно силувати, та не гарно й*) . . . Не став би й Михайло сестричку кривдити, як би вона справді гнівалася, — ні, Маруся не з гніву так чи так боронилася, а тільки з самого сорому, бо страх була Маруся соромляжа і як заглядить чужого чоловіка, то не те що личечко, а й ніжечки, здається, малесечки порумяніють, утікаючи, і не знаєте самі, що се втікло від вас: чи зайчикок стрибнув, чи пташечка пурхнула, чи дівчинка зникла — не можете ви собі виявити істно, ані людям виписати добре; а коли-б же чули ви, як Маруся вимальовує вас і ващу одежину і похід і погляд! Вона встигла вас і зобачити і розгледіти і так вимальовує словами, що у-друге вас пізнають усі в хаті, коли увійдете: «А, се той добродій, чи тая добродійка, що

*) Далі не стає частини оригінала, що відповідає стор. 245 ряд. 6 знизу до 248 ряд. 14 зв. тексту останнього львівськ, видання (Львів, 1903, т. II); відти передруковано се місце.

Маруся розказувала». Хоч се, бачте, трудно, а я таки вам радитиму з Марусею признакомитись, бо вона розумна дівчинка і багато де чого знає й така ласкавенька, що й вас де чого навчить. Якого пісень славних вона співала, якого казочок потішних уміла і не то що дорогу у Київ — знала вона навіть кудою у Херсон братись.

Отсе-ж козак старий — звали його Загайний — погородивши загород, постановив вульлів чимало: було їх там наче снопків на добрій ниві — і вже не полічу мабуть, скільки багато тепер у його їх придбано: мабуть багато тай пребагато, бо рої там роїлися виборно, так що тільки не подивуйте у лиху годину, — виборно роїлися! Було раз-у-раз чути: «рій! летить! від поля! від гаю!» То Михайло скрикне: «рій!» а Маруся за ним як у дзвоники перебиває: «рій-рій! рій-рій!» то знов Маруся закричить: «летить-летить-летить-летить!» а Михайло біжить вивіряти, чи правда; то знов дід, плетячи кошик, наче духом вгадає, що рій надлітує і йде його накривати . . . Страх якого діла було у пасіці! У кутку дід там заплів хижку з лози, Михайло покрив її соломкою гарно, а Маруся промела коло дверей і сказала: «отсе вже й зовсім теперки!» Дід насадив і калину і бузину і рожу гожу з Михайлом, а Маруся насіяла всячини і усе принялося, зійшло і проквітало одмішне й перемішне, як у празднику люде, на диво Марусі, що каже, сіяла усе окремішне, ряд по рядочку, а зійшла така мішанина. Михайло на сю річ сестриччину мовчить, бо не хоче змагатися з дівчинкою маленькою, — мовчить та тільки дивиться, як рожка хилячись із гіллячки, наче питає, чого це так підкотивсь до неї хорошої низенький василечок; а василечок низенький, не вважаючи на питанне, викида квіточок не в свою силу василечу, одбившись від свого роду, других василечків, що їх заступали задирливі купчаки; листатий любисток тут побратався з жменькою конопель, а коноплі знов побралися між маки повні, а маки знов уґнали у волоський горох, а скрізь усюди колоски постріляли житні, — де один, де два, а де й посемейкою і

вже як де посемейка, то й перенадила за собою і кукілю червоного і синіх волошків. Чи теж мало зілля не сіяного, непроханого й некоханого нагодилось у дідову пасіку — і над усім літають бджоли гудучи. Славно у тій пасіці. Дихать — не надихаться! Лехко, вільно! Куди глянеш — усе поля широкі, чисті і по полях дуби, зрідка дуб од дуба, як намети проти сонця розкинуті; у село шлях звивається, а села самого не видати за могилою стрімчастою, — видко тільки від схід сонця гай здоровенний, темний . . .

Славно було літувати у пасіці Михайлови з дідом; і Маруся маленька, покинувши матір зі старшою сестрою домовати, сама прителіпилася до дідуся і хазяїнувала у його пасіці: співала пісень, ходила по полю збирати полуніці, розбила два горщатка і одну мисочку, теж бджоли доглядала так, що аж, незвичайні, кусали її і тим робили часом із любенького личенька не-знаць що: з одного боку глянь — Маруся: її щічка, її вічко; а з другого боку глянь — якийсь дутик . . . Уставала Маруся ранійш од усіх і лягала од усіх пізнійш, бо пораючись у діду-севім хазяйстві було їй, вже казано вам, такого діла, що ой-ой!

Отже одного вечора, втомившись, лежав Михайло на траві у пасіці і дививсь у небо. Вже зорі поскакували й тонесенький серпок місяцевий блищав над дубом, ніби зачепивсь за кучеряву гіллячку. Маруся, теж втомившись, лежала й ворушилася, дрімала й питалася, чого це досі діда нема. А діда як нема, то й нема, — і в далині не видко.

Пішов дід того вечора у село та чогось дуже довго забаривсь у селі, бо вже ніч глуха, зорі зорють, серпок високо підбився, а діда усе немає й не чути — усе тихо. Коли разом земля загула від гаю і щось важке наближається до пасіки — таке важке, що й не зважити на вазі! От воно поронило лісу, суне поміж вульлів й вульлі валить і квітки давить, й бузину й рожу ламає, і дуба

кріпкого втрухнуло минаючи — Господи світе! Що-ж ви думаєте! страшений, патлатий, важкий ведмідь одвідав! Не здумав ще Михайло що його робити, а вже коло його манесенькі трепечущі рученятчка обвилися як цупка хмелинонька й голосочок шепоче: «о, братіку коханий!» А ведмідь наче хазяїн посува та оглядає, де краший вулій, солодший мед; от впав йому такий в око, за раз лапу патлату туди, видира й лакомиться.

«Марусю, біжи до дому, біжи хутенько, рибочко! вимовляє Михайло по тихесечку.

— А ти-ж? — вишептує Маруся, не пускаючи його з ручок.

«Мені треба тут бути . . . я його піду вижену . . . біжи-ж, біжи . . . або заховайся у хижку — ховайся у хижку, ховайся!» . . . Та й тягне її заховати у хижку.

— Із тобою! Із тобою! Сама не хочу — не хочу, братіку! він тебе зість . . ., не хочу без тебе . . . Сховаймося разом.

А страшний ласач патлатий учищає та й учищає мед по волі й по роздолі, — часом подивиться на серпок місяцевий у горі, ніби кажучи: «ти, серпку, добре мені світиш», часом ніби поприслухає: здається дівчинка тут з хлопцем перешептує.

«Пусти-ж бо, Марусю, пусти . . . я піду до його з кийком, та й годі! Піду!» каже Михайло, зриваючись й шукаючи очима великого дідового кия і з опалу нічого не збачаючи й одтискаючи Марусю від себе; а Маруся проситься й молиться й так пригортається наче прикипа . . . Коли ведмідь кашлянув . . . ждати що зареве . . . А ні, — він пав долі та як почне викачуватись та вивалюватись по траві, як почне! — несоромляжий, необачний патлачу! Укачавшись, увалювшись устає, струшує патли, оглядає — та як оглянув вульлі, отже присій Богу засміявся й щекнув зубами, як білими гострими сокирами — сказати би тішучись, якого вчастив меду солодкого . . . Та й поступав до гаю, вгинаючи

землю під ступою . . . І вже сам пропав з очей, а важка ступа ще оддавала по полю*) . . .

«Ну спасибі Богу, що він не зів тих діток», каже моя гостійка. «Вони-ж не zostалися вже там більше жити?»

— Чому — zostалися й жили, — одказую.

«А ведмідь приходив ще?»

— Ні, не було.

«Це щастя! а все таки лучче б покинути таке місце небезпечне — то вони з нерозсудних голів своїх не покинули! Розкажіть мені ще, коли ласка!» просить знов.

Й знов починаю їй розказувати, як була собі дуже вбога молодиця з дитиною, дуже вбога — таке вже вбожество нещадиме, що не те, що самій їсти, — дитину не мала чим годувати. Думала вона думала, плакала вона плакала, та й узявши дитину пішла на побідки . . .

«Еге-ж! Еге-ж!» перехопила моя гостійка. «А чи ви знаєте, як вони, ті молодиці вбогі, дурять та підводять часом? Приходила тут одна, — така вже нещасна, що глянути та заплакати, й таку вже біду вона розмальовувала аж страх: й діти її обсіли голодні, і чоловік вміра, і господар з хати жене . . . А далі й дізналися, що в неї ані дітей, ані чоловіка нема й що вона п'яниця превелика й не хоче заробляти . . . Не треба, бачите, усім віри нять . . . Не треба — щоб не одурили» . . .

— Та вже-ж не з роскоші никать по чужих людях да піддурювати такеньки, — кажу.

Маленька знатниця й це знала.

«А вже-ж, а вже-ж!» каже, «вже-ж не роскіш! У світі чи мало прожива без долі, без талану! Годі вже говорити, бо дуже жалко . . . Гай-гай! як пізенько! На добраніч вам! У ранці я до вас прийду. Ранесенько прийду. На добраніч!»

Та й випорхнула за двері рожева гостійка.

Другого дня таки ранесенько сидимо ми з хлопчиком та говоримо, коли ось стукають у двері, відчиняють,

*) Досі зміст «Медведя». В друкованому тексті, де воно видруковано як осібне оповідання, текст значно перероблено.

й на порозі рожева дівчинка сміється й вітається, уступає до нас, — добридень мені, добридень хлопцеві — чи здоровенькі? Як спалося, що снилося? А сама усюди: і в цім кутку, і в тім кутку, і в третім і в четвертім, і біля вікна й коло стола, і за нами і поперед нами. Хлопчик дивиться на неї у дві очі.

«Це ваші книжки?» вона пита в його. Нема одказу.

«Чи ви любите книжки читати?» знов нема слова.

«Маненькі казочки, є? Чи вам більш до сподоби книжечки з образками? В мене такі є книжки з образками — чудові! — я вам принесу . . . Принести?»

Знов таки, ані пари з уст.

«Маю я теж играшок й забавок багацько . . . коники славні маю . . . Го! я знаю ви любите коників! Еге, еге! Хочете бігати зо мною? Ходіть — біжіть! . . .

Вона потягнула хлопчика за руку ухопивши, а той уперся: — ні, не хочу бігати — промовляє.

«А! це ви промовились, хвалить Бога! Хочете в опуку перекидатись? Нумо!

— Не хочу.

«Отце! з вами не зговорити! Та може ви не вмієте опукою перекидатись? Маєте опуку?»

В один мент кинулася вона тудою й сюдою, зазирнула під стіл, побачила на столі, відчинила шафу, струхнула хустку велику на креслі і одшукала опуку у кошничку й почала перекидатись з ручки у ручку.

«Я вже знаю, що ви не вмієте такеньки перекинути», каже хлопцеві, «ні-ні-ні! У світочку — ні!»

Хлопчик всміхнувся простодушо.

«А що-ж це завірятимете та запевнятимете що вмієте? Не пойму віри, не пойму! От вам опука! От маєте!»

Та шибанула в його опукою, хлопець похопив та пустив до неї, вона ще хучче до його — та й узялись бухати. Та й признакомилися із собою.

«Чому ти не хотів ізо мною говорити?» пита дівчинка кидаючи та підхоплюючи. «Чи ти злякався? Чи я опудало таке — ге?»

— Ні, ти така як лялька з крамниці, — одказує хлопчик, — тільки що ти багато говориш.

«Я хороша як лялька?» спитала.

— Еге — одказав.

«Чи-ж ти ляльок улюбляєш?»

— Ні, а бачив учора; — тай розказав їй яких він учора ляльок бачив, таких що вимовляють «тато» й «мамо» як добре пучками прижати, та притиснути.

«Чи ти підеш із нами обідати у низ, у столову?» спитала знов.

— Пійду.

«А знаєш що діти не обідають з нами маненькі — маненькі діти тут обідають окрімішне» . . .

— А ти-ж мабуть не розростаєшся, як сідаєш там — пита вже собі хлопчик.

«Я? То вже друга річ! Я знаю як сидіти, як поводитися . . . Чи ти хочеш сісти коло мене при столі?»

— Ні, я коло неї сяду. — Тай показує на мене.

«Чому не біля мене?»

— Бо я люблю її дуже і хочу коло неї сидіти близьенько.

«Це гаразд, це добре, — треба любити її та й до інших бувай ласкавий . . . Ти, капшучок! . . . А от лови-лови-лови мене!»

Та й за двері, та й по сходах, та й з рундука, та й вже у дворі, та й вже між деревами у садку, а хлопчик за нею гонячи . . .

Я до вікна — бачу тупочють по садку — то рожевенька суконечка матне, то сорочка біленька, то темна головка мигоне, то золоті кучері, то тут куц втрухнеться, то там дерево вхитнеться, то гілька кракне. Бачу поперед собою під деревом у садку стоїть повозочок у холодку — сонце тут світить не вам кажучи, як мачусине серце любить — у повозочку бачу сидить дитина — бліде-бліде личко і чорнорусе волосся аж по за плечечки пада, а як здійсме ручку вхопити листок з гільки над собою, що то за ручка тонесенька, прозоренька, — наче з воску

білого ручка. Коло повозочку біля дитини сидить на лавці садовій молодиця, щось шие з тонкого полотна, сама у темній одеженці чистенькій й гарненькій.

А хлопчика й дівчинки вже не видно на очі — тільки чую голосок — дівчинка щебече й жебонить, просить й каже, сміється й леститься — хоче чогось, — і чутно хлопчик їй одмовляє: «Ні». Й знов щебетаннечко, і смішки і лестки й прикиди — і знов «ні» таке саме. Знов-знов щебетання хуччій та хуччій, лестки та смішки задирливій наполягають — і знов таке-ж самісечке «ні» одрізано. І чую тихенький сміх — сміється дитина у повозочку і стира слабі рученятка, як би щось вдовольняло його дуже й промовляє якесь слово до молодиці — і вона всміхається, покинула шити і обоє прислухують чуйненько і дивляться обоє пильненько по-за кущі, де дівчинка з хлопчиком змагаються.

Я їй собі пройшла у садок. Бачу хлопчик стоїть коло рябенького квітничка мов гора камяна по над Дніпром не похиблима, а дівчинка як муха заїдлива літа й перелітує округи і гуде: «А нубо! А який же бо! Для мене, любенький! Прошу тебе, друже! Отце який боязкий! а ну почнемо в купі! А нубо, ну!»

Вгледіла мене у раз й враз до мене: «А це ми туточка граємось — туточка славно . . . Подивіться які квітки. Я дуже люблю квітки, моя пані кохана». З за кущів, як з землі по за нами вийшла стара хазяйка ладячи на себе окуляри, кланяючись мені приязненько, питаючи любенько: «а що ви тут діточки робите? хороше граєтесь».

Одним поглядом оглянула і квітничок, і травицю, і дерева, і гильки усі. «Грайтесь, грайтесь, мої душечки», каже. «А тобі до вподоби садок (до хлопчика це). Бігай, бігай як ніжки винесуть (цілуючи його), тільки квітоків не можна зривати. О, за квітки борони Боже!»

З коса обзирнула дівчинку як саму шкоду, а дівчинка блаженсько:

«Це-ж я йому зараз казала, не зривай у світочку квіток, не зривай. Я йому це казала!»

— Що? — пита хлопчик — дивом його, наче огнем припекла — що? казала?

«Еге-ж! Я тобі казала не зривай цих квіток», промовля дівчинка й дивиться в вічі наче свята. «Еге-ж! я тобі так казала! еге-ж!»

— Ти казала мені усі квітки видушити, — гукнув хлопчик як з барила.

«Як то! Як то! скрикнула дівчинка. «О, він, бачите, не дуже мабуть мови розуміє».

— Я розумію! — правив хлопчик, наче вже з бочки, ти казала: — видуши, бо це квітки негодящі!

«Він, бачите, не розуміє зовсім!» скрикнула дівчинка.

Повозочок торохтить до нас й голосок слабенький покрикує: «Я чув! Я чув! вона казала, вона прохала винищити усі квітки!»

Молодиця підвезла слабую дитину близенько і обоє вже свідчать, що чули як дівчинка наполягала винищити квітки.

«Ой-ой! ой-ой-ой!» скрикує дівчинка. «Що це за горе таке! За що це ви усі на мене наважуєте? Господи праведний! Боже в небі! О бідна моя головочка! Що це за напастина мене! Не розуміючи мої слова, та таке на мене зводити! Ой лихо! Ой недобрість. Ой кривда!»

— Слухай бо слухай! — почала узивати до неї хазяйка стара.

— Як же такеньки! почала до неї молодиця.

— Я розумів — правив хлопчик.

— Я чув — доводив слабий.

«Таке? таке?» скрикнула дівчинка. «То я до своєї мами пійду! Пустіть, я до мами пійду!»

Та й побігла геть з садику й зникла, а ми усі zostалися стоячи та дивлячись.

«Я чув-чув як вона вчила», почав знов слабенький, «я чув як вона прохала, а він не послухав» . . .

— На що я маю слухати дівчаток — я коли схочу то сам зірву — каже хлопчик.

А хазяйку стару наче голкою вколело. «Що?» пита хлопчика, «пам'ятай, коханий, квіточок не зривай.»

— Я цих не буду, бо погані, — одказує ласкавий хлопчик, — а коли кращі виростуть, тоді, я кращих урву.

Рад не рад треба було цею обітничкою потішитись старій хазяйці й всміхнутися наче з доброго собі жарту. А молодиця, що дивилася за дівчинкою у слід наче проводила саму невіру у плоти й в тілі, обертаючи чесне та смирне своє обличчя до неба, промовила: Святий Боже!

«Знаю я, знаю ту дівчинку», каже тоді стара хазяйка та й додала схиляючись до нас до усіх: «це не дівчинка — це лихо в домі!» Й додала вона це, наче таку вже потайність виявляючи, що вона ні отцю, ані неньці, ні рідній дитинці з роду-б не виявила, тільки нам самим одним.

Далі вона похвалила звичайненько, яка погода славна, далі звичайненько нас усіх похвалила тай трохи передавши куті меду, пішла собі до покоїв.

«О ця дівчинка! Ця дівчинка!» знов каже слабенький. «Ця дівчина зрадлива, звадлива, прикидлива — я цю дівчину ненавиджу!»

— Гріх, гріх! коханий! — говорить молодиця, наче прохаючи: не гріши!

«Гріх, Джен? (Джен по нашому Ганна) Гріх, Джен?» перехопив слабенький. «Що-ж робити, він є, той гріх в мене й не можу я цьому допомогти. — Не можу, не можу, не можу! Не кажи мені «гріх», Джен, а згадай яка вона! Тільки згадай яка вона!»

Джен мабуть згадала, бо зітхнула важенько.

«Я її не влюбляю зовсім» — озвався хлопчик, що тим часом вже двічі по садку пронизав і двічі до нас повернувся; зкрутив одну гілячку, розторощив другу і зорив очима чи не буде ще чого небудь спожити йому.

— Зовсім її не влюбляю і не хочу її — промовив він.

«Еге! еге! Іначій й не можна, й не годиться іначій», говорить слабенький.

«А що-ж це діточки?» каже молодиця, «як би вона пришла голодна й нещаслива до вас, то ви її проженете — ге? І вона піде і вмере, біднесенька!» Й подивилася, чи дуже налякала.

— Дати їй зараз хліба то вона не вмере, — каже не вбоявшись хлопчик.

«Це друге діло, Джен», каже слабенький, «як вона голодна я мушу їй дати їсти . . . Я дам їй їсти — тоді і кажу йти прічки — бо я ненавиджу її . . . бо я не» . . . Хлопчик ухопився за повозочок й помкнув його так, що тільки колеса завертілися — та по садку, по стежці, то з очей наших, то знов на очі, та знов по за кущі — повозок торохтить й котиться, бистрі ножки тупотять, дзвінкий регіт як громок грукотить й чутненько сміх слабенький і хиренький тихенько розлягається . . .

«Це бачите мій Джорж посварився вчора з тою дівчинкою, каже мені молодиця, тому він так сьогодні й говорить. Вона його бідного усе обіжа, — вона не жалослива зовсім. А він в мене коли-б ви знали який добрий, і який тихий . . . Сідайте тут, коло мене — хочете?» Та й посідали ми рядком на лавці садовій.

«Ви здалека?» пита мене.

— Здалека, — кажу.

«Як і ми. Я не знаю вашого краю, а ви мого теж не знаєте? Не знаєте мою Шотландію?»

— Не бачила, а чула багато, — кажу. І все, що колись чула уявилося мені, таке живе, наче колись сама бачила й гори, й озера, й гаї, й долини.

І як мені уявлялося, я почала їй розказувати, а вона сміятись та радіти та підкрикувати: «еге! еге!» або перехопляти: «ні, ні! не так — от як!» тай починати мені знов сповіщати та й покинути, примовивши — «це бачите не легко згадувати» та й змовкнути, та й заплакати.

Вона вже рік як живе у Парижі з слабеньким своїм Джоржем (Грицько по нашому), ліків вживаючи. Вона

ще молоденькою дівчиною служила в його мамі — його мама заможна й добра пані — вона ще в сповиточку носила Джоржа на руках своїх, на її очах він ріс веселенький і здоровенький — й на її очах усе пропало: й здоровля й весела втіха — придушила, привялила хорість щоденна. Казано його завезти у Лондон. Мати покинула дрібненьких діточок — а діточок в неї девять і всі хупавенькі, гарненькі такі — покинула їх, поїхала з слабеньким до того Лондону — там завдали чимало ліків і муки, а далі казали їхати до Парижа, що ніби ясніш і тепліш тут — отже й поїхали й приїхали й живуть тут вже рік. Пані бідна мусіла повернутись до діточок, а слабенького свого вже zostавити з нею, — сама тільки наїзжає як у гостину одвідувати його — тепер у два місяці буде може, коли не хучче. А лікар усе каже: «надійсь», а дитина не вбірається у силу, а-ні в румянці — ніжки не носять, ручки не держуть . . . Може ще усе те приверне — може Господь припошле, — сподіваймося. В неї нема роду близького — інші померли, інші знов заїхали десь, що не можна й опиту взяти — чи живенькі . . . Були такі, що одно одного одцуралося, — були знов такі, що треба було розлучитися.

(Друковано за „Літ. Наук. Вістником“, р. 1908.)

ПРОЙДИСВІТ.

ПРОЙДИСВІТ*).

Вже ніде нема такого широкого степу, веселого краю, як у нас. Таки нема, нема, нема та й нема! Де такі тихії села? де такії поважні, ставні люде? Де дівчата з такими бровами?

Згадати любо, побачити мило, тільки що жити там трудно.

Отсе-ж то у нашому краї був хуторець собі маленький, Божовка. Хуторець стояв під дубовим гаєм, — усього пять хаток по горі біліло; гора зелена, низька, а по-під горою річка тиха, а чиста така, що хоч чепурним в неї вдивлятись. Від хуторця один шлях вився — уви-вався до того дубового гаю, а другий шлях слався геть-геть по степу у село Рокочи.

Найкраща хуторянська хата стояла близче до гаю. Гарна була хата. Коло неї садок славний, город хазяйський. Не пусто було в оборі, весело на дворі.

Жив у тій хаті господар Юхим**) Чабан, славили, чоловік заможний і розумний. Жінка його вмерла дав-ненко, йому залишила дочку єдиначку Марту. Дівчині вже полічили сімнадцять років, а така викохалася дівчи-на, що хоч малюй, хоч цілуй.

У Божовці хати не стояли одна проти однієї, а сто-

*) По українськи був друкований тільки початок сього опові-данья в «Вечерницях» 1863 ч. 10. В перекладі з російського видання (відмінної редакції) надрукований був кн. III Народніх Оповідань, виданих Видавничою Спілкою. Подаємо тут за Літ. Надк. Вістником початок з «Вечерниць», а по нім ту частину, що знайшлася в паперах пок. Марії Олександровни; вона відповідає розд. VII—XVI росія-ської редакції.

**) У «Вечерницях» не гаразд прочитали і видруковали: «Ю-хим».

яли хати там у розсип; одна хата у право, друга геть у ліво, одна низче, на пів-горі, друга вище, на самому горбочку. Від кожної хати стежки розбігалися попутані і поперепутовані як нитки. Найблизча сусіда у Чабана була Рясничка, удова з сином своїм парубком; далі на одшибі жили Кожушки, старі одинокі люде, а ще далій у бік коваль Гарбуз кував, а за ковалем хирів хромий москаль Щименко, що одслужив праву ногу не знає на що і вислужив хрестика не знає за що.

Одного весняного дня Чабан сидів коло своєї хати на призбі, одпочивав та журився, що йому не вродила торік лишениця і міркував, чи вродить вона сього року. Чабан був чоловік мужніх літ, крепкий, високий, плечатий; шия в його була довга, а голова невеличка, горда; він підголювався і чуб сивоватий закручував за ухо; брови в його чорніли як п'явки; погляд був соколиний, а ус такий, що вітер мав їм, як кійлом. На йому була сорочка біла полотняна — дочка її красно помережала, і білі полотняні шаровари.

Він сидів трохи похилившись, та не так, як хиляться хиренні люде, а так, як сама сила клониться одпочиваючи, — сидів і міркував і поглядав округи себе на степ, на поля, на гай — усе розвивалося і розквітало. Сонечко не виходило з-за біло-димчастих хмарок, а було тепло та тепло — наче чулося, як трава з землі виростає. Пахло як медом солодким і першим пахучим листом. Нікого не було видко, а чуто було, як Марта співала, у військо козака випровожала, пораючись у хаті, та чулося — коваль кував, а за гаєм лунало. Стукнули дверима у сусідчиній хаті — сусідка Рясничка вийшла з дому — жіночка жвавенька, чепурненька, кирпатенька, окатенька — а за нею парубок великого зросту, свіжий та здоровий — тільки що не говорив: «Добре їм, добре сплю, добре роблю».

Чабан їх зачув і зобачив, хоч оком не скинув і ухом не повів. Рясничка швидко опинилася коло Чабанової хати і повіталася:

«Добридень, сусідоньку! Як вас Бог милує?»

«Спасибі», одказав їй Чабан і повітався з Рясниченком.

«Отсе, як Мартуся виспівує!» каже Рясничка. «Пташко моя! Здорова була!» Марта почула голос і вітання, виглянула з вікна і привіталася.

«А ми отсе до гаю ідемо, — а ви ще не беретесь?» каже Рясничка.

«Кожушки щось спізнились, та нема й коваля — нема й москаля. Чи не побрались вони поперше нас? Чи ви їх не бачили, сусідоньку?»

«Ні, не бачив», одказував Чабан.

«Коваль кує, — чуєте?» промовив Рясниченко до матері.

«Чую, чую — кує. Якась гайна робота. Посижу я трохи біля вас, сусідоньку.»

Та й сіла біля Чабана на призбі.

«Мартусю, виходь бо до нас, — нехай тебе побачимо!» гукнула Рясничка. Марта вийшла з хати і сіла коло сусіди.

Рясниченко, закинувши сокиру на плече стояв проти Чабана, а очі йому так і заводило до Марти.

Марта сиділа собі вільно, як справдешня пташка.

«Отсе яка весна тепла!» каже Рясничка. «Хліб вродить. Вчора дивилась я на жита, то такі жита, що й вузь не пролізе. В мене в городі так то гарно сходить усе! Тільки що товар в мене не дуже викрашається . . . а в інших товар то як гора! Така-то вже доля моя! Що-ж! у чуже щастя не вкупитись! Чи памятаєте, як чоловік мій покійничок державсь на світі? Як жив чоловік, то й роскоші були . . . та вмер чоловік. Усі помremo, а поки що, то треба жити.»

У Ряснички річи були похопливі, бистрі, перебивчіві — розкочувались наче те намисто порване у всі боки й на всі сторони.

«А що, вашого наймита ще нема?» спитала вона Чабана. — Чому-ж досі не йде він? Аже-ж ви погодились

із ним, казали учора в вечері: він буде. Чому-ж не прийшов?»

«А прийде, так скаже, чому», — одказав Чабан.

«Усі вони, ті наймити однакові! Не дурно то говориться: наймитку! чому рано встаєш? — Та я, каже, надолужу, то умиваннячком, то одяганнячком. Дякую Богови, що в мене свій парубок . . .

Марта промовила:

«Он коваль іде; за ним іде й мосаль.»

«Еге-ж, еге, йдуть обое!» каже Рясничка. «Бач, як коваль стежку міряє! А викоптився-ж він, світе мій! А той побідома за їм коливає — блід на виду, і вмирати йому скоро. Що вже ті москалі нещасливі, то крий Мати божа!»

Коваль додміряв до Чабанової хати, зо всіма привітався, став коло Рясниченка й на Марту пильно подивився. Коваль світив добре очима; з себе був сухий як перець, горбоносий, русявий і наче-б то похмурий од якоїсь своєї думки, а ще більш прихмуряла його сажа ковальська.

«А ми вас чекаємо», — каже ковалеві Рясничка. — І Кожушки спізналися. А вже-ж старії люде охаючи йдуть на роботу. Сьогодні ранесечко я бачила, хтось до вас строкатого коника приводив кути. Такий коник славний! знакомий, мабуть, чоловік у вас був?»

«Знакомий, та ще й кум,» — одказав їй коваль.

«А я свого кума давненько не бачила, — і куму не бачила — аж нудно міні за їми!»

Москаль приколивав і вклонився. Нездужий був се чоловік, слабій.

Він схилився на свої ключки й важко оддохнув. Його питали про здоровя.

«Яке здоровя!» одказав він з-тиха та з-глуха. «Гибію. Слабую дуже на голову й на очи. Було колись здоровя, та пожилося.»

«Треба-б вам людей поспитати, ліків пошукати,» радила йому Рясничка. «От чула я» . . .

Москаль тільки рукою махнув.

«Бачте, які ви!» стала вона йому дорікати. Тут надійшли старі Кожушки — вона до їх заговорила. Кожушки ті були собі тихі люде, чоловік і жінка; у їх було й хазяйствечко опоряджене, і про смерть усе наготовлене.

Чабан взяв з хати сокиру свою — усі пішли до гаю купую, чоловіки на рубання, а жінки на збірання, — одна Марта зосталася дома.

Вона сіла з шитвом близько своєї хати під вербою, шила та співала.

Час минав, а прохолоди усе не спадало. Сонечко не вибилося з хмарок, — Марті здавалося, що як-би ще сонечко вибилося та гаряче заблискотіло, то-б ізвятило її як тонесеньку квіточку. Марта вже й співати не співала й шити покинула — почала її дрімота хилити. Коли хтось до неї підійшов — вона стрепенулася. Підійшов парубок; стан гнучкий, ставний, сам молодий, чорнявий, гарний та смутний — він до дівчини не всміхнувся і без жартів з нею привітався. Він питав її за Чабана.

«Се мій батько,» одкаже йому дівчина. «Батько до гаю пішли на рубання. Чи вам їх хутко треба?»

«Я наймит.»

Тоді Марта згадала за наймита, що батько погодив.

«Батько вас дожидали,» промовила вона.

«Я й прийшов,» — одказав наймит.

«Ви мабуть ще не обідали?»

«Спасибі, не хочу. Коли ваша ласка, то-б я води напився.»

Марта швидко винесла з сіней холодної води наймитови. Вона йому: «Доброго здоров'я пивши, а він їй: «Спасибі вам,» та й годі. Наймит сів на призбі та й сидів як мурований, дивлячись у землю.

Марта взяла шитво та й нашила замість полюховки ляховку.

Усі її думки грали коло наймита. Вона бачила, що сорочка й шаровари в його приношені, з латками, що чербоний пояс вицвів, прибілів — в думці вона його убрала

як найлучче й таким червоним поясом підперезала, що аж очі в себе бере. Красна-красна вся одежина! А наймит сам! Чи він дуже-б покращав, як би чепурно вбрався?

Вона на його подивилася і знов пороїлися думки — та вжеж не за те, як його вбрати, а за його самого — мабуть вже кращого не треба було. Які в його мислі?

Хотіла вона, та не знала, яким перед ним словом примінитись.

Наймит і разу очей на неї не звів. Марта мислями далі та далі забігала — вгадувала вона, чи не покинув кого-не-будь наймит, і де покинув? і яка його доля буде? і питалася вона, яка її, Мартина доля вийметься в Бога? як житиме вона, з ким? як вона помре?

Чому наймит не розмовиться? Чому-б то не знати наперед чоловікови, що йому трапиться на віку?

Почало повівати прохолодою, а хмари сизіли; у лісі зашуміло, пускався*) дощ іти, блискавиця блискала зрідка і грім по грому вив здалека глухим грукотом.

«Гроза буде,» промовила Марта.

Наймит не одмовив їй, тільки поглянув на хмари.

Наближувалася гроза. Марта придивлялася округи, наче-б його хотіла мислі свої прикласти до щоденного діяння й пеклування — і згадала, що у дворі треба сховати від дощу зерно, що сушиться, а в садку постягати полотно, що білється.

«Ой лихо! а в дворі зерно! а в садку полотно! казала вона та й побігла швиденько. Наймит за нею пішов, як наймит. Разом вони зерно приховали й полотно постягали.

Почулися голоси помішані — се з гаю поспішалися до-дому, від дощу втікали по хатах.

Чабана стріла дочка на порозі. «Втік від дощу,» каже він. Побачив свого наймита.

«Здоров був, Максиме! Сідай!»

*) У «Вечерницях»: спущався.

Обов посідали, наймит від господаря оддалік. Марта десь у куточку.

«Трохи ти спізнився, Максиме,» озвавсь Чабан.

«Спізнився, добродію.»

Дощ вже ливенем лив, а за дощем град сипнув, як з кошика.

«Ге-ге!» каже Чабан: — пропав хліб!»*)

Коваль був чудний собі чоловік. Любив він гарно вбиратися, бо ставив себе, що він коваль над усіма у світі ковалями. Слухайте бо! Який же коваль не ставить себе над іншими ковалями у світі? Скажіть, признайтесь передо мною, як я перед вами. Се кажу я на глум, а зараз візьмуть на ум і порішать, що коли я такеньки кажу, то вже певно що якась відьма мені кума, або якийсь з пекла родич і спокусив мою душу на віки; начеб то говорячи про вовка ніколи не кажуть і за вовка**). То чудний, кажу, був собі чоловік той коваль — одягнеться було гарно-прегарно у неділю, розчешеться гладенько як бабусин унучок, уса розправить наче на сметану впова, то що-ж думаєте? А посуне до гаю, у самі гущі, або до степу на самі пустині й похожає сам у самоті аж до смерку. Що він дума, що гадає, на що замишляє, святий його знає, — а сказати на очевидь тільки хиба те, що як набреде струмочок або озерце або яку таку воду, то стоїть над нею й вдивляється наче журавель цибатий — мабуть вдивляється, який в Бога вдався.

Одного недільного вечора коваль вбравшись гарно та ще й до того сам у тузі тай в притузі, у думі тай у мислях надів чорну шапку з закатами тай посунув просто до гаю.

У хуторі було тихенько як у вусі. Сонечко заховалося. Кожушки сиділи коло своєї хати, годували чубатих улюблених своїх курей просом: москаль лежав коло свого порогу. Рясничка з сином поїхала до куми у го-

*) Досі видруковано у «Вечерницях».

**) Ся фраза дописана олівцем.

стину й ворота їх причинені; травиця усюди зелено зеленіє, а вечірне проміння її покропля своїм золотим кропом, а вітерець тепленький повіває . . . А Чабанова хата стоїть наче пуста . . .

Тут скажу я вам диво: йшов один коваль, еге? Один а так наче було два ковалі. Один коваль думав, еге? Один, а наче думали два ковалі. Перший коваль бачив, що Чабана нема, а другий коваль вже чув, що Марта не в хаті; перший коваль хотів залобігати думкою, де поїхав Чабан, а другий коваль сваволив: на що тобі Чабан? ніби говорив: на що тобі, куди він поїхав? Куди вона пішла? Де вона поділася — от що! Перший коваль мусів погодитись і вже в одно почати думати.

Де вона справді? Може гуляє? Може стрінеться? . .

Йшов коваль присмерком. Сонечко усе низче за-кочувалося. Такий теплий був вечір, що ковалеві здавалося наче хто теплом на його дихав. Він забрався у саму пуцу; там усе наче наслухає кого. Вітерець прошурхне, ніби ще прикаже: слухай! слухай! хутко, хутко! тут! там! і пропаде. Оглядайся собі скільки хочеш, де дівся. Продирався коваль у пуці і здихав собі глибоко на волі, коли голоси йому почулися недалечко — він зараз поправив шапку й подививсь округи себе зовсім розумним чоловіком; не вбачивши душі живої, він наставив цікаві уха й почав прислухатись.

— Та ти-ж в мене одна, як у цілім году весна! — промовлено, наче-б хтось дуже втішавсь тією весною чарівничою.

Чий се голос? Хто се промовляє? — запитав коваль самого себе й щось вхопило його за серце, як гадюка холодна й вжалила.

От одказують — се Марта говорить, се Марта кохає! Ковалю наче грім вдарив — стояв наче у землю уріс — слухав. Довго він слухав й усе говорили, не вгавали.

Господи! де вона таких слів навчилась, що вони одному серце крають, а другому світ у гору піднімають! Коваль, наслуховавшись, ще побачити хотів — потихеньку,

помаленьку розгорнув віти ще тії дубові — як добре вбачив він обоїх: вони наче з золота червоного виляті блисконули йому в вічі. Сидять близенько, говорять вірненько. Він пустив віти й прихилився до дуба сам — ніби одпочити, постояв — наче-б то одпочив, потихесенько вибравсь з пуці й тихо пішов собі до дому . . .

Йшов він тай йшов, а округи все темніло й вечеріло; ніхто не стрічавсь. Та йшли попліч з ковалем двоє — молоді й щасливі, близенько й рідненько з собою — і в ухах у коваля дзвонили слова тії благії й палкії, одно по одному добре, врозумно, немилостиво . . . З великого жалю він зблудився з шляху знайомого й зайшов від хутора на степ, до чужого гаю, до далекого озера. Місяць вже світив, зорі сяли, роса пала — він усе ходив, тай ходив, тай ходив. То хутко йшов, наче-б то утекти чогось, наче-б то у пораду яку собі, то знов становивсь і стояв гірко — спробував сісти й не в могу: чи ходив — пара кохана йшла попліч, чи стояв — ставала поруч, чи сидів — садовилася о бік й усе коло його, поруч його, перед очі, усюди горіла вона як з горячого вогню, й його палила наче полумя чута розмова . . .

Чи ніхто з вас того не дізнав — ге? Як хто коли дізнав, нехай тільки помяне — або ні, нехай лучче не пригадує, а слуха, що буде далі . . . Далі зорі поховались, місяць зник і почало на день, на світ займатись. Коваль втомлений, наче збитий, занудивши своє серце, заросивши сині шаровари повернувся до дому та й ліг на лавці, й став обмишляти, що його тут робити, як його тут бути? Чи-ж раз чи двічі він себе запитував: що-ж його справді робити? як його бути? Знаю що раденькі почати навчати з усіх боків, бо чужа біда і складна і гнучка на пораду і раду, а як своя прийде, то й розум гнітить і серце жалить і вся вага десь подінеться й всю раду хтось украде — хоч з мосту та в воду! На все замишляєш і нічого не порішаєш, усе й ніщо, а мислі як ті пороги дніпрові крутяться, шутяться, ні біжать, ні стоять — а із усього виходить одне: нещасливий я, дурний і не коханий.

День настав, був і минув, а коваль і забув думати, що сонечко сходить, світить і заходить, сидів у своїй хаті наче який темний, сліпий чоловік. Та як звечеріло й соловейко щебетнув, як же він схаменувся тоді й вхопив шапку й помкнувся з хати — куди? питаєте. А вже просто до гаю.

І от він у гаї, на тім самім місці . . . от сеє місце . . . ось воно . . . а ще їх нема . . . певно зараз будуть. Чи вони разом прийдуть, чи одно по одному? Марта буде перша тут . . . світе божий! то то-ж вона теперки поспішається! Зараз певно тут вже буде!

Вгадав коваль — таке, бачте, враже, ото як скажешь, наче по мальованому виходить, а як що добре . . . Вгадав коваль, кажу, Марта прибїгла, ледве дихав, покликкала: Максиме! Максиме! подивилася у всі боки й стала дожидати . . . хутко й наймит прибїг ламаючи віти по дорозі, валячи кущі.

— Тут, кохана? — вимовив наймит наче скарб несподіваний набрів, а сам щасливий аж труситься. Як же ти встигла?

— Я поспішалася до тебе. І чутно по слову, яково було поспішатися, яково побачитися . . .

Що дня вони бачилися й що дня коваль теж приходив за свідка й бачив, як вони віталися й прощалися, чув як розмовляли й журилися. Що дня знав коваль, яка думка, яка сподіванка найшлася в Марти, знав, яке лишко уразило наймита — на що вони важили, чим вони смутилися; усе він відав сидячи по за кущами тихо, з своїм пожаленим серцем ревнивим . . .

Не можна потаїти сильного каплю та доброго кохання й від дурня, — кожен се зна, то й не диво, що й Рясниченко, простий парубок, завважив якомсь, що в Марти очи темніють і сіяють не по давньому, що голосок дзвенить иначій, що зацвіла вона повним цвітом, і залюбував він дівчиною не в завміру, а залюбовавши став горнутись близче, як тільки душа його насміляла. Раз у раз він їй стрічався, куди вона піде. «Добрідень! Добри-

вечір, добраніч, помогай біг, щастливо, здоровенькі були!» тим усім щедрив він, так що колиб тільки усе по його слову чинилося, то щастя — здоровля в неї було-б чорзна поки. Зпершу почавши слідувати дівчину любуючи, він не вважав на те, що дівчина бере стежки інші як він, а тільки думав, як би її перестріти, а далі вже мусів завважити, що дівчина просто звертає, зобачивши його. За що? Чому? — запитавсь бідний парубяка дивуючи. Може за що-небудь угнивалась? Отже як насмілюся, то й поспитаю її . . . Насмілявсь він може із тиждень, вже не присуваючись близько, а ходячи здалека, мало господарством своїм тішачись, не смакуючи вареники, у ночі перевертаючи подушку під головою . . .

В Ряснички на той час було багато діла: і в городі, і в господі, з нитками, з полотнами, з ягодою і з овощами, з плодом, то можна було вберегтися її никливого погляду, її цікавого розуму. «Що це ти наче не здужаєш трохи?» спитала вона парубка одного вечора, як він повернувся з поля, та вона глянула на нього. «Голова трохи болить» — одказав парубок звичайно, як одказують у всі віки парубки тоді, як болить у них біля лівого боку. «Напийсь молока зараз, сину, — свіженького молока» — й зараз унесла йому молока глечик і подала: «Пий, пий, сину, більш — се добре, pomoже тобі. Се мабуть в тебе від спеки.» Пив парубок як молодий бичок, поки аж побачив денце. «А що, полегшало?» спитала мати.

— Трохи полегшало ніби, — одказав Рясниченко. — Піду ще прохожуся. І пішов з хати.

Самі мабуть вже знаєте, чи помага солодке молоко від жалю коханого, й поскорбите за парубка, що вийшовши з своєї хати зупинився й зажурився і не знав що робити — не вмів себе порадити.

— Ну вже тепер як тільки насмілюся так і підійду і спитаю усе, — аж у голос промовив бідолаха. Як усе стихло й стемніло зовсім, він вертавсь до хати своєї й молоді сльози заросили йому обличчя як дощ ливний . . .

— Чого він за тобою ходить? Чого він на тебе дивиться? — промовляв наймит до Марти, аж чорніючи на лиці з туги та з гніву. — Він тебе сватати хоче, я знаю! Він жених, він не наймит. Що-ж Марто? Може прийдеться на весіллі вслужувати? . . .

— Що робити кажеш, коханий? — питала Марта. — Як мені бути?

— Я не хочу, щоб він усліжував за тобою! Я не хочу, щоб він на очи мені навертався усюди . . . От вже осінь, що дня сподівайся, тебе прийдуть сватати . . . Як мені погибати?

— Я не піду ні за кого, коханий, — як не тобі, то й нікому не дістануся.

— А батько велить, присилує, приневолить . . .

— Не присилує, коханий, ні!

— Шарпатиме, мучитиме що години, що хвилини.

— Нехай і так, серце. Колиб мені мука скрутніш ніж житте з иншим, то-б присилував, а мені усяка мука згодніш . . .

— Дівчино, я без тебе жити не схочу. Як розлука, то й смерть мені! Я умру за тобою!

А сам вже й зараз помірає, й хала рученята любенько й пригорта до серця дівчину вірну.

Боже, Боже з високого неба! чи нам усім так того коханячка треба? Що не мина, не виміча воно ні старого, ні літнього, ні молодого, ні мужнього у світі? А що вже лиха від нього, Боже світе! не перелічить ніхто, скільки потопилось, подушилось, пострілялося, порізалось від нього, — а посохло, повяло то більш ніж билля у полі. З першу оцастить тебе наче окрилить, а там як притисне, як пригорчить, то аж не оддишешся . . .

Літечко вже миналося — осінь ішла. Ще не повяло ніщо, а вже пахло вянею та ще пізніми квітами такеньки, що аж у голові шуміло. Темні хмари проношувалися небом грім уже не гримав, лист опадав з дерева.

— Ну вже дочекалася я до самого краю! — зговорила Рясничка синові, як він прокинувся раңком та смут-

ненько зітхнув. — Отсе вже осінь, — вже весілля усюди ладяться . . . Вже годі!

— Що-ж ви, мамо, думаєте? — спитав бідний хлопець.

— А що я думаю! Нехай сказиться той старий ворог Чабан! Щоб йому добра не вилучалося! Бодай його з корнем вигладило!

— Що-ж ви думаєте, мамо?

— Що я думаю! Треба Марту вивірити, вивідати. Ти-ж сам нічогосечко не тямиш, — не знаєш досі, ге? — Сьогодні йди, перестрінь де-небудь і спитай її . . . Чи-ж мені навчити, чи що, як залицятись до дівчини! Ковалю вона не кохає, я примічала й за нею й за ним.

— А чому ви примічаєте, мамо?

— Дурна дитино! По всьому — по слову, і по погляду, і по походу.

— Чи-ж помилитись не можна ніколи?

— Ні, ні! Не дурно він надувся як кулик на вітер, а вона — їй байдуже, вона не тура . . . Ти-ж ходив усе у слід за нею цими днями, чи-ж вона не прийма тебе, чи гордує?

— Вона якось втікає від мене.

— То й не доженеш, нещасливий! Може дівчина тільки соромиться, а ти вже й злякався! Сьогодні треба усю правду виявити. Перестрінь і запитай. Чуєш?

— Чую, мамо.

— Та чи встоїш, чи питаєш?

— Я питаю, мамо. Хоч умру, а питаю.

— Здоровеньки були, голосненько промовила Рясничиха уходячи того дня до Чабана у двір і усіх озираючи. Я отсе до вас позичити кресала — загубила десь своє, а сина дома нема, завіявся десь — то я вже до вас отсе . . .

Чабан з наймитом облажували воза. Марта перебирала зелені гурки.

— От вам кресало, сусідко, — каже Чабан і подає кресало.

— Спасибі, сусідоньку, спасибі! Господарюєш, Марто? А я ще гурків не буду сього тиждня засолювати, бо ще досі той бондар невірний діжочок не направив мені! Двічі син у його був, двічі сама до його удавалась — п'яниця такий, що Мати божя!

Цокочучи безпечненько про бондаря в Ряснички аж в очах ясно було від цікавого піклування, що се з Мартою сталося. Не ті очі, не те личко, не так на добрий день промовила, інакшій двигается.

— Я вже думала, поїду до куми у неділю, — цокотала Рясничка далі — у неї діжок багато, чи не одступить. Марто, голубко, що тобі таке? батько не чує — признайся мені, чи обидив батько, чи яке лихо? Кажі, серце, кажи, вони не чують.

Марта занялася, як зоря вечірня румянцем й одказала тихенько; — Ні, батько мене не обижаять.

— Що-ж тобі? що-ж тобі? Прийди до мене, поговоримо, моє золото! Що-ж тобі? Та чого ти дивишся туди на батька? Чого сей наймит нікчемний на нас визирився? Прийди до мене! Сусідоньку! — гукнула на Чабана, — я вашу дочку запрошаю до себе! Нехай мені старій поможе трошки, — вже не здужаю я, зстаріла . . . вмирати пора!

— Ще поживіть, ще поживіть, — промовив Чабан ніби вговорюючи. — Тепер время осіннее, веселое: дочок здають, синів женять — додав він наче по тайности.

— Дай Боже й вам і мені дождати, сусідоньку, — промовила Рясничка аж іздрігнувшись. — Що-ж, Мартусю, поможеш мені?

— Добре, — одказала Марта.

— Спасибі, голубко біла, спасибі! А поки що я тобі поможу гірки обірати. А чи ви чули, сусідоньку, що удовиця Крижка сина в малярі віддала? — спитала Рясничка Чабана.

— Чув, — одказав Чабан.

— Кожушки наші як довідалися. то зараз забажали собі малювання; хвалилися: поїдьмо — хвалилися — до

того маляра, й закупимо собі якесь малювання, се гарно у хаті — оповіда Рясничка.

— А гарно мабіть, --- одкаже Чабан.

— Наймитку, чи ти не здужаєш? — озвалась Рясничка до наймита.

— Я здужаю, дякувати Богу одказав наймит з глуха, не знімаючи очей з роботи.

— Якось ніби ізбляк на виду, як я от придивлюсь теперки. В мене син чогось кволиться. Жаліється на голову усе. Горенько з тими дітьми у світі! А що се нашого коваля зовсім не видно? Наче за гроші показується між люди. Я вже його отсе два дні ніде не набрідую, де він никає . . . Сусідоньку, чи ви його бачили?

— Бачив вчора в вечері, — каже Чабан.

— Де-ж ви його бачили?

— Він із гаю йшов.

— Отсе гультяй який! — Та бувайте-ж здоровенькі, забарилася я. Приходь, Марто, до мене. Одвідай, серце!

І побігла до дому Рясничка, піклуючись і готуючись, що то з Мартою за подія, по що Коваль до неї ходив, що замишля Чабан, чого се наймит так очима поїдає? А Чабан проводивши її промовив: — Ся жінка як би примогла то-б зорі з неба зірвала, або землю під собою поїдала.

Вечір осінній, темний й Марта виходить з хати, — ледве два ступні ступає — перед нею Рясниченко, весь біленький і зовсім смутненький. — Марто, — промовляє він — чи гнів на мене який маєш? А сам дивиться у шапку.

— Ні, — одказала Марта.

Мабуть хотів додати: «чому втікаєш?» парубок бідний, та не насмівсь очий звернути з шапки.

— Марто, чи підеш за мене? — Почав він знов.

— Ні, — одказала знов Марта.

— І . . . і вже сьому не бути? Не можна ні як зарадити?

— Ні, Іване, — одказала Марта. — Не думай об мені, не займай мене, прошу тебе просьбою.

— Не буду -- промовив парубок наче зварений. — Добри вечір, Марто! І пішов, сам як мала дитина заплакав.

Мати стріла ще на дорозі й питає: що? І дивиться і з одного вже погляду бачить, що. Змінилась на лиці і очи іскрою сплахнули.

— Вона за мене не хоче, мамо, промовив парубок, — годі вже її займати.

— Не хоче за тебе? Годі займати? — покрикнула Рясничка. — Кого-ж вона хоче? Кого вона обрала, гадюка? Та ще не знаємо, що Чабан сам дума. Може вона не хоче, та він жадає, то не буде вередуванню він потурати . . .

— Ні, вже, мамо, я її не займу більш.

— Не займеш як батько даватиме?

— Ні, мамо. Вже не кажіть про се, бо жалко дуже . . .

Та й дуже-ж жалко йому зробилось!

— Ні, се так не буде! Ні, так се не минеться! Я довідаюсь! Я дізнаюсь! Щось тут є! Є щось! — вигорювала Рясничка сама до себе.

— Я тебе тут дожидаю, — промовляв наймит над рікою стрічаючи й пригортаючи Марту. — Ти не знаєш, як я тебе дожидаю! Очи горять мої, волосся наче холодний вітер зніма . . .

— От кого обрала собі, дівчино! покрикнула Рясничка так, що аж в берегах виляснуло. — Добре, красно! Батенько нехай втішається, нехай радується!

І Рясничка мов скажена вистрибнула з за верб, з реготом побігла від них.

— Вона зараз батькови скаже, — промовила Марта.

— Що-ж, Марто, може се в остатнє бачимось? — вигорив наймит.

— Не чуєш нічого? Може вже батько гукає на мене й випхає з двора.

— А чи-ж не дасть одвіту ніхто за мою кривду!

— Максиме коханий! Я твоя вірна дівчина . . .

І вона згорнулася до його, й він наче перед гіркою та нікчемною смертю пригортав до себе. Ще нічого не чути було з хутора.

— Ходім, — каже наймит.

— Ходім — каже Марта.

Ввійшли обое у хату. Чабан сидить біля стола, наче їх дожида, спокійний як звичайно.

— Що се забарилась, дочко? — спитав.

Вони обое стояли, наче до домовини вже приручились, або друг до друга. Чабан глянув на обох.

— Господарю, промовив наймит, чи оддаєте за мене дочку свою?

— Тату, промовила Марта, — не бороніть . . . Я за иншим не буду, тату, тільки за ним . . . не бороніть, тату!

— Я не бороню, — каже Чабан, — нехай вас Бог благословить.

.

Що се! Що се! одхрещуєтесь усі — такого батька показуєте неслитнього! Щоб багатий, розумний батько та за наймита дочку попустив іти! Се вже ви передали куті меду!

Не сваріться, добрі люде! Нехай хоть на сміх один наймит за чоловіка буде поміж людьми, Христа ради.

Нехай один нетяга вищукає собі сімю та долю, та спочине, та наболіле тіло й душу одходить, одратує . . . Полічили сього одного між праведними душами, а вже незлічимо усіх тяж, що їх ходить по світу запродаючи свої сили і молодість і кріпость за хліба иматок вкрайний, не життя проживаючи, а збавляючи, клянучи долю, не сподіваючись кращої.

ГАЙДАМАКИ.

I.

Давно те діялось . . .

Мій батько був крепак, родом з панського села Чорностава.

Колись Чорноставське панство далеко знали. Скла-лася й пословка: бенкетує, як чорноставський владир.

Щиро розкошував нашого пана батько, не постив і син, то у двох вони таки гарненько порозпорошували дідизну і великі добра з димом, та з вітром по воді пустили.

А проте на бенкети чимало ще зоставалося — ще зоставалися села й хутори, поля й степи, гаї і пущі, до того гута, крохмальня, цегельня, риболовні, броварня, отари, гурти, табуни й крепацькі хрестьянські душі. Спродавай що тобі любля та бенкетуй до схочу.

Найкращі панські пущі, Чорноставська та Дрочиловська, буявили, сливе, поруч: гоней може три від села Чорноставська, по за нею трохи на одшибі у глибокім роздолі бувчак, а по тамтім боці Дрочиловська.

Чудові були пущі. Тепер таких і не надібавш, бо таких вже нема.

Мій батько — звали його Лавро Несвітайло — служив за чорноставського лісника. Серед пущі стояла наша хатка.

Вже і знаку від тієї хатки нема — не зосталося ані звалисочка, ані опадлиники. — Темний чорноставський гаї як огнем пожерло. вже й сам я у землю увіхожу, а наче вчора виглядав з того хатнього на схід віконця та

мружив очі проти блискучого сонечка, що променіло крізь зелену просіку; наче вчора шуміли міні по над головою старі дуби та берести, а я, дурний та веселий, біг у яр купатись . . . Біжу, що дух у тілі — вже пахне міні та свіжа та прозора глибиня — на бігці усе з себе зриваю, та з кручі шубовсть в озерце . . . Аж вода изорне, аптаство в березі пурх-пурх . . .

Усе проминуло . . . Усе наче полумя згладило, а в споминку живесеньке, аж сяє . . .

Нас у батька було двойко, я, хлопчик восьмиліток, та моя сестра Катря, вже таки доросла дівчина — у 16 мабіть рочок уступала.

Мати наша вмерла молодю. Я зостався у сповиточку і випестила мене батькова сестра, а моя тітка, стара Мокрина.

Була та тітка Мокрина удова, свою єдиначку давно поховала і хазяйнувала в нас, щиро пильнуючи кожнісеньку нашу трісочку, а мене й Катрю доглядала й жалувала, як своїх рідних діток.

Жили ми у пущі в затишу й самотно. Батько сливе не заглядав у село, бо пан не дозволяв і на годинку кидати ліса, а підпанки пильнували, щоб лісник шанував панського розказу. Не дуже вчашчала у село і тітка Мокрина, а коли було наважиться одвідати родини, то в досвіта, як на селі ще тільки прокидаються люде, або присмерком, як вже змрок почина опадати на землю, та не прямує, а біжить ярмом, геть-геть обминаючи панську садибу.

З першу тітка инколи брала з собою Катрю, а далі батько заборонив:

— Не води у село, сестро, коли не хочеш, щоб вона на виспі опинилась.

Була, бачте, така виспа у Черноставі, роблена . . . Отсе як почав я, старий, те давнє згадувати, то й не потовплю споминок — вируюваються; та вируюваються, та одна одну попережає, та одна одну заступає. І на перед

забігаю, і у бік звертаю, і назад поступаюсь . . . Хай вибачають старому . . .

Так була, кажу, по під панським садом, на великому ставу, роблена виспа. Два роки аж три села поралось, поки висипало високу, сказав би, могилу; на тій могилі викохали дібровку, а в дібровці вибудовали башточку — віконця грінджасті, мережені та мальовані, як писанка, дашок спичастьенький, а на дашку якесь кам'яне чи янгелятко, чи так хлопчик з крильцями, голісенський, як робачок, стоїть на одній нозі, наче: ось летітиму! і держить у руці червоне знаменце. У ту башточку вкидали сільських дівчат і там замикали чи на два тижні, чи на два роки — то вже як пан приділить. Так і звалась та виспа — дівоча.*)

Як пан приділив батька за лісника і перегнав нас з села у пущу, Катря вже подругувала з сільськими дівчатками, і веснянок вміла співати і мережати лиштви, а мене взято немовлям, і рідний свій Чорностав я знав тільки по послуху. Було тітка Мокрина, сидючи за шитвом чи за прядевом, частенько пригадує, як у тому Чорноставі колись ми жили, як та сільська наша хатка була придобна, а у дворі криничка, а вода з неї чиста, як сльоза; як одного року уплодило в садочку вишениня, яка копаночка там славна — каченятка було і на став не хочуть: гилія-гилія, а їх з копаночки не викишкати . . . А закомірочок як скринька . . . Сусідочки приятельські, родина недалечко — незабаром і раду знайдеш, і пораду . . .

Як почне було пригадувати, то й кінця нема.

— І все те мусіли покинути! зітха. Хоч ми й тут лісову хатку опорядкували собі гарненько — є в нас і криничка глубоченька, маємо і городчик, і пашні трохи, а за копаночку нам аж ціле озеро — усе гаразд, усе до-

*) Забутки такої дівочої виспи автор бачив в с. Каченовці — мастку, який що-йно перейшов від вмерлого дядька до В. В. Тарновського. Тоді вже дівоча виспа була лише пам'ятником минулого.

бре, та не батьківщина, що там родилась і хрестилась, молодою співала, увійшовши у розум горувала . . .

Отак згадуючи розквилиться було старенька, та зараз і схаменеться.

— Ви, діточки (до мене та до Катрі), не слухайте, що стара буркоче. Се я, грішна душа, перебендюю. Хай Господь простить та гіршим не карає. А нам ще можна жити і Бога хвалити . . .

А по сьому, знов згадувати батьківщину, то утулочок придобний, то стежечку до ставка . . .

Оттак прислухаючи закортіло міні подивитись зблизька на той, мовляв, рідний Черностав — здалека я вже до його добре придивився: в кінець гаю на окрайку стояв дуб — довговік, і як злізти на саму верховину, то геть-геть видно . . . Зараз заблискочуть великі вікна на панському будинку, що красувався на узгорку, ви-садою на нашу пущу, — замережать по саду квітники, та стежечки, кущовинки, намети; за будинком розки-неться широкий панський двір — без перестанку тут рух, бігачка, проводять коней, щось несуть, щось везуть, крутяться, вертяться, звиваються . . . А геть за панським двором село наче з жмені пущено у ту удолинку хатками та садками.

Дивлюсь було та вишукую, де та наша колишня батьківщина і ті стежечки й заулочки, що тітка Мокрина наче міні намальовала словами.

І став я просити:

— Нехай-же я, тіточко, того Черностава зблизька побачу!

Хоч добряца була і плохенька, і був я в неї, як то кажуть, мазунчик, а не послухала і разу.

— Ой дитино, що то ти надумав! Там пани, там панські хорти! Розірвуть тебе на литлошки!

— Та то міні, тіточко, байдуже, — наполягаю.

Хоч малий, а знав вже я трохи, що то пани, а що панські хорти, та цікавий, бачте, вродився, а до того дитяча сподіванка, що нападсть ніби не моя часть — якось

то так оборудується, що я і з лиха вибавлюсь і свого покошту. І чепляюсь: візьміть, та візьміть у село.

— Мій ти єдиночку, не можна! Ти-ж маленький. От як трохи підбільшаєш, то поберемось і у село, і у ярмарок — скрізь погуляємо . . . Ось тобі коржики . . . ось тобі горішки . . . Не можна! не можна!

Як чого забажав цікава дитина, то дарма їй казати: не можна! бо вона того «не можна» зроду віку не прийма, а ще гірш роспалиться. Пече мене хоч зазирнути у Черностав . . .

Одного разу кинув я об землю горіхами і сижу як хмара на порозі, коли надходить батько з лісу тай пита:

— А чого се, тітчин підбічничку, сидишь як у розсолі?

— Він журиться, що не беруть у село, — одказує Катря. Відкунались тітка горіхами — не хоче й горіхів, так журиться.

— Нехай собі трохи пожуриться, каже батько: без журби не прожить у світі.

Постояв трохи та до Катрі:

— Ти, дочко, на тому тижні була у Черноставі? Пізенько? ввечері?

— Була, тату . . . одвідала Орисю . . .

А сама стрепенулась і сплахнула як іскра.

— Щоб ти більш у село не заглядала. Чуєш, дочко?

— Чую, тату. Більш не пійду.

Батько знов побравсь у ліс, а Катря задумалась.

— А що, дратую, і тобі у Черностав не можна?

Вона наче не почула.

— Катре! Катре! гукаю. І тобі у Черностав не можна? Еге?

— І міні не можна, — одказала.

— Мене не беруть, тай ти не підеш, еге?

— І я не піду.

Словами одказує, а мислоньками, здається, десь далеко залинула.

От наче ще стоїть міні перед очима та сестра моя

Катря, як тоді присмерком стояла вона в задумі коло нашої гаєвої хатки, — молоденька як калинова квітка, трохи схмуривши чорні брови, стиснувши уста, втопивши карі очі у землю . . .

А далі примічаю й тітка Мокрина наче забува свою стежечку чорноставським яром.

— Мабіть і тітці заборонив батько! думаю.

Тай питаю:

— Тітко, чому се ви не одвідаєте родини?

А батько чує.

— Часу не маю, мій голубе!

— А перш то ви мали час? чепляюсь.

Озвавсь батько:

— Бач, сестро, як твій підбічничок бере тебе на решето. А я так думаю: коли вже йому кортить погуляти у Чорноставі, то ти не впиняй, — нехай тудою простує. Як не порвуть хорти, то може так він там присмачить, що зостанеться у панському дворі, і сквалний з його дворак вишеститься . . .

А тітка перехоплює:

— Якого іще там дворака видумали! Та боронь Боже . . . Отсе напались на дитину! Дитина тільки спитала. Хіба вже не можна спитати? На віщо йому той Чорностав здався? Він зна, що нам тут, у лісі, в затишу, краще . . . Хоч людей не густо і трохи ніби самотненько, та спокій в нас . . . А пташок у лісі! А зимничок! Правда, Матвійко? (Се вже до мене.) В нас у гаю і малина, і суниці, і полувниці . . . Схочемо, то зловимо собі зайчика . . . спорядимо гойдалку . . .

— А я так думаю, нехай він свою волю волить, — править батько.

— Та я туди вже й не хочу, кажу, байдуже міні той Чорностав . . . Се я тільки пожартував . . .

Любив я свого батька і шанував. Був він маломовний і ніби похмурий, хоч від нього ніхто урази не дознавав, але нікого він і не голубив, а про те одно його, аби яке, слово переважувало наймильші тітчині пецоти і

ласонці. Коли було часом трапиться міні спокутувать, то його поглумка гірш не те лайки—бійки, а як він до мене озветься, де що спита, попожартує, або де чому навчає, то вже я величаюсь як Мошко на хрестинах. Аби йому догодити, чого-б то я не занедбав, чого-б не віджалував!

Так і занедбав я Черностава.

Ріс я в лісі на самоті й бавився як сам собі знав. Товариша однолітка не було. Сільські діти давненько перестали заглядати у пуцу, бо хто колись заглянув, то так добре памятав панську кару, що й другим наказав тудою заглядати. До того дівтору спиняли старші, бо караючи смільливу дитину, теж і батька її і матір карали. Не минала кара і недбалого лісника, що не приміг впильновати малого злочинця.

Пан частенько оглядав свої добра і проїздив пущею. Сидить у повозі ще не старий, тільки дуже отілий — очі гострі, хижі, недобрі, усе їх мружив і уса підгортав. За повозом запятники, а поруч верховні. — Було повоза ще невидко, ледві чутино як торохтить, а вже тітка Мокрина всполохана аж труситься, ховає Катрю у комору . . . Міні шепоче, щоб тихо сидів десь поза кущами . . .

Прилучалося, що у пуцу приїздила з ним сестра його — він вже давненько удовів. Пані його була — славили — здалека, з чужої країни взята, і добра, милосердна до людей, — може того, що сама щастя не зазнала: хутенько по шлюбі зненавидив її пан і так знущавсь без милости, без перестанку, що вона ходила як з хреста знята. Терпіла, поки була на руках дитинка, а вмерла дитинка, втікла. Приїхав ніби одвідати її брат, та вночі її викрав. Пан як з гіллі зірвавсь — за нею: вертайся! Та не вернулась, а незабаром невдашечка і вмерла. Після покійнички вселилась сестра, вже таки підтоптана пані, здорова як лось, гладка що і миш не одержиться. Вже пасок мабуть із сорок ізїла, а вбиралася у цвітні атласи. Пика така що й решетом не накрити, а на голові дрібушечки та кучері — сидить як під димком

попід якимсь завивалком, а з попід завивалка братові хижі вирла світять . . .

Чи мало йшло й їхало шляхом, що біг по узбоч пуці, а у пуцу ніхто сливе не завертав, бо кожне знало, що як тебе там застукає якийсь панський доглядач, то наберешся добрий кош лиха.

Памятаю, як одного разу запопали того старого Гершка Римара під дубами . . . був той Гершко такий старий, як світ, римарував та тяжко бідував, бо обсіли його дрібні унуки, а за роскоші мав він тільки чорну як торішній стрючок козу. — Їхав сам пан і вгледів бідолаху:

— Ти, Жиду, по що тут?

— Я, милостивий пане, — каже Гершко, — відпочить трохи.

— Відпочити?

— Еге, милостивий пане, славно тут потомленому відпочити — наче під зеленими наметами.

— Кохаєшся у зелених наметах?

— Еге-ж, милостивий пане, — каже Гершко.

А сам і сміється і ніби плакати хоче.

— Добре, — каже пан.

Та як грімне:

— Беріть його, та он на того дуба, на саме верховіте!

Вмет і козачки, і возниця, і верховні до Гершка, вхопили і на височенного дуба настромили. Посипалась травиця, що бідолаха своїй козі урвав — всього там було із жменьку тої травиці . . .

Зпершу кричав і плакав старий, а далі ні пари з уст. Вхопивсь за гілля і дивиться звідти, звишку . . . Наче умерляк страшний, а сльози по зморщкам, а сльози по зморщкам . . . Висів там аж до змроку, поки пан по пуці гуляв, а як зняли його, то мусіли держати, бо не стоїть, пада. Вивели його на шлях і поклали на шляху під вербою . . .

Проте инколи і в нашу хату уступали гості, то родичі, то давні батькові приятелі.

Не веселі були ті гості. Одвідували вони нас, як тіт-

ка Мокрина Чорноставську родину, покриему. Приходили пізно, як вже змрок обійме землю, та тим тільки і хвалились, яке в них у селі знов коїться, або скоїлось лихо. Сього добра і по сей час досхочу у божому світі, а тоді сипалось воно на крепацьку голову, як спілі грушки з дерева — одна ще пада, а друга вже попережує, одно лихо ще душить, а друге вже в пазурі бере.

Вже всі вони, ті батькові друзі, давненько по тім боці, а не забув я ані одного. Так добре памятаю, наче ще дивлюсь на них, та їх слухаю.

Не дуже вони гомоніли. Кожен потомлений, засмучений, кожен понуро оповідав, або про гірку ганьбу, або про пекучу згризоту. Той хвалиться, яку щоденну, щогодинну муку терпить, другий міркує, якої напасти на завтра діждеться. Ніхто на краще не сподівається. Не радяться, бо нема ради. Зійдуться, та тугу розділяють, біду свою тішать.

Одного разу довелось міні почути й жарти, та бодай такого й не чувати.

Якось дуже пізно у вечері уступа до нас Дашко Хижняк — був чоловік розквітлого віку, тільки-б йому жити та Бога хвалити — уступає, та, всміхаючись, каже (а сам білий, як стінка на Великдень): отсе я з катовні та навпростець до вас. Одвідаю, подумав, та похвалюсь, як мене виборно катували — чи не дві копи батогів на мене віджалували! А таки мусіли мене покинути, бо я не шкляний — їм на злість не розбився.

Ніхто на той жарт не озвався. Посиділи мовчки і попрощались.

З того вечора Дашка Хижняка як вода умила. Покинув жінку і маленьку дитину. Дуже впадав справник, як би його вишукати, бо пан казав: подарую сивого коня, як вишукаєш, — а справник саме тоді добирав до своїх сивих, чи що — та не вишукав. Нема, загинув чоловік. Де він безпритульний? «Хоч-би міні знати? Чи живий він, чи мертвий» — було плаче жінка. А дитинка на руках веселенька сміється, ще гірш жалю завдає.

Мабіть у крепацькому серці ще змалечку заляга той сумний жаль, та некуча згризота, що невгаваючи, шарпає його від молодих літ до сивої скроні і з ним у домовину моститься, бо з упливом часу всі ті давні урази й кривди, що вони хлопятка не дуже то здається і піклували, не тамуються, а гірш заятривають, а проте Господь милосердний і крепацькій дитині не боронить зазнати дитячої втіхи: скрізь вбожество, лихо, скорбота, сум, а дитина метелики, пташок гонить, скрізь кривавії ллються, а дитина, аби запопала яку цяцьку, бавиться та тішиться.

Господь милосердний і міні приділив крипточку того дитячого щастячка. Хоч було часом стисне і дитяче серце жаль, — стисне аж до плачу, — а навернулась яка играшка, той мій жаль як вітром знесло. Бува ще по личку сльоза росить, а я вже на випередки з птаством щебечу.

От так я ріс і увійшов у літа. І випив свою добру повну . . .

Відколи вже все те перегоріло, перетліло, а й досі, як инше згадаєш, то за плечима й морозом й вогнем всипне.

II.

Одного вечора на провесні . . . Ти мій Господе! наче воно ще тут, біля мене, наче все те я ще бачу, чую . . . Наче отсе прохожаю по тому Черноставському лісі . . . От той ліс . . . Птаство ще не повернулось з вірію, дерево ще без листу, ані шелесту, ані голосу — тихо й глухо. Ще скрізь сніг біліє, а весняна тепляна вже орудує: зрана на землі на гіллях приморозь, а зійде та вигріє сонечко — закапле з стріхи, одвільжають і залисняться стежечки.

Так от певного, кажу, вечора на провесні, сталася міні пригода, і повертався я з гуляння до дому дуже невеселий.

Того року батько спорядив міні прехороші ґринджольці, а до того я сам щиро помайструвавши із тиждень коло шпильочка над озерцем, таке опорядив собі урвиско, що шургав з його, як з печи, трохи не до другого берега — аж в очах зеленіло.

Як посадив одного разу коло себе Сірка, та з ним оттакечки шургнув, то після такої забавки, хитрий собака, аби заглядів, що я йду по ґринджольці, схопиться, наче хто на його киплячом сипнув, й втіка кудою втрапить.

І не сказати, як зпершу кохався я у своїх ґринджольцях. Було як скочу зрана до того шпильочка над озерцем, то ввечері треба мене до дому, як чуже теля загонити, а далі трохи відпустило, а ще далі ніби трохи й докучати стало, а там вже й добре надокучило. І зовсім занедбав би я ті ґринджольці, як би тітка Мокрина не почала надозоловати: «ой, дитино, не слухаєш, та все ходиш на озеро, а там вже лід такий тонесенький, як шкло!» «А ти мабуть знов з ґринджолами, Матвійко! Ой, голубе мій, не ходи на озеро!» «Ой, знов не слухаєш мене! Журиш мене! Що-ж міні з тобою робити! Чи-ж таки зачинити у коморі? І зачиню, бо неслухняний . . . Втопиться плопець! Чує моє серце!»

Не дурно мабуть кажуть, що заборона то подмух вогнику . . . Тільки що отак мене пострахала добра душа, мене як з мосту пхає на озеро.

Що ті старі баби тямлють! думаю. Старі баби усього жахаються. Хіба я сам не знаю, що лід тоненький? Нехай тоненький, то що з того, як хлопцеви не бракує розуму? Як хлопець здатний і доглядний. А міні того добра не позичати — маю досить.

Отсе повечеріє, калюжки постужавіють, хоч молодик не дуже світить, та хто зна усяку повороточку в березі, то й замруживши очі втрапить кудою треба, тай катне так, що аж дух захопить . . .

Отсе-ж я й катнув і дух захопило: хруснув лід, а я з ґринджолами у воду . . .

Виграмолився мокрий як хлющ по самісенький пояс. Попало теж і за комір і в рукави.

Все-б то можна викрепити — чого на світі не трапляється! як би сам знав свою пригоду і нікому не хвалився. Так треба-ж у хату, а уявись у хаті, то і тітка і Катря силеснуть руками, наче ти тричи потурчився: «а я-ж казала! а я-ж знала! Та де, та як, та коли, та Боже-ж мій, та скрухо-ж моя, та лишечко-ж міні . . . Хіба-ж їм втямки, що як спостигла кого пригода, то не сікайся, як оса, йому в вічі, а дай йому покій — сам собі спокутує . . .

От так роздумуючи, та розважаючи іду і на ході все зупиняюсь, та зорі вилічую. Стежка від озерця до хати неначе на двоє покорочала. Здається, от-от тільки що видрапався з води, а вже ось і хатня одвірка.

Спинився я коло віконця і подививсь у хату. Каганець палає, батько струже лопату, тітка прядево розмотує, а Катря мережить рукави. І тітка ніби прислухає — мабуть вже турбується, що я забарився дуже.

Постояв я, постояв, а таки у хату мушу. Зітхнув в останнє і вже руку до хвіртки простягаю, коли поміж деревами щось замарило. Придивляюсь — хтось височенний простує до нашого дворку. Я хутенько у бік, за старого дуба і дожидаю. Він ближче. Зростом і статтю око-в-око Максим Коренчук, — його й похода легка, а могутна, — той Максим хоч вже пожив на світі, вже й сивизною його трохи сипнуло, добре він знав почім ківш лиха, а не втерав міцного здоров'я й сили. І неначе Максимова висока шапка. Так Максим був в нас позавчора, а вчепати не має часу. Тай стежка з села не тудою — цей прямує наче з пуці, від глибокого яру, або від Козачої Лучки. Придивляюсь щільно, а він вже близенько. Максим!

Так мене й підкинуло: мабуть вже взято Орису на виспу!

Максимова дочка Орися хоч дуже рідко, а таки од-

відувала нашу Катрю — така була славіна, ясноока щебетушечка . . .

Позавчора Максим, уступивши у хату, похвалився: «от се наша Орися на черзі.» — Здається, не аби які слова, не страхота, не скарга, і промовив він ніби спокійно, а сумно стало, аж дух захопило.

Ой, тай пам'ятливі-ж міні ті доби вечірні, як увійде нещасливий та похвалиться своєю гіркою напастю, і тихо стане у хаті, наче усі замруть . . .

Батько спитав: взяли? — Завтра зрана поведуть, одказав Максим.

Тітка сіслеснула руками: Боже мій милостивий!

Катря не озвалась.

З тим Максим попрощався, а ось він знов до нас поспішається. Може Орися втопилася, як торік Ковалева Настя? Може втікла світ за очі, як Приходькова Домаха?

Він не зогледів, що я тут, коло хатніх дверей ховаюсь по за дубом, а міні вже байдуже, що я по пояс мокрий, — я за ним у хату.

Тітка Мокрина і Катря стрепенулись, аж не дихають, дожидають, що він скаже. Сам батько, що по йому не дуже то пізнати, чи йому холодно, чч тепло, і той ніби трохи блисконув очима.

А Максим поздрастувався, усіда на лавці тай каже:

— Отсе уступив до вас трохи відпочити.

І такий якийсь він . . . не походить на того, що сидів тут позавчора, білий та понурий, схиливши голову, наче світ йому у гору піднявся . . .

— Далеко був? пита батько.

— Був у Гайворонщині, — каже.

Від Чорностава до Гайворонщини не так, щоб дуже близенько — верстви неміряні — а поїхавши зрана та доброго коня добре погоняючи, встигнеш туди опівдня.

— А як же ви Переплавку перебрали? пита тітка Мокрина. Мабіть крига вже скресла, а там така бистря, що Боже . . .

— Ще держить, одказує, — хоч вода вже поверху дзюрчить, перебрів якось.

За Орисю ані словечка!

Тітка Мокрина розмотує своє прядево та раз-у-раз спогляда на його та зітха, сама аж по комір почервоніла, — кортить спитати за Орисю. Кортить мабуть і Катрі, тільки Катря сидить як мальована, та вишива свої квіточки. Катря трохи в батька вдалася — коли вже наважила: не ворохнись, то не ворохнеться, хоч її запали.

Стара таки не викріпила, спитала:

— А що-ж, Максиме?

— А що? пита Максим.

Наче забув!

— Узяли Орисю?

Взяли та зараз і вернули до дому. То вели, то несли. Тяжко занедужала.

— Тяжко занедужала? Голубонька моя! Може з переляку? Або засумовала дуже? журиться тітка Мокрина.

— Може.

— Дякувати Господеви! зітха тітка. Хвороба минеться, а тим часом може Пречиста заступить, забудуть. Дякувати Господеви!

— Дякує й вона. Спасибі Богу та спасибі Богу, тільки й чути.

— А ми ще часом журимось! додає батько. Бува що й нам Господь спосила, чого нам треба.

— А бува, — згожується Максим.

— Чого се ви надумали у Гайворонщину? пита тітка Мокрина.

— Карпо Семиренко привозив у двір лист від свого пана, та переказав міні, що Грицько Березовий давно мене вигляда, а не так може вас — каже — як свої грошенията, бо йому тепер шостак за копу стає. Відколи вже я йому винен, та все не спромогався віддати. Отсе я й надумав одвідати.

Тітка зараз розпитувать що там, в Гайворонщині,

чутно, та чи там якусь Устю свекруха жалує, та чи дума якийсь Левко узяти в осени якусь Химку, та ще кого там бачив, та що чув.

— Там тепер чималий переляк і розрух, — одказує Максим.

— А що там таке? що таке? перехоплює тітка.

Цікава була старенька.

— Та десь там недалеко в гаях розбійники, кажуть, уявились, чи що.

— Ой лишечко! вжахається тітка. Багато людей вбито? Смутку-ж мій! Недалечко й до нас . . . А ми сами в лісі . . . Мати Божа . . .

— Та заждіть трохи, Мокрино, не жахайтеся, впиня Максим: нікого ще, дякувати, не вбито. Чутка йде, що ті розбійники людей не займають, а ніби трохи лякають панів. На тому тижні заскочили, славляють, Кривчуковського пана і крипточку налякали. Справник і досі сидить у Кривчуках.

А тітка Мокрипа:

— Мати Божа, мати Божа! Піймав?

— Ще.

— Піймає! піймає! метушиться тітка. Пильнесенько мабуть шукає?

— А пильнесенько . . . і щиро . . . От як инколи ви голку, всміхається Максим. У Кривчуковському лісі, кажуть, наче ярмарок, — гук, огром, тупотить, грукотить . . . Усі вовки у ноги — кудою який втрапив. Кривчуковський пан двораків узброїв — такі лицарі що й не сказати — сам на коні вигравав, атаманує . . . А по сій мові, буваймо здорові — час до дому. — Та до батька: може трохи проведете мене, Лавро?

— Чому не провести, — каже батько, — міні треба назирнути у Велику Яругу. Позавчора трохи не застукав там двох з Панасовки. То по дорозі.

І батькові невеселі очі якось блисконули.

З сим словом виходять з хати.

Я-б за ними слідком випурхнув, коли-ж тітка Мо-

крина кинулась засувати двері й вхопила мене за рукави.

— Куди се, дитино? Хіба-ж не чув, що скрізь розбишаки?

Та зглянувши на мене об поли руками:

— Матвійко! се-ж ти мабуть в озеро шурхнув? Пропала свитица! Така прехороша! Горенько міні з тобою! Змок, як вовчєня, певно заохолодився на віки! Казала-ж я, що колись втопиться хлопець, так воно й буде! Ой, Мати Божа милосердна!

А я прошуся.

— Та я вже, тіточко, обсох, та і свитинка не посується. Та я вже на озеро більш не піду . . .

— Скидай свитинку . . . Ой, горе міні з тобою — неслухняною дитиною! Ось моя кожушаночка — одягнись . . . Змерз мабуть . . . Ой, лишенько!

Одягаюся у кожушаночку, а в думці: кудю батько подався — чи міні до Великого Яру, чи до Дякового Кута бігти?

— Чуєте, тітко, кажу, батько кличе . . .

Та й відсуваю двері.

— Де там кличе? Не відсувай! Не відсувай!

А я вже за дверима тай дременув до Великого Яру.

Дременув, та разом і скаменів . . .

Батько з Максимом недалеко подались — сидять на колоді коло тину. І чую — Максим ніби батька запевняє:

— Щєб то не пізнати Дашка! Він самий з ними . . . І жартує, казав Микита, е, жартує . . .

Батько загледів мене, тай пита:

— А куди се ти вибрався, хлопче?

— Та я-б тато з вами, кажу, до Великого Яру.

— На сей раз ти лучче берись до хати, сину, бач нахмарило й дощ накрапає. Тай пізно вже — самий час спати.

Мусів я до хати.

І такий невеселий, розтурбований, що тітка Мокрина тільки двічі, чи тричі заклопотала милостивую Мати

Божу зглянутись, якого я старій титці жалю завдаю, а далі вже любенько спитала, чи я не голодний.

— Може ти злякався? пита. Може боїшся тих, мовляв, розбишаків? Не бійся, голубенятко, се так тільки славлють . . . Може де вони й туляться, та до нас ніколи в світі їм не доступити . . . А може в тебе що болить? Чи так роздрімався? Лягай спатки, та щоб міні добренько спав . . .

Поклала міні свою подушечку, помостила гарненько, вкрила мене, обгорнула. Побачила, що я очі заплющив, перехрестила й дала покій . . .

Хоч заплющив я очі, а сон мене не змогає — і думу в мене думу, як морі шуму . . . Дашко з ними — з ким? Наш Дашко? Пізнали його . . . Чую, тітка Мокрина бере своє прядево й пита:

— Катрусю, любко, що-ж се ти задумалася?

— Я, тіточко, мережу.

— Ти не бійся, серце . . . Де-б то ті розбишаки взялися . . .

— Ви, тіточко, сами, здається, забоялись, одказує ніби всміхаючись Катря.

— Та се я так зразу . . . бо таке несподіване, а далі я вже розмислила, що нас не заскочуть . . . А ти, голубко, не заходь далеко . . . Отсе по той хмиз берешся аж геть за озеро, у той байрак, у саму гущавину . . . Не треба того хмизу . . . Обійдемося. Чуєшь Катре? Не заходь далеченько!

— Добре, тіточко.

— Казав Максим, вони людей не напастують, тільки панів ніби трохи лякають . . . І не вбивають нікого, еге?

— Так він казав, тіточко, не вбивають.

— Гайдамаки вони, чи що? Тільки гайдамаки вбивали. Ох, вбивали! Я, дитино, бачила тих гайдамаків, на власні очі бачила. Була ще маленька, а памятаю, добре памятаю . . . Моя старша сестра покійничка — нехай царствує в Бога! надумала у гостину до дядини й дуже журилась . . . Відколи, журилась, надумала, а й

досі не вибралась, та хто його зна чи коли й виберусь (дядина жили далеченько на хуторі). Коли одного ранку покійничок батько — хай над ним земляця пером! — кажуть: мушу з возом до містечка, дівчата, сідайте та їдьте до дядини, підвезу вас аж до Сорочого Броду, а там вже не забаритесь перебігти до хутора. Покійничка сестра зраділа, хутенько вбралася і мене вбрала — як ми всиротіли, то вона була міні ніби за маму — як кози скочили до воза, доїхали до Сорочого Броду і побралися пішки. Ідемо весело. Сестра розказує, як у гостині погуляємо, навчає, як міні, малій, треба поводитись, як дядину любенько вітати. Я хоч вже і притомилася, та не признаюся, — тупаю . . . А чого се поперед нами такого вороння летить? — каже сестра.

Спогляну — летить воно та летить, одно одного попережає. — Може й вони до дядини у гостину, — кажу.

— Бач яка вигадничка — що вигадала! сміється сестра.

Дочапали ми вже до Холодної гори і зазеленіла нам глибока долина — та холодна гора височена, а схилок у долину повільний і рівенький.

— Перебіжимо долину та за тогобочною кручею зараз і хутір, — каже сестра.

Коли дивлюсь неначе щось чорне по долині розкидано, а хиже птаство по над нею колесом, колесом . . . Ми далі по схилку, ближче — аж то лежать люде . . . замордовані . . . Пізнали Мошку лимаря а коло нього якесь кучерявеньке жиденятко . . . Боже мій! світе мій! Повернули ми — та втікати . . .

Біжимо, біжимо . . . Упадемо, підведемось, та знов біжимо . . . Коли чуємо щось ніби гукає: дівчатка, шкода втікати. Оглянемось — аж їздець чвалує, а за ним ціла згряя. Доскочили, переймають; ми устеч. З переляку збожеволіли ми. Вже наочно, що не втекти, а таки втікаємо . . . А той, що попереду, знов гукає: дівчатка, не втікайте! Дурно свої ніженьки не втомлювайте! Спобігли нас . . .

— Звідки ви, дівчатка, кудюю простуєте? А чоґо-ж се ви так злякалися? каже той, що попереду доскочив, атаман їх чи що. Хіба хто-б скривдив таких гарних дівчаток? Та за таку кривду земля б його пожерла. Правда, товариші? . . . Як тебе зовуть, крале? А сестра покійничка була красавиця. — Мене звать Одарка, — одказує сестра, — а се моя менша сестра, Мокрина. Ось тобі, Одарцю, на памятку. І дає їй два дукача. Носи на здоровячко. Мабіть ти вже й одлюблена? Еге? А таки згадай колись мене, гайдамаку. Бувай здорова, ясочко! І ти, маленькая (так до мене). Щастя вас Боже! І побігли чвалом . . . А ми так і пали при дорозі . . .

Прислухаю я — бо й не сказати який я був цікавий про старовину, про гайдамаків слухати — прислухаю, а з думки не іде Дашко. Стоїть перед очима, як стояв того останнього вечора, хвалячись, що виборно його катували, жартуючи, що не шкляний він і на злість катови не розбивсь. Вже і на сон клонить, а все думки буяють, все мигтить міні його обличчя — біле як крейда і очі палючі, і той усміх незабутний, що обгорнув тоді й мене, дитину, сумом.

III.

Весна того року була рання й дружня. В ранці сніжок береться, а вже опівдні по під дубами наче обручки з темного оксамиту, а по тих обручках де-не-де наче зелені голочки стріляє травиця, а на другий день вже та травиця тут полойчиками. Сьогодні прислухаєте, чи се не пташка десь озвалась, а на завтра вже й тут і там і скрізь черкають крильця, а позавтрому вже цілісенький гай співа, щєбече, цвіґоче й вицвіркує, грухає, сокоче, тручить і квилить. Засинилось озеро, гурчить вода по ярах, струменем ллється у узгорок, шумує по тіснинках, гуде просмиками, дзвонить рівчаками. — По полянках висипався ряст, по кущах виповняються роспуковочки, бростються дерева, гудуть шмелі, звиваються білі мете-

лики . . . Скрізь оживчий вітрець провіває теплим подихом. А сонечко наче сміється, та гонить: скоренько! боржій! мерщій! Послішайся, поживай світа! І не оглянувся, вже зазеленіли гаї, росквітли садочки.

І дорослій притопканій людині немов легше дихати, а дурненька дівтора і поготів празникує.

Празникував і я.

У роздолі межі Черноставською і Дрочиловською пущею, у самій тіснинці збігав широкий та глибокий бурчак, а в березі, в кущах та в очереті, присмичали дикі качки й усякі водолюбки й водоплавки. Вищукав я тут качине гніздечко і дуже пильнував, щоб не втекли моїх рук каченятка, бо вони аби ледвечко вилупились — ще скорупочки на хвостиках — а вже у розсип зараз в очеретяний плав приснуть та поти їх і бачив.

Треба було пильнувати ошамненько. Я не згірший мисливець, знав, що качка птиця вередлива: боронь Боже її полохать, коли хочеш, щоб вивела діти, бо сподохнеш, то вона і гнізда відцурається. Замислив я охитрувати вередуху і упридобив собі трохи оддалік схованку у калинових кущах, що звідти міні качине гніздо як на долоньці, та що дня, чи ранком, чи ввечері, а то й ранком і ввечері там уховаюсь і назираю.

Оттакечки одного разу тулюсь я у тому калиновому кущі та люблю, як моя качка то дрімає, то прислухає, то стихенька кублиться та обгортається, коли наче хто мене шторхнув: глянь у цей бік! Глянув — аж близенько з очерету на мене блискотять чорні як терен очі і білі зуби . . . І чую, сміється:

— А чия тепер качка буде?

З цим словом вислизнув як вуж з очерету і опинився поспліч. Височенький, не дуже вмитий, босий хлопчик чорнявий і кучерявий.

— А ти звідки? Ти хто такий? питаю.

— А я Романець, каже, Солодкий.

— А не можна по панській пущі гуляти.

— А я ось гуляю, — сміється.

— А тебе зловлють! страхаю.

— А поки що, я нагуляюся.

— Качка моя! згадав я.

(Був так зтропився, що й за качку забув.)

— Відкупив у Бога? пита.

— Хоч не відкупив . . . я перш знайшов, — довожу.

— А може я?

— Я перш! гомоню.

— А заплач, — кепкує, — та дуже!

Загомонів я, та й зразу й зацікавився: злякався, що сполохнув качку, бо щось немов шелеснуло.

— Стрепенула! распачую.

— Тут вона сидить, як врита, — запевня Романець. Придивись лишень, сорочий дядько!

Придивився я — тут! Причайлась, наче її нема, й чуйно прислуха.

Дихнув я вільніш . . .

— Почуває! каже Романець. Тікаймо швиденько, щоб наш дух їй не пах!

І відбіга геть у гущавину. Я за ним і знов наполягаю:

— Моя качка! Я перш знайшов.

— А ти коли знайшов? пита.

— Аж на тому тижні, — правлю, — у четверг.

— А я може в середу, га? сміється. Та дарма: діждемо каченят, то якось поділимо.

— Я зараз піду до дому, — лякаю, — та як скажу татови, що ти по пуці гуляєш . . . то . . .

— То зловите мене, та хутенько за мотузок, та зашморгом мене за шию, та навпростець до панського двору, еге? Ой, тай битимуть! Аж геть залунає! Чого-ж став як пеньочок? Не барись, бо втечу!

А я барюсь . . .

— Поспішайся, панський доглядачу, — кепкує, — а я поки що шургну у бурчак, та поплаваю.

І шургнув. Плаває, роскошує . . .

І так якось прилучилось, що й я скочив до його у той бурчак . . .

Дізнав я уперше, що то за добро веселий товариш.

Показав він міні, як линь по дну іде, як щука карася ловить. І хоч плив я за карася і добре мене шарпано, а зроду такої втіхи не зазнавав*).

Накупавшись добували чмелиного меду, опорядили чудову вершу на жабенят, ставили сідла.

— Чому ти досі не приходив? питаю.

— А може я й приходив, — сміється.

— А знов прийдеш?

— Може й прийду.

— А коли?

— Коли мене побачиш.

Тай зник у гущавині.

Я за ним. Де там! Як здимів.

Такий мене жаль узяв, що як би на дівчину, тоб слізьми вмилася.

Але як нема ради, то мушиш, хоч і не рад, перетрівати та сподіватись на краще.

— Прийде! впевняю себе, — прийде! Може й завтра прийде, бо зна, що качки треба пильнувати. І сам казав, що за ніч у вершу налазить такого жабенят, що й не полічити, а в сідлах трепехатиметься як не журавель, то бусля . . . Прийде!

А тим часом вже добре повечеріло і галушки давненько закликали у хату.

— Ой, дитино, як же ти спізнився! каже тітка Мокрина. І Катрі виглядаю: відколи пішла і досі нема!

А Катря увіходить.

— Ось і я, — каже.

— Вечеряйте, дітки; батько побравсь у Дрочилівську пуцу, то певно забариться.

Катря не вечеряла. Трохи — казала — голова бо-
лить.

*) Тут на берегах оригіналу приписано: «Хоч весна була як літечко по піймах воду сонечко прогрівало, а таки зарані» . . .

-- Та ти біла, як хуста! затурбовалася тітка Мокрина.

— От піду, сяду на провівку, тай минеться.

Сіла на ослінчику, коло хати, обняла голову і немов замерла.

А тітка Мокрина упада:

— Дуже, мабуть, головка болить!

— Ні, не дуже, тіточко . . . Вже й полегшало . . .

Нехай ще трохи посиджу на провівку.

А я, вечеряючи, думаю:

-- Чи сказати за Романця, чи потаїти?

Потаїв.

На завтра, ще на світ не благословилося, зірвавсь з лавки та до бурчака — може Романець вже тут дожидає.

Нема.

Дожидаю. Вже порожевіло на сході, вже пташки почали пурхати, а інші й заспівали, а все Романця нема. Чи-ж буде? І так я того Романця виглядав, що трохи за свою качку забув.

— А може той Романець насміявсь: видрав качине гніздо, тай шукай тепер вітра в полі.

Метнувсь до калинового куща, ні, качка тут.

Та якось наче вже й байдуже міні за ту улюблену качку.

Заглянув у вершу, озирнув сідла, та аби як, не по хазяйськи — поналазило жабенят — нехай і поналазило, нема журавля, ані буслі, нехай і нема . . .

Блукаю, наче всі шляхи погубив, та ізмишляю, як би міні хоч почути за того Романця.

— Матвійку, чого се ти такий невеселий? пита тітка Мокрина. Може що болить? І Катря кволиться. Горе міні з вами, дітки! Не здужаєш, чи що, голубчику?

Запевняю, що здоровий.

— А чому такий невеселий? Веселися, дитино, поки мога . . . Бач яка весна в Господа, як славно в нас у гаю . . .

— У гаю краще ніж у селі? питаю.

— Краще, мій голубе, краще; пахощі тут, пташки . . .
Ти міні не смутуй, мій єдиночку, ти міні щебечи . . .

— А ви-ж, тіточко, правили, що нема кращого над
батьківщину, — кажу. Хіба забули батьківщину?

— То давнє, синочку . . . то минулося . . .

— А ви усіх людей у селі знаєте?

— Ще-б то міні не знати! . . .

— А який там Романець живе?

— Романець? Який же то Романець, дитино? Хоч
у щимки голову — не згадаю!

— А живе-ж там Романець . . . Солодкий — чи що.

— А я питаю який Романець? Петра Солодкого
хлопчик! Що то старе: того не згадає, друге забуває . . .
Та ті Солодкі були колись наші сусіди близькі. Два хлоп-
чика в їх. Меньшенький Романець, а старшенький —
Дорош. Такі жваві, славні хлопчики. Я зазнала їх, як
ще були такі як вузлики, а позаторік стріла Дороша у
сестри — вона йому хрестня мати — то й не пізнала: па-
рубок як орел! А Романцьови, мабіть, на десятий рочок
береться, а то й на одинадцятий . . . Жили вони, як і
інші люде, — не приділив Господь нам роскошувати, —
та вкупі таки, у своїй хатинці. Коли-ж несподіване
лихо: якось пан перестрів Петра і дуже його вподобав —
був Петро такий вродливий, що й не сказати — високий,
стрункий, гнучкий, укладний. Не дурно сказала його
теща, як він сватав дочку: Ой, сей ріс у великому лісі,
та ще й при воді! . . .

— То пан дуже його вподобав? перехоплюю, бо міні
не до тециної розмови.

— Вподобав, вподобав . . . Ти що за оден? Пита.
Я — Солодкий, пане, Петро. — Солодкого Петра, до ко-
ней . . . Взяли їх у двір — і яке було хазяйствечко,
мусіли вони занедбать. Років ізо два кірував Петро
панські коні, та й докірувавсь, що його копитами на
смерть потоптано. Скоро по йому занепала і жінка —
дуже засумовала чи що, — далі стала вона якась непри-

томна, та незабаром і вмерла, а всиротілі діти zostалися у дворі. Така то їх доля гіркая.

— Хіба-ж дворак на прикові? — кажу. Хіба йому невільню инколи погуляти?

— Ой, дитино, бодай ніхто не зазнав такого гуляння! Немає гірше так нікому, як тим нещасливим, мовляв, попихачам: тудою біжи, сюдою поспішайся, сьому подай, тому принеси; один лає, другий нарікає, третій карає . . . А пожалувати нікому! Сказано: пригладь голівку не знайдеться, хіба пробий голівки . . . Такий то жаль бере, як згадаю тих сиріток . . . Так би, здається, і пригорнула голубяток . . . Недавно, кажуть, взято Дороша до панських покоїв — вродливий в батька вдав-ся — то і зовсім вже бідолахам світ завязали: було важко, було гірко, а таки у двойзі . . .

— Заждїть, тіточко: Романець до нас прийде!

— Як то прийде? питає. Ми-ж у лісі . . .

— Та що, що в лісі, — кажу. Він прийде . . .

— Ой, дитино, що се ти видумуєш! Хіба-ж не знаєш, що . . .

— А він таки прийде! правлю.

— Крий Боже! Хай Господь боронить! Ще застукують . . .

— А ви його сховаєте!

— Ой, дитино . . .

— Сховаєте? сховаєте! сховаєте!

— Та годі вже, пустаче . . .

— Сховаєте! сховаєте!

Обхопив стару обіруч — хоч певен вже, що сховає, а ще заглядаю у пригаслі, ласкаві очі.

А вона чи відсува, чи прихиля мене, стихенька кажучи:

— Бач, свавольничку, трохи не звалив стару тітку . . .

Та додає:

— Як се ти прочув за того Романця?

Чи-ж признаться?

Та ніби у жарт, ніби у правду, кажу:

— Я його бачив . . . Гулявся з ним . . .

— Отсе так мене піддурюєш, синочку? Чи-ж годиться?

— Гулявся з ним!

І все так що ніби й правду кажу й ніби жартую.

— Бач вимислівчику! сміється стара (а проте трохи й неспокійна). Та добре, що розвеселивсь трохи . . . Біжи та бався, серце. Та щоб ти мині більш не смутував . . . Ой, дітки, дітки! горенько мині з вами. Примогла-б, серця вколупнула та дала, а нічого не вдію, не сила моя . . . Отсе Катря кволиться та кволиться — відколи вже голоса її не чутно, занепала, а яка була повновида, співоча . . . Була швиденька, як вітрець в полі, а стала тиха, наче зстаріла . . .

А я своє:

— Тіточко, по надобі ми Романця сховаємо на горіщі, еге?

— Та годі-ж пустувати, Матвійку!

— Він мабуть завтра прийде . . .

— Журиш, хлопчику, стареньку тітку!

— Тіточко-любочко, а ми-ж його сховаємо?

— Тікай, бо зараз бити буду! удає тітка.

А я вже певен, що по надобі старенька сховає Романця і не заборонить нам гулятись. Аби приходив!

IV.

Проте минають дні, а Романця нема. Спершу я журився, а далі став привикати, а ще далі й забувати.

Минуло може тижнів і зо два, а то й більше.

Одного вечора, вже на смерку, надумав я за озеро. За озером, на проліску, поза старими яворами, росла чудова лещина. По ту лещину я й брався, бо на завтра в досвіта замислив наловити риби. Робаків вже накопав цілісеньку торбинку, до того мав аж три гапличка з

тітчиної корсетки, а такі що й сома-б вдержали. Не браковало міні й дроту — хоч він трохи взявся іржою, а був ще такий уробний, що я з його гачки майстрував, наче млинці пік. А як до того добра конешне треба тонкої, а рівненької ліски, то хоч і далеченько, а мусів до проліска по лещину.

Спізнився я пораючись коло свого ножика. Як в батька порепалась на шматки стара коса, то я змайстрував собі славний, довгенький, кінчастенький, а держальце з липини. Треба було так його насталити щоб не те гілки, щоб волосочок перетинав.

Поки насталив і зорі почали висипатись. Іду стежкою. Місяць на уповні і така ясна посвіта, що на стежинці хоч голки збирати. І тиша — наче кожнісенький листочок, кожнісенька билиночка спочива.

Коли враз — шелесть, шелесть . . . Щось попередо мною з гущавини на стежку, чи випало, чи вилинуло і повіялось, як на крилах . . .

Аж поточивсь я . . . а схаменувшись у тропи . . .

Та зникло воно, наче й не виявлялось. Спинивсь я та вже і не зважуся, чи йти по лещину, чи не йти. Збігло міні на думку, чи не лісовничку я вгледів, бо здалося міні, що віялась попередо мною неначе дівоча постать — гнучка та висока — й миготіло щось біле, а знав я, що лісовнички огортаються біленькими плахточками, самі холодні, та біленькі, як сніг, тільки коси зелені.

Постояв дожидаючи, може знов уявиться, та не діждавши побрався до дому. Іду стиха, зупиняючись та оглядаючись. Знаю, що лісовничка не зла личина — аби ти її не займав, то вона тебе зроду не зачепить . . . А про те серце тенькає.

Тиша й пусто.

Хоч іду стихенька, а таки йду, і ось вже наша загорода, коли схаменувсь, що ножика загубив — мабуть як пустивсь за лісовничкою, бо йшовши по лещину мав його у руці. Повертаю назад і теж не дуже послішаюся, бо серце таки невгає. Не дійшовши того місця, звідки

вірвався на довідку, бачу здалека блискотить на стежці мій ніж.

Коли знов шелесть-шелесть . . .

Скаменів я й очам своїм віри не йму — устріч мині Катря!

— Катре, се ти?

Спинилась.

— Я, каже. Не пізнав?

— Де ти ходила?

— А я, каже, недалечко. Загубила намисто вранці, як ходила до озера прати . . . то все шукала.

І Катря — й наче не вона: очі якось запали і такі великі-великі . . . А біла! Коли-б не брови темною смугою на чолі, сказав би не жива істота, а з крейди.

— Знайшла? питаю.

— Знайшла, — одказує, беручись за намисто — ось . . . А ти де ходив? пита.

— Я брався по лещину, тудою по за старі явори, на пролісок, та мене щось дуже налякало.

Розказую яке міні учуялось . . . Слуха не озиваючись. Питаю, чи коли бачила лісовничку. Ні, ніколи не бачила.

Як вже доходимо нашого дворку, вона міні каже:

— Не нагадуй тітці за намисто . . . Нема чого . . . бо знайшлося.

— Добре, — одказую, — не буду нагадувать. Хіба тітка сваритиметься?

— Ні . . . а таки не нагадуй.

— Не буду.

Тітка упоравшись сидить на хатньому порозі.

— Славно погуляли дітки? питає.

— А славно, одказує Катря.

— Головка не болить, Катрусю?

— Не болить . . . Тільки втомилась я дуже . . . спати хочу . . .

— Та й час вже, голубко. Ти-ж цілісенський день то полола, то сапала . . . Ще-б то не втомитись! Ти як

візьмешся працювати, то й рук не покладаєш, здоров'я свого не шануєш! Де твої, дитино, румянці? Ти-ж в мене була румяного личка, а тепер як хустонька біла . . .

— Се так вам здається, тіточко . . . се від посвіти . . . дуже місяць світить . . .

— Ой голубко, шануй здоровечко! Бо не шанувавши сама змалиш собі віку . . .

Полягали спати.

Того року Господь таке тепло дав, що ми трохи не від великодня спали, як то кажуть, вітриком оплетені, а небом вкриті. Недалечко хати була така чималенька а придобна устронь, що липина обросла її наче устіню. Дуже любив я тут ночувати. Засипаю, а понадо мною розискрюється зоряна Дорога, блискоче Віз, сяє Чипіга. Пахне вітрець дихає, і думки усякі і гадки. І заснеш, наче хто тебе заколише. Але того вечора чогось міні не спалось, тільки дрімалося. Роздрімаюся, та разом й прокинуся, і знов дрімаю, а не засну, хоч зшивай очі.

Оттак лежав я мабіть довгенько, коли щось міні почувлося — якийсь ледві чутний чи порух, чи подих. Насторожився, прислухаю. А така ясна посвіта, що темна липина аж сяє. Знов чується. Підвожусь — чи не лісовничка?

А се Катря — заросилась слізами, счепила рученята та наче умліває з жалю.

А де вона ходила? Шукала, каже, намиста на кладці. По над кладкою старий яворяк намет — хоч ясна посвіта, там темно. І похвалялася тітці, що славно ми нагулялися, ніби то вона зо мною . . . і заказала говорити тітці за намисто.

— Катре! чого се ти?

Стрепенулась й шептом промовила:

— Тихо, Матвійку, тихо, не збуди тітку . . . Се я того, що в мене голова болить. Спи, братіку, і я спатиму . . .

— Катре! покликав.

— Дай міні покій, Матвійчику, одказала: я дуже спати хочу.

Що тій Катрі сталося? думаю. Нехай тяжко тяжко голова болить, а таки дорослій дівчині плакати такими ревними слезами не припада. Не виніжена вона: як то-рік, колючи тріски, зсікла собі руку, що кров аж ревнула, то більш вжахалася й охала тітка Мокрина, а вона її вговоряла та жартувала: дарма, тіточко, хоч воно трохи й болить, та на розум мене наставляє. Знатиму, що сокира не прийма играшок — як нею орудовати, то треба дивитись у дві очі . . . І непередлива вона: як нездужала — нездужала важко, всенька горіла, як вогонь, стала тоненька як ниточка — а і разу не застогнала . . .

Начудовавшись вже став я й засипати, коли заграла труба по лісі. А трубою панські посланці викликали батька. Чого ж се його викликають о півночі?

Зірвалась тітка, бачу й Катря схопилась. Чую скачуть і спиняють коней коло нашої хати. Тітка обхопила мене, не пускає. Таки я видрався — на коні Іван Жменя, старий дворак, панський улюбленець, а за ним ще четверо двораків конних.

— Гей лісник! зіпає Жменя.

— Іду, — озивається надходячи батько.

— Шукаємо Солодкого Дороша — не бачив?

Серце як не розбило міні груди — мого Романця старший брат!

— Не бачив, одказує батько.

— Втік вчора на смерку. Бачили його недалеко, коло пущі. Певно тут десь ховається. Шукаймо . . .

— Ти, Микито, — приказує парубкови — зоставайся тут коло хати, пильнуй коней. Та щоб міні не дрімав! Чув що пан казав?

— Чув.

— Памятай добре!

Тим часом прискочило ще троє у дворацьких чемерках, з дубцями, з мотузами, — дохожалий дворак і двоє молодших.

— Шукаймо! загадує Жменя.

— Шукаймо, — одказує батько.

Тай розсипались по пущі.

Вже світає, а в пущі ще змрок. Чи вишукають?

— Ходім, тіточко, у хату, каже Катря: зарані обід зваримо . . .

Глянув я на ню: Катря як повсідень Катря — може трохи блідненька — пораяється в хаті, звивається по надвірю, біжить до криниці по воду . . .

— Оздоровіла головка? питаю.

— Оздоровіла, каже.

Тітка не дочувши та до мене.

— Чого питаєш, Матвійко.

— Пустує, — відказує за мене Катря, — щось давнє згадує.

Тітка, що все шепотала, благаючи милостиву Пречисту, трохи насмілилась.

— Здоров, Микиточку! підходячи до парубка, та сідаючи коло його на ослінчику. Чи давно тебе взято у двір, голубе? пита.

— Вже третій місяць у дворі, — одказує Микита.

Такий здоровий, гарний парубок, тільки дуже невеселий.

— Не звик ще? Сумуєш?

Наче недочув.

— А мати давно бачив?

— Давно.

— Усе нездужає?

— Нездужає.

— Горенько наше! так вже мабуть Господь приділив . . . От нещасливий той Дорош . . . Як се його лихо спіткало? Розкажи, серце . . .

Він і розказав.

— Не вгодив Кучеренковій Оксані, що тепер господарує на дівочій виспї — розказує. — Позавчора приніс їй від пана якісь ласощі, та й кинув як собаці, а вона у плач. Дознався пан: як ти насмілився, мурло? Пере-

проси! Не перепросив . . . Вранці його покарали і не так щоб сильно, а він підвівся та й знов впав. Спіжарний Юхим казав: нехай трохи облежитья по під станею у холодку . . . Лежав там аж до панського обіду. Кличуть його до покоїв — він при панськїм обїді віяв ливим гїллем по над столом — не йде, шукають, нема. Спіжарний вже послав Дмитра Панченка. Пан наче не завважив: були гості, й обїдали, й вечеряли. А Дороша все нема. Як випроводили гостей та дознався пан, що не знайшли Дороша, то наче сказився: щоб достали його живого чи мертвого.

— Достануть! промовила тїтка Мокрина. Як йому нещасливому сховатись! Знала я його ще оттаким узличком . . . Було прибіжить до нас: де Катря? Памятавш, Катрυσю?

— Памятаю, тїточко, — одказує.

Впоралась і тихенько сидить собі трохи оддалїк.

— Молоденька та Оксана, а як вже згадючіла, — править тїтка Мокрина. Скарає її Господь . . . Давно-ж її взято?

— Тижнів може два, а той бїльш.

— А Тесленкову Варку вже викинуто?

— Ні, й Варка на виспї, і Бондаренкова Ївга. Там їх аж три . . .

Роспитує тїтка Мокрина, розказує Микита, а всі прислухаємо. Тихо в тїй темній луці, здається, ось-ось звїдтїль почується голос і гомїн . . . Вже й зоряється — тихо. Вже й на день благословилося. Ранок в Господа ясний та веселий, наче смїється. От, здається, шмер . . . от нїби зашорошіло . . . от-от, здається, тут вони . . . Ні . . . Знов прислухаємо. Чи то лист, чи то . . . Та й ізводило-ж те прислуханне!

Тихо. Тїльки птаство пурхає, співа, та щебече, та поранній вітрець ледві шелестить листом.

Минає й ранок . . . Вже й по пївдні . . .

— Їдуть! промовив Микита.

Чуємо . . . Близче та ближче . . . От Жменя, от його помішники, от батько . . .

Не знайшли! Не піймали!

— На коней! гримнув Жменя. Зизнув пугою, та до батька:

— Ти за нами слідком!

Попростували до панського двору. Батько побравсь за ними.

Тітка, що почала хреститися дякуючи Пречисту, і хреста не звела: не минеться лісникови, що пущою втікають!

— Ви, діточки, не бійтесь . . . не журітеся — ледві з жалю промовляє, а нас так тішить, — може пан і змилується, може подума: як його лісникови знати, як вгледіти . . . Пуца велика . . . Хіба-ж так не бува, що ялось . . . Мати Пречиста заступить . . .

А сама не чувається, що сльози старе її обличче росють.

— Мати Пречиста милосердна . . . А як що спостигне кара, то перетерпимо . . . Перетерпимо, діточки, бо хіба-ж ми тільки терпимо? Усі . . . скрізь . . . Усі . . . скрізь . . .

— Годі вже, тіточко, — промовила Катря.

Вона, Катря, не плакала. Сиділа нерухомо у куточку.

А я побрався до того старого дуба, що стояв на окрайку, та з верховини дивлюсь на панську садибу. Може його вже карають, думаю, а може ще тільки ведуть, а може він стоїть перед ганком, дожида, поки пан прокинеться, бо пани вчора бенкетували, а по бенкетах вони часом всипляють аж до вечора . . . І уявляю собі як виходить пан, як грімає, як батька ведуть . . .

Коли йде він . . . йде батько!

— Тато, кричу, тато!

Нічого не питаю, тільки дивлюсь йому в вічі.

Він зняв мене з дуба.

— Мабіть, давпенько виглядаєш батька, — каже, — аж з лица спав.

— А я все дивлюсь в вічі.

— Ні, синку, не катували. Тільки дурно продержали, — каже.

А тут надходить Катря — теж недалеко мабуть була.

— Поки що усе гаразд, дітки, хвалиться батько, панови не до мене: імяниник він сьогодні, то празникує свого святого та гостей вітає. Там такого гостей, що й не злічити.

Пречиста Мати заступила! хреститься тітка Мокрина
Дякувати Господеви!

V.

Пани бенкетували та бенкетували. По батька не приходять.

Минає тиждень, минеться й на другий.

— Забули! заступа Пречиста! тішиться тітка Мокрина.

Одно що тітка впова на Пречисту, а друге й те, що людина, кажуть, і в пеклі звекає, а звикне, то не метушиться. Немов заспокоювалися і ми.

Розляглася чутка, що пан свата, чи вже висватав якусь генеральську дочку. Пан вже давненько удовів — покійна пані була, славили, тиха і плохенька, а таки не викрепила, мусіла від його втекти і десь на чужині вмерла — при йому жила й хазяйнувала його старша сестра, теж удова, вже підтоптана — пасок мабуть із сорок зіла, а проте здорова як лось, пиката, боката, шати дорогії, на пучках, на грудях золото, вирла блискучі, а голос . . . Як колись приїздила у пуцу з гостійками панночками по проліски, та послала запятника привести тітку Мокрину й питала де найкращі квітки ростуть, то тітка довгенько іздрігались згадуючи той її голос . . .

Забули на той час і за Максимову Орисю. Навідала вона Катрю, той не пізнати веселу щебетушечку — очиці якось пригасли, устенька зблідли.

— Зстаріла ти, голубко, каже їй тітка Мокрина. Мабіть ще не оздоровіла?

— Оздоровіла, одказує, та живу наче в божій карі — все боюся, що знов візьмуть.

— Ти-ж давно засватана — повінчатись би вам.

— Як його повінчатись, коли боїмось за себе пагадати та тільки дурно смажу собі голову. Приходили до нас чорниці на церкву збирати . . міркую та міркую . . то я вже подумала: піду у чорниці! та все не зважаюсь — жалко дуже . . . та й вмилася сльозами . . .

— Зажди, голубко, каже тітка Мокрина: от славлють, пан висватав собі панночку, ожениться, то, може, жінка . . .

— То що, що ожениться. Хіба не було в його жінки, як узяли на виспу Омельченкову Мотрю й Самусеву Настю й Коваленкову Одарку, й Горленкову Ївгу? Так, кажуть, по двох і брали.

— Еге-ж, по двох . . . Тоді й нані втекла . . . плохенька була . . . Може ся не така буде . . . А ти, дитино, такеньки не смутуй . . . Може Пречиста їй заступить . . .

Тай зупинилась стара: огунули дівчину сльози та гакі, мабіть, некучі . . .

— Оттак виглядаючи чужої і своєї напасти діждали ми зелених святок. Я вже нагледів славні виростки на клечання і такі дві улюбовав, такі дві . . .

— Завтра, як трохи звечеріє, каже міні тітка Мокрина, то ми поберемось з Матвійком та назбіраємо зілля. Поберемось аж за холодний яр — там такий славний чебрець повний та пахучий, що й не сказати. Там недалечко і аюр . . .

А ти, Катрусю, назбіраєш у городі повнячків, мятки, васильків то що . . . ти з нами не йди, не втомляйся — бач, ти така, як з хреста знята . . .

Зпершу не вважав я на той тітчин клопіт, бо стара трохи звикла клопотатись та турбоватись, а далі і я укмічаю, що й справді не та вже, наша Катря, що була. І спокійна і привітна, і робоча, та не та. Скаже тітка:

«і голосочка твого не чути і не всміхнешся ти», то вона й всміхнеться й заспіва, та не той усміх, не той голос. Щось таке їй сталося, а що — не второпаю. Все вона, здається в думках та в гадках. Дивиться, а наче не бачить; озвися до неї, не чує, а почує, то наче не розбере; все немов прислуха; аби десь не те грукнуло, шелеснуло, — стрепехнеться, як сполохнута пташка; біжить по воду, або там по що-небудь, та разом й забуде кудою й по що поспішається. І змарніла дуже. Завважав, мабуть, і батько. Якось пита:

— Нездужаєш, дочко?

Не признається.

— Я, тату, здорова.

І на сей раз не призналася. Тітка Мокрина каже: «ти, дитино, як з хреста спущена, не йди, а вона:

— Піду, тіточко, піду . . . Що се ви . . . Да я здорова, як та риба на глибині . . . Що-б то міні не йти по зіллячка! Таки без мене й не знайдете, де найкраще росте . . .

От так розмовляємо, сидячи коло хати у затінку — а день парний, дрімливий, сонечко парить наче з за туману. Перед очима гаєві дороги, то по над ними немов куриться, і скрізь такі гаєві пахощі, що аж на голову важко . . . Коли дивимось, щось зачорніло на дорозі з степових хуторів. Ніби хтось до нас простує. Близче — чорниця, і до нас завертає. Затурбовалась тітка Мокрина — звісно в кріпацькій статі усе страхає, усього боїться.

— Вкрий, Пречиста! Чого се вона до нас береться?

А вона вже коло хати.

Похода легка й бистра; сама висока, хоч би й парубкови (як добрий парубок), а так у чорні завивала позамотувана, що тільки зористі іскраві очі блищать.

— Спаси, Господи!

Голос тихий, немов придушений. Тітка Мокрина вітає, просить до хати:

— Мабуть втомилися дуже? пита. День Господь дав скварний такий . . .

— Ледві дихаю, промовляє чорниця.

Та до Катрі:

Дівчино, дай міні водиці напитись.

Катре, витягни свіженької, впада тітка Мокрина. В нас водичка славна. Та хутенько, дитино!

Катря до криниці, а чорниця за Катрею у слідок.

— Треба їй сприяти, клопочеться тітка Мокрина — чим її шанувати? Чорниця—то постує, а рибки, як на горе нема . . .

А чорниця пе, не напеться.

— Вона, мабуть, вже цілісіньке відерце вицмулила, кажу, та все цмулить.

— Чи тобі жалко божої водиці, Матвіє, уріка тітка Мокрина. — Хай собі пе на здоровлячко. Є в нас трохи медку, то оджалуємо їй медку, а паляничка свіжа.

Дістала тітка Мокрина з скрині калиточку, відлічила десятку, ставить мед на стіл, несе паляниці, та дарма заходу — чорниця, до схочу напившись водиці, подякувала їй ні до чого не доторкнулась: дуже, каже, поспішаюся — спізнилася, бач, а дорога не свідома. Йде з за Опанасовки у монастир.

— Та вам було з Степових хуторів звертати на Кривчуки. Дурно ніженьки притомили, жалкує тітка Мокрина. Вам би у Степовім хуторі розпитаться дороги.

Вона, каже, розпитувалась, та якомсь мабуть помилилась. Казали звернути через лощинку, а вона якомсь лощинку тую проминула. І просить:

— Будьте ласкаві, скажіть дівчині нехай мене проведе на край пуці, щоб міні знов не блукати. А може яка ближня стежина є? — пита.

— А є така стежина, каже тітка Мокрина, а там знов стежинкою, поуз Криву Балку . . . устронна . . . Проведи, Катре, та добре розкажи, дитино . . .

А в Катрі полички як жар, очі світяться.

— Добре, тіточко.

А чорниця:

— Ой не барися, дівчино, не барися! Проводь. Ху-
тенько, бо дуже я поспішаюся . . .

І зникла з Катрею по за зеленими купами.

— Не встигне до змроку — каже тітка Мокрина, —
чорничка — добре як пізенько доправиться, бо мана-
стир той далеченько, а дорога несвідома . . . стежка-
ми . . . З Глуховки там знов аж тричи звертати . . . А
сонечко усе низче та низче . . . Час би й нам братися—
зарані-б зілля набрали . . . Коли-б же той двірський
посланець не дуже барився, та забрав те панське зілля.
— Здається, гарненько я його перетрусила — самісенька
найкраща травичка, бо, казав Жменя, як знайдуться ко-
рінці, або яке сміттєчко, то не подякую . . . Ой, не по-
дякує . . . Здається, травичка немов шовкова, мякень-
ка, свіженька, а хто його зна . . . знов почала перегле-
жувать ту панську травичку.

— Ой, коли-б же той посланець не барився, зітхає.
Здихати-б міні ту травичку, а то раз у раз заглядаю та
мацаю, — а чи мякенька, а чи зелененька . . . Трохи й
обридло . . .

— А як у двір візьмуть та не вподобають, кажу.

— То нехай . . . я тим часом трохи відпочину . . .
Дякувати Господеви, — чи се не посланець простує?
Еге-ж! Данилко Кальниченко!

— А ми тебе, Данильчику, виглядаємо, як рідного
батька.

— Ось я й тут, каже Данилко — такий був жвавий,
чорнявий та кучерявий парубок.

— Що-ж там у дворі, Данилочку? Чого сподіває-
тесь?

— А хто його зна, одказує, — що буде, то буде.
Більш копи лиха не буде — нехай з копу.

— Не чутно за Дороша?

— Ні — наче в воду впав. Казав справник: таки
вишукаю, та ще не вишукав.

— То всі ви там живенькі?

— А поки що живенькі, що буде далі побачимо. А

щось мабуть буде, бо десь подівся Грицько Очеретний, а з ним й Бондаренко Савко.

— Боже мій! Сплеснула руками тітка Мокрина. Втікли?

— Позавчора пан послав Грицька у містечко до Янкеля по рушницю і по той возок — по ту штучну панову бідку, а його і досі нема. Питали Янкеля. Забрав рушницю, запрягся у бідку, тай побравсь, каже Янкель. І бачив, каже, як він за дібровкою зник — бо як Янкель в кінець містечка живе й йому далеко по дорозі видно . . . А Савко як поніс у Грайворонське панови лист то й досі несе . . . Справник запевняє, усіх, — запевняє, вишукаю і на залізній мотузочці приведу. От, казав, тільки справлюся у Кривчуках та й за ваших візьмуся. А в Кривчуках щось таке дуже чудне діється — якісь розбишаки уявилися й панський двір зруйнували, чи що . . . Бувайте-ж здорові, бо Жменя не любить, як хто де забариться.

— Щасливо!

— Мати Божа милостива! журиться тітка Мокрина. Заступнице! Втікли. А кудю втікати? Скрізь однакова напасть!

— Хіба не можуть так добре заховатись, що й не знайти? кажу.

— Ти, маленький нерозсудо! Тобі ще й очима не ссягнуть хрест'янського лиха . . .

Тай згадала:

— Онде сонечко. Чи не час нам по зілля? Та чого се Катря так бариться? Гукни, Матвійко.

Гукнув—не відгукується.

— Біжи, Матвійку, та поклич. Мабуть, та чорничка: проведи та проведи далій, а вона й слуха . . .

Я льотом долетів до гаєвого окраю — нема. І по стежині аж до Холодного Шпиля не видно.

— Отсе нуда, думаю: треба аж на шпиль махнути.

І вже стрепенувся я залускотіти, коли чую щось жебонить недалечко, праворуч. Прислухаю — жебонить

щось по за спрохнялим деревом, де попялась усяка че-
пиця. Я тудою . . . Чорничка з Катрею стоять . . . і
так тісненько стоять і за руки держаться. І добре я роз-
гледів чорничку: (трохи вона розхрісталась й чорниче за-
вивало посунулось з чола) уста як вогонь червоні, й над
устама, як бува у чорнявих дівчат, темною смужкою пу-
шок, очі як свічка . . . і такі міні ті очі знаємі . . .

Сполохнув неначе: чорничка метнулася межі че-
пицею — хміль, дерезу, терен, павутиння, як ножем про-
няла, і зникла. Дивлось на Катрю. Чи вона сміялася,
чи плакала, чи злякалась, чи зраділа. Полички як по-
лумя й не вільно їй, здається, дихати.

— Тітка кличе, кажу.

— То ходім скоренько, відказує.

— А чого вона досі стояла? питаю, йдучи.

— Хто? пита.

— Тая чорниця. Так поспішала, а тут . . .

Втомилася дуже . . .

— А чого тебе за руку держала?

— За руку? немов дивує.

— А вже-ж . . .

— Се тобі виснило, братіку . . .

— Бачив! Наполягаю.

— Отсе репяшком узявся! жартує.

— А я таки бачив! Наполягаю. Добре бачив!

— Нехай і бачив, репяшок ти мій любенький. Хіба-ж
тобі те шкодить?

І стихенька обійма мене за шию рукою.

— Хіба тобі що шкодить? перепитує.

— Мені нічого те не шкодить, — одказую.

— То й покинь за те думати . . .

І знов мене любенько притуля до себе . . .

А тітка Мокрина вже у стріч вийшла.

— Як же ти забарилася, дитино! каже. Мабіть да-
леко проводила?

— То поскорімось по зілля, одказує Катря, сонечко
вже низенько.

— Ти-б, Катрусю, так далеко не бралася, знов почина тітка Мокрина, втомишся, голубко.

— Та я, тіточко, така здорова як тур у горах! жартує Катря.

— Де вже там! зітха тітка Мокрина, ти така як . . .

Глянула та вже не сказала: «як з хреста спущена», бо дівчина стояла немов повна рожа, в променню — може й хмари купчатся близенько, може й помороз недалечко, а вона, поки що, пишається. І така вона пахуча та розкішна.

Проте спинила:

— Не хвалися, дитино, бо не гаразд хвалитись. Скажи: «дякувати Господеви, трохи ніби ульжило», а хвалитися не треба . . . бо як в недобру годину похвалитись, то можна й спокаятись . . .

— Я, тіточко, не врічлива . . .

— Не жартуй тим, серце . . . Ходім вже коли йти . . .

Як все те давнє устає перед очима! І той давній тодішній вітерець на мене дихав й той промень тодішній мене гріє . . . Не копа вже років минула як я йшов тою рідною пущею, збігав у той яр, у яровий змрок зелений, — лиснілися криничовини, а холодок пахучий та ласкавий наче жалував.

Назбирали зілля, нарубав я клечання. Та чи зілля збираю, чи рубая клечання, не забуваю чорницю і очі її огневі . . . З думки не йде . . .

І спати полягали, й поснули усі, а я все смажу собі голову: де я тії очі іскристі бачив?

VI.

Скоро по зелених святах перечули ми через Максима, що з двору втекло ще двоє — молодий парубок Івко Бартош і Кривохижка Влас, вже підтопканий, дохожаний чоловік, покинув недужу жінку.

— Господи милостивий! жахається тітка Мокрина. Куди він старий подрався? Хіба де лучче знайде? Чи ще не гірш буде! . . .

— А може так думав: хоч гірше, аби инше, догадуться Максим.

— Що та бідна жінка перетерпіла! Покинув.

— Еге. В його жінка добра — сама, славлють, йому нараяла: тікай, друже, щоб міні на твою муку не дивитись та легче помірати.

Та, здається, його-ж коли карано, згадує тітка Мокрина — ще мабуть, на пущення її не втікав, ніби й не заміравсь — бо я його якось бачила — приходив до Левка по обіддя. Піклувався, що жінка нездужа, казав неодмінно треба йому, собі кобеняк справити . . . за лихо й не нагадував.

— А трапляється так часом, що задавнене лихо, чоловік не нагадує, гне обіддя, приміряється кобеняк справляти, та зразу і втече . . . наче його віхрем винесе. — чи жартує, чи кепкує Мокрина.

Він тоді саме косив у нас в лісі — були такі в пана улюблені сиві коні, що ніби то мусіли вони житися га своєю травицею. Не дурно-ж кажуть, що пани як дурні — що схотять, то й роблять — то в нас він днював й ночував і, примічаю, усе він ніби з батьком радиться. Отсе у вечері як посідають де-небудь отдалік, то зорі висиплюються й попригаснуть, а вони все розмовляють. Ми спати полягаємо, а розмова все точиться. Батько свого доводить звичайно спокійненько, а Максим як почне — упевняє, вговоряє чи що, то часом з опалу аж крикне.

А мої цікаві уха трохи не розпадаються, так наструнчую, та ба! Не приймають мене до кумпанії, — аби я підсунувся, став прислухати, зараз: йди, Матвійчику, по те, або погляди там, або тут. Я незабаром второпав, що мене, поки що, не завітають, вже не наближався, і своєю уразкою не хвалячись потлумив жаль.

А про те я таки де-що почув . . . де які летючі слова поперехоплював . . .

— Отсе уливу — дощу сподівалися, каже Максим батькови, а та градова хмара обминула нас далеко.

На що йому та хмара думаю. Бо-ж добре я чув якось як він казав батькови: як би нахмарило.

Того дня що Максим впорався з сіном і мусів братись до дому, трохи зарані ми сіли вечеряти. А ніч видна така, у хаті всі кутки світяться. Коли грук — аж у двері Мелася Чубатка, Овдія Чубатого, Дрочилівського лісника, чепурненька жінка — молодиця вруча, кругленька, як цибулька, бистренька як метелик . . . Вона не дуже до нас вчацала, а як вже коли одвідає, то певно цілісенький глек брехеньки розібе. А свічотка! а лепетлива! а дроботуня!

— Здоровенькі були, повечерявши, вітає. Я до вас на хвилиночку, бо дуже поспішаюся до дому — там в мене такого діла, що аж голова біла; та ще й не знаю, як його поночи йти . . . Казала чоловікови: гляди-ж, неодмінно прийди до зовиці — я, зовицю Стеху одвідувала — та проведеш мене до дому, а він не прийшов . . . горе міні з ним! То вже до вас забігла . . . Біжу, та так боюсь, так боюсь . . . Боже!

А батько й каже:

— Хіба вас яке вовчення налякало?

— Ой не кажіть! Ви тут сидите у своїй пуці і нічого не чуєте, а там таке робиться, таке робиться, Мати Божа! Не знаєте, що діється у Кривчуках? Боже свідче!

Та аж рученьками сплеснула.

А тітка Мокрина зараз допитуватись:

— А що-ж там у Кривчуках, Меласю?

— Ой і спомянути страхаюсь . . . Та вже від вас не питаю. Ой Боже-ж мій милий! Боже-ж мій добрий!

— Та розказуйте вже, серце, розказуйте, просить тітка Мокрина. Що там таке? Яка напасть?

— Ой напасть, напасть . . . У п'ятницю кажу я чоловікови: надумалася, кажу, у Кривчуки одвідати куму Зозулиху. То що, одказує, як надумала одвідать то й одвідай. Я ранесенько і побралась. Кума так міні

рада, що Господи . . . Заночуй, просить, кумцю, бо ми-
ні самотненько — її чоловік, знаєте, мабуть, як в осени
втік, той досі нема — я й заночувала. Се позавчора, а
вчора вранці захожуюсь до дому, коли гульк у хату ку-
мина сестра Оришка, панська покоївка, та така, матінко,
вилякана, аж труситься. Бачу, хоче щось оповістити
й варується. Не бійсь, любко, вговоряю, кажи усе чисто,
бо зо мною поговориш, то як у піч укинеш . . . Тоді вже
вона усе чисто розказала . . . Ой Мати Божа! І роска-
зувати боязно! Та вже від вас не потаю, а ви-ж нікому
в світі . . . Отсе-ж у ту таки пятінку, що я до куми
вибралась, панство опівночи повечеряли. Пан книжку
став читати, а пані сіла проти дзеркала й загадала Ориш-
ці кучері їй у папірчики завивати. Округи тиша —
звісно опівночи . . . Коли щось близенько як затупо-
тить, як затупотить . . . Що се тупотить, каже пан, наче
хто конем у двір віхав. Та до вікна, дивиться. А пані
йому: ти не жив, як не вимислиш аби яку дурницю!
Хто-б то мав у ночі приїхати. А тут як загуркотіло,
затуркотіло, заgrimало, загаласувало по покоях — Боже
світе! Та у двері гості! та аж семеро, матінко. А за ними
ще семеро, та ще, та ще . . . Безліч . . . та усі, як орли,
та усі, серденько, узброєні, аж по уха . . . Списи такі
страшенні, шаблюки, рушниці, самопали . . . а ножі, а
сокири . . .

— Се вже Оришка передала, мабуть, куті меду —
щось за солодке! каже Максим.

— То ви такий неймовірний, трохи усердилась Ме-
лашка — на свої очі бачитимете, то й то віри не доймете.

А тітка:

— Та ну-ж бо, Меласю, розкажуйте, розкажуйте.

— Вхопили пана й пані, скрутили, кинули долі, та
як почали господарювати, як почали . . . Боже світе!

— Вбито? Скрикнула тітка Мокрина.

— Ой трошечки, трошечки, що не вбито . . . тро-
шечки . . . і покойових дівчат поскручували, і всеньку
челядь . . . Один скручує Оришку та приказує: гляди-ж,

чорноброва, лежи мині тихо, бо як поворухнешся, то вже не кажи: моя мамо — я тебе замордую! Приказує та приморгує, серце, та сміється, а погляд, як блискавиця. А вуси такі страшенно довгі, що як нахилиться її вязати, то вони по чолі лоскочуть . . . Зав'язує їй уста та ще наче жартує: чи дихаєш? пита. Бо шкода таку співочу душити . . . бо вона, та Оришка така, що отсе слізьми вмивається, а вийшла з покоїв й заспівала . . . А він, матінко, і те зна, бо характерник . . . Він ще їй щось приказував та не признається вона — почала та й зупинилася. Тільки наминула тай годі. А я таки допитаюся . . . Умисне піду до куми . . .

А тітка Мокрина примовляє:

— Мати Божа! Мати Божа!

— Позабірали золото, срібло, перло, оксамити, атласи — усе чисто, та й зникли, наче їх не було. Зникли, серце, як мара . . . А панство лежить скручене — бо теж не жартуючи скрутили . . . як залізом . . . Відспівали о півночі півні, співають вже й на світанне . . . Пан не рухне, лежить як галушка, а пані як почала репетувати, як почала . . . ревла, як тур . . . Хіба не знаєте яка? Там така, що кам'яну гору пересіче! То покотом, то поповзом, то підскоком таки якось допялась до порога, та головою, любочко, у двері, та головою — аж двері заспівали, та знов гукати, та знов покотом, та знов підскоком до другого порогу. А сонечко вже у всі вікна променіє — та знов репетувати: Оришко! Ганно! Параско! Іване! Грицько! А ті, ані пари з уст — поскручувані! Репетувала-б вона хто його зна поки, коли-б не Холодківський Омелько Шпак . . . Несе той Омелько лист від свого пана і в див йому, що вже сонечко геть-геть підбилося, а в дворі наче серед степу: ані голосу людського, аніякого руху. Загляда у станю, а там, любочко, возниця той, Іван Дейнека, — наче у сповиточку! Шпак його визволяти — та обоє до кухаря, до челяди та усі тлумом у покої рятувати панів. Пан дуже, мабуть, перелякався — і голосу в його нема, а пані бється, а пані

кричить — аж синя. Підвели, розкрутили . . . як зірветься вона, як затупотить на челядь: «де ви були? де були?» — Скручені, кажуть, уста нам позатулені . . . Не второпає, що їй кажуть, кидається як несамовита по покоях: я вам! я вас! Знатимете! пам'ятатимете! Зараз по справника. Біжи! Лети! . . . Скочили по справника, хто його зна що їй буде! Там тепер уся челядь як нежива. А дівчатам, хвалилась пані, таку кару завдам, таку кару . . . І хто його зна, що буде! Хоч з мосту та в воду! . . . А пані наїздять, та наїздять — із Лучки, із Махночки, із Красноборовки, із Журавки — та все радяться як тих гайдамаків запопасти. І звідки ті гайдамаки взялися? І куди вони зникли? Зникли як здиміли! Чи-ж таки їх не знайдуть? Як не мою думку, то їх таки застукають, хоч вони може й характерники.

Отсе спитайте мене, що діялось позаторік, то може й не згадаю — навіть забуваю і сьогорічне, а те стародавнє немов перед очима. Коли яка пташка кудою пурхнула, де який вітрець повіяв, хто яке слово промовив — усе як викуте в серці . . . Давненько та лепетлива Мелася Чубатка по тім березі, а ось вона тут, блискотить очима та дроботить . . . Бачив я її і стареньку, та старенька згадується міні наче крізь туман, а стоїть жива в очах та давня чорнява білозубочка у червоному очіпку, швидка, як мотиль, а вертка як дзига. невгамуща, як вода в лотоках . . .

— А в Зарубінцях не чуто за тих гайдамаків, Максиме? пита тітка Мокрина.

Може я й чув, одказує, та вже й забув що там плескали.

А Мелашка перехоплює:

— Як то? як то? Я питала Гершкову небогу, що шиньок держить у Зарубінцях, то, каже, такий там розрух, що батько сина, а чоловік — жінку забувають як звати . . . Недалечко там, десь коло попової греблі хтось вже бачив тих гайдамаків, — так, кажуть, вигравають і хвалилися: усіх, хвалилися, порубаємо! Моя

годино! доскочуть вони, серце, і до нашої пуці і до вашої . . . Певно . . .

— А поки що, час міні пуцу оглянути, каже батько.

— Та міні час до дому, додає Максим.

Та до Чубатки:

— Може проведемо вас, як ви такі налякані дуже?

— Ой проведіть, проведіть, голубе, бо поспішаюся, так поспішаюся, а боюся . . . Ходім, ходім . . .

Та спинившись на порозі:

Застукають вони нас, тітко Мокрино, застукають, любко, як пити дадуть . . . А там таки вони, славлять, немилосердні, такі немилосердні . . . Замордують! Ой застукають . . .

— Поспішаймося трохи, знов каже Максим, щоб часом нас не застукали от тут у лісника на хатньому порозі.

— Ой, не лякайте мене, Максиме, бо й так серце колотиться не вгаваючи . . . Ходім, ходім хуленько, бо чоловік давненько мабуть виглядає . . .

— А що, кажу, як ті гайдамаки та справді заскочуть?

Тітка Мокрина, хоч в самої може тенькає серце, заспокоювати та вговоряти: хай Бог милує, дитино! Не лякайся, голубе, бо та чубатка часом набазікає, що на вербі групі . . . Катре, любко! що се ти в задумі?

Катря наче прокинулась і знов узялася за свої мережки.

— Ти не бійся, серце. Що Бог навине, того ніхто не мине.

— Я, тіточко, не боюся.

Часом правди на ноготок, а приложиться на локоток, доню . . .

— А вже-ж, тіточко.

— Як Божа воля, діточки, то кажуть вирнеш і з моря, то вповаймо на Господа. На віку, мовляв, як на довгій ниві, усяке трапляється; часом здається, що дожився вже до самого краю — тільки й ходу, що з моста

та й в воду, а Господь і визволить. От хоч би й я: чого то я не зазнала в світі — бачилось усе, зналось усе . . . А ось дожила до сивої скроні та ще Господь і здоровячка дає на потрібну роботу. То не турбуймося, голубятка . . . Вповаймо на Пречисту.

— А як таки заскочуть? кажу.

— Що-б ти міні і думати за се покинув, Матвійко! ніби гримнула тітка Мокрина. Чуєш? Ти от лучче послухай як колись твоя стара тітка та ведмідя вилякала. Прилучилося те давненько, ще як я дівовала і червоним маком квітчалася . . . Того року суниць і полуниць така сила зародила, що й не сказати — по лісі, по полянках скрізь як кармазином вкрито. І так нам, дівчатам, ті суниці аж пахнуть. А у чорноставську пуцу ми і тоді за старого пана боялися заглядать. Що його робить! Коли Настя Несвітайлова й надумала: то то-ж була вигадчиця, то то-ж була замислівка! А вже як чого сильне забажа, то ніхто не переконає — свого докаже. А бистра, як блискавиця, а весела! Велосся як і иншим — горенько знала — а ніколи не журилася, не смутовала. «Нехай і так, було каже, а я таки веселюся» . . . Хоч плач, хоч танцюй, каже, лихо буде — нумо-ж танцювати. Хто-б то сказав, що така їй доля судиться! Втопилася! Втопилася! Заручилась вона з Яковом Поліщуком, а того негадано віддано у москалі: старий пан, як і теперешній, був маркотний дуже і дразливий. Як угнівається, то з нічевя людину не те, що упоследнить, а й занастить навіки . . . Щось він спитав, а Яков ніби не до ладу відказав, розпалився, осатанів: у москалі дармобита! Не дали і попрощатись з зарученицею. А вона тільки здалека подивилась у слід, а далі тихенько пішла, посиділа в березі, расплела косу, як на дівоч-вечір та кинулась в саму бистрю, в глибину . . . Молоденька — у 17-й рочок уступала, а гарна, як искра . . . Оттаке-то, дітки, на світі діється . . . Матвійку, ти чого насторожився? Ти лучче слухай, що я розказую . . . Так отсе-ж Настя й надумала: гайда у Чорну Дібрівку! Хоч далеченько,

та вже там улакомимось, усолодимось до нехочу — лісник там старий, як світ не поженеться. Гайда у Чорну Дібрівку! Ми відмовлятися, змагатися, та вона усіх переконала. Побралися ми ярмом: Яр превеликий іде заломами — густо поріс дубиною, стежинка кручена. Ми собі весело йдемо, жартуємо . . . Коли невеличка тіснинка, а в тіснинці . . .

Тай не доказала, скрикнула не своїм голосом, бо десь розлігся такий виляск, що аж за озером одлунуло . . . Скрикнула не своїм голосом, кинулась до мене, до Катрі, схопила притулила . . . Збіліла як хуста, хоче щось промовити — не дали.

— Се десь пугою виляснуло, каже Катря. Та вислизнувши з тітчиних рук до дверей:

— Подивлюсь, чи не з панського двора до нас ідуть. і зникла.

А я за Катрею . . . А тітка Мокрина за мною, вхопила, не пуска.

— Катре! Катре! гукає.

— Та чого ви так налякалися того виляска! кажу — (хоч почувши сам тоже трохи іздригнувсь). Се хтось іде та пугою виляснув.

Не слухає, та все гука:

— Катре! Катре! Де вона поділася?

— Ось я, — одгукується Катря й вийшла з гущавини.

— Се десь далеко, каже. Округи тихо і нікого нема . . .

І справді округи тихо і нікого нема.

— Про те наче зблизька виляснуло, кажу.

— Се нам так почулося — упевняє.

VII.

Минув тиждень.

— Впевняла Чубатка, що ті гайдамаки не забаряться, кажу тітці, а вони й забарились . . .

— От се молодичка! От се вітролетка! свариться тітка. Ти послухай, та вона тобі розкаже і прикаже! Вимислила гайдамаків! Які там у Господа гайдамаки. Верзе молодичка не знать що . . .

— А вони заскочили Забродську пані, та змусили, щоб покойовим дівчатам коси заплела . . . та щоб гарно . . . кажу.

— От дурниця! Аби плескати! Ти міні не доймай віри, не вважай на ті байки . . .

— А з Бобриків знов поголосок . . . погромили там панську пасіку . . .

— То все брехенька, мій голубе . . .

— А ви-ж самі вчора казали батьковн . . .

— То що, що казала? От, казала, яке базікають.

— Ні, ви казали: ой лишенько . . .

— Ой дитино, який же ти морочливий! Не слухавш мене, журиш мене . . . Кажу не турбуйся . . . І ти, Катрися (до Катрі), не турбуйся . . .

— Я, тіточко, не турбуюсь, одказує Катря.

— А чому раз-ураз вибігаєш з хати? — глузую — та прислухавш, та виглядаєш? Мабіть, неправда?

— Тобі, мабіть, висніло, братіку . . .

— Ти не ходи далеко, голубко, приказує тітка Катрі.

Я зараз чеплятись:

— А ви-ж запевняєте, що гайдамаків нема, то чому не ходити?

— Ой Матвійку, Матвійку, журиш ти мене! зітха тітка. Чого-б то вони мали по лісі блукати? Вона вишиватиме . . . Правда, Катре?

— Вишиватиму, тіточко . . .

— Ой Матвійку. Як би ти такий слухняний, як Катря . . .

А мене наче душить в хаті — тільки я дихаю, як вирвуся у пущу. Хоч оглядаюсь, а часом і добренько стрепенусь, сполохнусь, а таки ни́каю, та никаю, та все наче чогось сподіваюся . . .

Минув і другий тиждень. Скрізь тихо, усе гаразд: пан усе залицяється та сватається, то з панського двору жадної новини — лихо, поки що, спить, Катря оздоровіла — тепер вже і тітка не пита, чи здужа, бо дівчина літа як на крилах, робить співаючи, а очі як різдвяні зорі . . . Настигли суниці, почали червоніть полуниці: розвеселяючи тітку — аби часинка — вона вже й з кошником, назбірує і ягоди і листя, та вяже у пучечки, та силе на загнідку, сушить і вялить і на згагу і на хрипоту, і на гризь, і на захолоду, і на вареники, та любує: ой таї рясні! Ой да виборні! До того і годинка в Бога, — ані хмарочки. Ясненько сходить сонечко, ясно і заходить; ніч спаде, — то тиха . . .

Того останнього тиждня якось разом почали до нас люди учацати. Під нашою пущею саме одбували косовицю й сподіваючись молодика дуже поспішалися, щоб за благовремя у стоги вкидати. Ще на світ не займається, а вже коси крешуть як блискавиці, не вгавають косарі і до вечора. Смеркне то їм би до дому, охолодить смажні уста, дати відпочинок змореному тілу, а вони ідуть до батька. А батько наче забув панський загад — прийма усіх. Посідають де-небудь отдалік хати і чи радяться, чи що . . . А далі почали вчацати поруч з нашими чорноставськими і чужесільні люде: то з Кривчуків, то з Зарубінець, приходять і з Книшівки, і з Очеретного. Став одвідувати й Овдій Чубатий, що, мовляла його жінка Мелася, наче прикипів у своїй Дрочиловській пущі. Кременний був наче з щирого заліза, сивовату голову мусить трохи хилити, бо стелі достає, очі огневі, огнетні. Як списом проймають . . . Голос як дзвін, хоч слово не хапливе, а розважне. Чую, каже батькови, — найпридобніш буде оборудувати на Ляховому шпилю — побачать в Кривчуках і в Шатрищах; а з Кривчуковської кручі дамо гасло аж у Водолаги.

— А ми з Степової погаслуємо у Роскопаньці — каже Максим . . .

Степова—то висока, сплчаста могила за Чорноста-

вом, а Ляхів шпиль висився по над усією округою в ко-
нець Дрочиловської пуці.

Когось дожидають. Чи-ж тих, мовляв, гайдамаків?

Хоч я й смажив собі голову, безскутешне мізкую. Чи
що собі замишляють старші і в чім тут сила, а проте у
своїх дитячих забавках кохався. Втоплюся у розвагу,
а навернется бавильце, то й забудь.

Нагледів я старого прегарного пугача і довгенько мо-
рочився, поки його таки витропив аж у вовчім яру коло
самої вовковні.

Колись побавився пан, ловлячи вовків, занедбав
тую ловитву й зосталась велика і глибоченна яма, а яр
глибокий. А навкруги позаросло так, що й непрогля-
нути, та тернина та повзунка, та дреза, та чепиця. Як
я тудою у перше продрапався, то пика в мене стала як
писанка.

Хоч витропив я того пугача, а гнізда його не знай-
шов — тільки дурно подрав штани, лазячи по тому ду-
плавому дереву, та впавши з дуба гарненько забив поти-
лицю й трохи не повидовбував очі на спички. Та все-б
те нічого, як би вскурав.

Треба-ж таки міні того невірного пугача конешне ді-
стати. Узброївся як треба, узяв ніж, забрав шворку й
зарані потяг до тієї вовковні, бо думка така, що до смер-
ку він ховатиметься, то я може застукаю його у дуплі.
Поскоряюся та роздумую, як здатно орудоватиму — в
думці пугач вже в мене в руці — коли разом я зупинив-
ся: що се, наче десь близько люльку палять. Отсе при-
снилось, думаю, і знов поспішаюся. Тихо у яру, а таки
заходень з гори легенько тягне — от потягло і знов чую
палять люльку . . . Наче мене холодом обвіяло, а таки
йду до своєї намічаної стежечки — так не стежиночка,
а сказати нитночка. Ступаю, розгортаючи терен, та й
каменію: серед вовковні збатовано двоє коней, а на ко-
лоді хтось сидить і курить люльку . . . Дременув я з
яру наче мене з луку спрягло.

Спинив, перестрівши, батько.

— Чого се, синку, так гониш? пита.

— Тато! кажу, тато!

Тай не вимовлю зразу, бо дух захопило.

— Тато, там у Вовчім яру у вовковні двоє коней збахтажено, а хтось сидить на колоді і курить люльку.

— Дуже злякався? пита.

— Злякався, тато . . .

— Слухай, сину: ти нічого того не бачив. Чуєш?

— Чую, тато, не признаюсь.

Він нічого більш не приказав, а я нічого' не питаю, а не признався-б, хоч би мене на капусту сікли, на локшану кришили, змололи на дрібочки. Ідемо поруч.

— Голова в тебе, синку, як стріха, каже.

Та простяга руку і погладив мене по голові. І так мені серце взрушалось, наче питима мати пригорнула . . . Ніби радію і плакати хочу.

— А тітка що-дня загадує причипурятись.

А моє серце так розмилювалось, що зразу й слова не промовлю. А далі і питаю:

— Тато! питаю, чи ті гайдамаки заскочуть?

— А ти мабуть хутко їх сподіваєшся, бо гарно приховав свої маєтки?

А я, викопавши чималеньку ямку склав туди гринджолки, вершу, нову пугу, волошок, свистачку, та ще деяке хлопяче добро, прикидав каменцями, притрусив земелькою й зіллячком і певний, що з роду віку ніхто тієї схованки не вишукає.

— Як се ви, тато, вишукали? дивуюся.

— Може-б і не вишукав, та з угорка бачив як ти порався ховаючи.

— А гайдамаки як прискочуть, тато, то людей рубатимуть?

— Ні, сину.

— А я трохи боявся.

— Не бійся.

Я у той мент і послухав — от наче він згадав міні води принести, або що . . .

— Вже не боюсь, тато.

— І добре, синку.

— А тітка, кажу, бачила гайдамаків колись, давно, то хвалилась, так дуже злякалась.

Тай і розказую йому, що чув. А він слуха. Ідемо панським шляхом — широкий шлях, крізь пущу від краю до краю, звався панський, би ним пан їздив гуляти — коли з убочної просіки Максим, а за ним якийсь незнаємий кремез. Максим високий, а той і Максима пере-ріс, голова руда, як щире золото, а сам чорнявий.

— Усе гаразд, каже Максим.

Той незнаємий кремез нічого не каже, та очі його говорять, що все гаразд . . .

— На тому тижні? пита батько.

— Еге, у середу, або в п'ятницю. Завістимо у вівторок, одказує рудий кремез. А ви не забаритесь?

— Не забаримось, каже батько.

А тут надходить Овдій, з ним ще якісь чужесільні двоє, а слідом ще двоє, ще троє . . . ще і ще . . .

— Товариші з Звенячки, з Кринишного, з Негребовки, з Красниці, каже Овдій.

І Овдій і всі вони такі, що аби крила, то знімуться як один і полетять. І батько мій не такий, як повсідень. Був він ще не старий, саме на порі, а ходив притопканий, а тут, сказав би наче випростався і невеселі його очі якось йому проясніли.

— Іди собі, сину, до дому, каже міні. Та нічого не бачив і не чув?

— Еге, тату, нічого не бачив і не чув.

Не дуже хотілося міні до дому, а проте пішов жваво . . . І міні тільки-б крила бракували, а тоб полетів . . .

— Нагулявся, синочку? пита тітка Мокрина. Може їстки хочеш?

Сиділа самотненько на хатньому порозі, схиливши на руку смутну голову. Досі я не завважав, а тут постеріг, що стара якось разом змарніла.

— Тіточко! — скричав — та чого-ж се ви так зразу змарніли? Нездужаєте?

— Ні, дитино, дякувати Господеви . . . А ти мабіть далеко гуляв?

— Що се ви, тіточко! та я тут . . . : близесенько.

— А чого-ж так запихався? Мабіть все з тим невірним пугачом короводився.

— Та ні, тіточко! кажу-ж вам. що близесенько!*)

*) На тім уривається рукопись.

ДЯК.

I.

Звався він Тиміш Іванович і був дяком у нашій церкві. До нас тоді його надано, як у Макухах спразнили церкву, то звідти він переведений. Не знаю, от, як вам доводилось — яких бачити дяків по селах, а мені то все траплялося, що як дяк, то й приземок і сухобразий і посліпий: сперву загнате у тій семінарії, а там нестатки ймуть, та ще як який піп нагодиться, або й попадя, що од його з церкви, а од її з хати гуляй, — то ні з чого дякови підцвітать. А цей Тиміш Іванович не такий, — і трохи на їх не походив: це був чоловік зросту й сили ставень, і на вроду не згірший, і на вдачу. Дивлюся я на його, то от неначе в межі гуси сірі орел сизокрилий вивівсь. Стоїть у церкві, то за всіх головою вищий, а гласів зведе, дак і стіни церкові гудуть. Йшовши по селу кивне кому головою, — з усіх голів шапки так і поспадують; чи всміхнеться, чи заговоре, — йому й мова й сміх знімуться, як вітер одусіль. Усі його в нас любили; балакливий був чоловік, веселий, громадський. В господі він здається, що обідав тільки та вечеряв, а то було усе коло чиїхсь воріт із люлькою сидить, то говорить-розказує, а коло його тичба людей — і чоловіки й парубки і діти, і молодиці цікаві з коромислом на плечах застановляться та й слухають.

А робочої доби, що людей нікого в селі немає, — він сам собі ходить: прохожа на воді, на діброви — шукав би, не знайти. Було хазяйствечко там якесь в його, та не дуже він за його дбав.

Дячиха господарювала і усьому лад давала. Невсипуща з неї хазяйка була; цілісінський вона день було тупає — пораяється коло господи, її і в хаті, і на дворі, й на городі й коло загороди — скрізь її повно. Жінка в його була молода і з себе гарна, прудка й моторна, як соколиця.

Люди укмічали, що якась несогласка в дяка у хаті . . . Що-ж його зробиш! Щастя — примовляв сам він — як трясця: кого схоче, того трусить. А в чуже ніхто не втручайся, бо не допоможеш. Мовчали люди. Жалували дяка, дячисі низенько кланялися стрівши.

Тоді моя пасіка була у березничку, що за селом гайок, — шкода мені й досі тієї пасіки, що я її продав! Така пасічка, що святий би не засмутивсь живши у їй. Там я у-перше з дяком признакомився. Блукаючи та й забрів він . . . Вклонились та й розговорились. Він мою пасіку похвалив: «Славний ви господар який!» каже; а я знов його спів похвалив.

«Ну,» каже мені дяк, «тепер ви мене похвалили, а я вас, — сядьмо-ж, сусід своїх посудьмо-погудьмо, або що.»

Засміявсь та й сів коло мене. З ним гомонячи і час було не змигнеться. Як він глаголав, як він розказував, знав він якого, Боже мій, Боже! Я старий, а слухаю було, як дитина.

«Добре вам вченим!» кажу йому; «всього ви довідались, а ми, темні люди — то як у лісі.»

«Ге!» одкаже мені, та й я, дружбо, як у лісі; тільки, бач, багато вже ходив, блукав, дороги хоть не знайшов, та деякі стежиночки натрапив.»

«Ой здорово ви усього знаєте!» . . .

«Та так — наче од аза до буки де що й знаю.»

Зайшов він і в друге і третє та й став до мене ходити. Було прийде, сядемо, вітерець листом шелесить, бджола гуде, та пурх по кущах — пташки перелітують, то воно й балакається — точиться розмова, точиться . .

Одного ранку, ще до сонця, по білій росі, завідав він мене у пасіці.

«Еге!» кажу, «не переспали, мабуть!»

«Здається! Та ще вам похвалюсь: ніхто так зарані з хати, як я, а з двору — як сусідині гуси!» . . .

«Оце!» кажу, «ви та гуси . . . Чого бо то так разом?»

«Бо моїй дячисі дав Господь голос дзвінкий — так усіх здіймає . . .» Що його тут казати!

«Трапляється,» кажу, «усього трапляється у життю.»

«Таку правду кажете, що й я чував.»

«Усякому бува горе, усякому бува і добре.»

«Чув я й се, та не зрадувавсь . . .»

«Мені,» кажу на себе, «і пожилося, і пожурилося; за те спасибі, й за те не змагаюся . . .»

«Добра душа—пе й з ковша!» сміється.

І такеньки, куди — на яку стежечку не набриду, він усе остючками коле . . .

«Бодай вас!» на його, «де ви такі родилися, де ви й хрестилися!»

«У Савлуківці,» каже.

«Не чув я, що се таке за Савлуківка: добрі десь людове, Савлучане.»

«Як бачите.»

«А вже-ж, хоч і зайшли родителі, та духу там іще за-мглись.»

«І родителі не зайшли, а таки з щирої Савлуківки Я,» явить, «не попович, а з козаків.»

«Як! як же ви вийшли на дяки?»

«А самі-ж кажете, що навіку усього трапляється: трапилося й мені.»

«Та у дяки як би то вам попасти?» . . .

«А так: мене, бачте, постановили на дяка нишком — як жидівську контрабанду. Та вам як розказать своє життє усе, то буде на весь день казки!»

Батька мого — каже — звали Іваном Савлуком. У нашому селі за Савлуками світу не видно: що хата, то й Савлук. Кажуть, ще колись то колись, за царя Гороха, як людей було троха, та й ті у-розтіч розбігались, блукав наш предко-пращур козак Савлук по горах, по долинах, по усяких країнах, шукаючи — чого, я не знаю, та може й сам козак Савлук не знав. От, той козак Савлук ходив, ходив — і набрів оцей низкоділ, де тепер село; та чи він уподобав, чи то вже ноги одходив, оселився тут. По йому і село зветься Савлуківкою, з його усі ті і Савлуки пішли по світу.

Батька я не зазнаю свого: я народивсь, а він хутчій вмирати заходився; кажуть — ніби з переляку, що Бог сина дав . . . кажуть то так, а на певність — не знаю. Зостався я з матір'ю — на втіху, мовляла, єдину її. З свого віку дитячого поперед усього памятаю нашу хату білу та матусині сльози тихі, а ще дзвона церковного — тонкого, жалібного.

Ріс я та ріс; мати плакала та плакала надо мною, та ще й побивалася.

«Ой сину мій, сину! який же ти вдався на виріст і на вроду — та важка недоля твоя буде!»

І що рік мені прибуде, то мати гірш мною вбивається, а я таки гоню, мов верба лугова.

«Чого, мамо, журитесь? . . . було звідуюсь.

«Годі, дитино моя мила, годі!» одкаже; «тобі ще рано!»

Да так славно пригорне, укріє тебе, що й послухаєш, стихнеш.

Ну а що бачу, того не забуваю і за тебе думаю. Було у зімку, зимними узденьми, на дворі мороз лускає, сиджу з мамою, зоря вечірня розгорілася, — та й кажеш собі: що це на світі за лихо таке? що це за журба така буває? Признакомлюватись і мені з нею, бачиться! І як мені з нею буде? Чи вже таки не розважусь я й тоді, як куплю собі коника строкатого? Ні — думка була — якось я да втічу того смутку! Та було й засну в матери

на руках . . . й присниться коник строкатий. Як правду вам сказавши то й досі строкаті коники ще сняться. — не знаю, як иншим.

В нашому селі був священиком старушок древній дуже, а в його жінка в недузї лежала. Лежала вона вже кілька літ на ліжку та стогнала, а часом так їй трудно доходилось, що наймичка прийде було вже на неї плащ-мечко міряє, і усе вже давно було їй на смерть наготоване — тільки вмирать. А вона не вмирала, — сохла: дак те споряжене плащмо й лежить дурно. Приміряють — широке, ушиють; їй полегнає, то і знов сховають. Наймичка тая да було й насуравиться за се: «Отце-ж! на що-ж я з скрині дістаю та вшиваю! Скільки ниток марно іде . . . Лучше-б лежали!»

Була ся наймичка людина розсудливая: все обміркує, усе виважить; а не боялася нічого — ні корів лихих борикання, ні непогоди, ні хвороби: не знала і не дивилась. Сама була висока з себе, огрядна; брови мала чорні, широкі та густі, як з сукна; очі карі, — і дивилася на кожного так, буцім добирала: що з його треба виробити — чи садовину, чи городину?

Звали її Явдохою, а по чоловіку — удовою Павлютихою. Жила вже Павлютиха кілька років у попаді, усім заправляючи господарством: шила і мила і білила, ткала і пряла, пекла і варила, — хіба неділею, святним дньом. до церкви піде. Як її на очі зоглядаю: виїде і йде було не хапаючись, а постигне саме в пору — у своїому червоному очіпку з чорним крайцем, у білій намітці . . . Вона і до церкви йшла, як до доброго батька і господаря. бо як чого не скінчить у тиждень, що вже казала собі скінчити, то не йметься й церкви — така! Та й сього припадало дуже по-рідку; а то ще було і одпочине субітнього вечора на неділю. Одробившиися зовсім, уступить до недужої господині, і на низесенькому ослінчику собі сяде.

Мати моя часто було до попаді йдуть, аби трохи по-вигоді їм випало, а в неділю і мене брали з собою.

Прийдем було у кімнаточку, душну таку, ліками паху. На високій кроваті, у подушках, лежить недужа — жовта, як з воску, і тихо слабі очи дивляться; у кутку тліє свічечка перед Матірю Божою уквітчаною; під божничком сіл, застеляний скатіркою білою. Коло ліжка сидить моя мати з журбостою своєю; а подаль од ліжка Павлютиха процвітає червоновида, ополіста, поважна. Мати моя зітхає важенько, хора тихенько стогне. Із часу до часу прочиняються двері опатненько, вигляне ласкаве, непокійне обличчє з білою бородою, або і сам піп, старий, уступить; подивиться — постоїть, і як увійшов, так нечутно і вийде. Довго і довго мовчки сидимо, доки ая: Павлютиха не зачне розповідати про які дива господарські, а мати їй на одказ зітхати стане, а попадає стогнати.

«Чого зітхаєте раз у раз,» тоді Павлютиха запита одважно.

«Боже, Боже! Як мені вже не зітхнути, не пожурились — то і кому!» каже мати моя.

«Кожному, хто веселився треба колись посмутувати! А то-ж як! Покоптував солодкого, споживляйсь гірким!»

«Грудно мені!» простогне попадає стиха.

«А вже-ж трудно, як здоровля нема! То що вдіяти! Відома річ, що недуги не тішать. Здужали і ви колись, теперки хорієте: світове так все переходя живе.»

«Трудно мені! Бога гнівлю . . . смерти бажаю!»

«Оце! чого-ж бажать! коли і так, сама прийде!»

«Ой удово. удово! Такої уваги не має мій жаль, як ти радиш!» каже мати.

«Коли тершиш — страждаєш, сльози сиплються не лічені, небого! . . . подасть мову попадає.

«Хто у чім зван, у тім і пробувай!» одкаже повагом наймічка.

Разказували, мов би мати Явдошина, як поховала чоловіка, сиділа у вечері пізно в своїй хаті — пряла, плачучи, --- коли у двері щось стук-стук! Одчинила: чумачило кремез перед нею стоїть і питає: «Чи дома ваш чо-

ловік Йосип?» «Вмер Йосип» — ледви одмовила йому з переляку. «Вмер? Бач і не дождав мене! Та всі там будемо! . . . Ну залишайтеся-ж здорові!» тай пішов до воза, і чуть було, як на воли загукав: наче-б то Йосип його не заждавши, на весілля сам пішов, абощо. Переполошилася дуже жінка, і дочка в неї уродилася схожа — як у око впала — на того чумака кремеза, що ото її батька покійного питає.

От як тая Павлютиха покине нас самих, то мати з попадею за плач мерців, і добре, у смак, наплачуться собі.

Тужать та тужать. — мати, розважаючи попадю, а тая жалкуючись. Розважаючи-ж другого, не можна, щоб і свої туги не оновістити. От мати їй частенько нагадують про мене, та мою долю приплакують.

А попадя одного разу й каже на мою матір.

«Став ти його,» каже, «на дяки!»

«Як же його ставляти у світі божему! Не приймуть!»

«Приймуть! Я старого проситиму! Завітай лишень його до мене.»

Зараз і старого покликали; зачинилися з ним, а зачинившись стали прохати — попадя словами, а мати моя сльозами.

Се був чоловік прибитий ще на цвіту, плохий, похилий.

«Як же се мені його приймати! жадного права!» одпрохуватись став.

«Прийми! Прийми!»

«От нахаба! буде лихо ще мені!» одмагається — та й погодився.

Він одусіль собі біди та лиха сподівався — і проти того вже не йшов він, а так тільки скаже: лихо, як от зітхне наче. Як же я довідався, од матері, що мені така ласка та шаноба простелена, то я недовго думавши, зараз на-втіки, куди очі зирнули, а ноги понесли. Не знав я й сам, чого злякався, а було страшно дуже. Так якось мені здавалося, що хоч я не звязаний

буду, а вискочити таки не вискочу з дяківської науки. Протинявсь я по пуцах та по ярах таких — день, — не заласно щось. Чорний терен красувавсь з під зеленого листу, а покоштував, такий то вже кислий прийшовся! Став я обмишляти, і надумався так, що лучше поспитаюся я перш того співу.

Може буде вгодніше співати, як зайцем стрибати по петрях, а буде гірше, то я ізнов утечу. У таких добрих думках прийшов я до дому. Мати, дорікавши мене, на руки схопила. та сварившись, добре нагодувала. Потім, попоплакавши обоє, узяла мене за руку та й повела за собою до пана Лукаша.

Сей пан Лукаш та доводився нашому старому попу братом у-других і був за дяка у нашій церкві. Чоловічок лисенький зовсім — як диня голова була, тихий та ласкавий і співав тоненько, як у волосок. Жив тин-утин із братом, у своїй хаті, з однісеньким віконечком. Садочок собі зростив; в тому садкові понасаджував агрусу та порічок на грядках, груш зо дві та яблуньок викохав і мабуть над усе в світі любив і жалував ті деревця і кущики свої.

У тому садку я почав і гласів учитись і хоч не хутко навчивсь, а горобців одшугав; як загуду-задзеленчу, дак пополохаю так, що почз перелітують садок наш. Пан Лукаш мене улюбив і жалував. Чи було навчуся псалтира, чи не навчусь, він таки все по головці мене погладить. Тільки, як навчуся, то й яблучко ще дасть, а ні, то запита: «А яблучка хоч?» та її простягає те яблучко до мене і дивиться на мене нильно. «Не хочу!» було одказую; а він потихеньку засміється і знов по головці погладить . . .

Як згадаю, то невеселі гості Лукашеві бували, і небогато: мати моя та старий піп. Цей завсігди, мов терниною повитий ходив; гомоніти не гомонів, — більш зітхав. Мати-ж моя заспліш плакали і плакали слізьми якимись спокійними, собою не насурочуючись Богу, або людям. Лукаш було приступить до брата, приступить до матери,

постоїть. кашляне — та й одійшов: стоїть отдалеки. Наполігає було на мене добра нудьга і сон якийсь змагає. Хіба нахватиться Павлютиха румяна, жвава — то мов розбургає мене, і мені привиджується щось веселе десь, наче за удовою слідком поринули і коло неї шумують дерева зелені, бистрі хвилі річкові, якась юрма весела десь грає — жие . . . Схоплюсь було, вибіжу з садка, біжу левадами, полем оболонням — не знать і куди й що: весело стане! . . .

Поки я гласів доходив, то що, вмерла понадя. В останній раз вже поміряла Павлютиха плацмо на її і гарненько зашила; та й поховали небогу.

Старий сам ховав і добре слізьми вливався, хоч і приказував собі: «Добре, коли Господь прийняв: перестала жити вона, то й терпіти перестала.» А слъози ринули. Ще низче він похилився, і як при небіжчиці на пальцях ходив та говорив шептом, щоб її не порунтати, так вже й до смерти своєї крався і шептав. І моя мати не прожила копу літ. Скоро то дала мене у науку дяківську, та пан Лукаш, вивіривши мене, сказав, що дасть мені науку усю, як сам уміє, то й стала ладнатись на той світ. «Що-ж,» каже було Луканеві, «на що я житиму два віки? Хіба я що Тимошови придбаю! Я тільки громадський хліб святій дурно заїдатиму! Ні до чого вже я! Жалко дитину кидати; та ви його, добродію мій, не лишите, ви його на добро навчите, — а мені вже пора: час вже мені спочити!»

Пан Лукаш тільки морга було, слухаючи, та яблуками, грушками шанує. А я собі з під матернього плеча на ті плоди позираю — що які ті яблучка та грушки добрі, думаю, — і на що тим людям старіти і на що їм помирати! І так у моїх думках переймається: то тихі могили поза церквою з похилими хрестами та з хустками білими на хрестах, серед глухого зілля, що там буявіє на волі, — то яблуко червонобоке, що так, здається, сама рука до його простягається.

«Я вмирати не хочу!» скажу було проти Лукаша.

«На що вмирати! Ще не пожив! Малий ще!»

«Я й великим вмирати не хочу!»

«Борони, Боже! Молодому весело жити; життя миле — молоде!»

«Та я-б,» кажу, «усе жив, усе жив — і ніколи не вмирав!»

Він тихесенько засміється і погладить по головці, а сам візьме ходити по садку, та дивитись древа, грядок, — то на небо погляне і знову ходити і по тиху всміхається собі

«А я вмирати не хочу!» знов згукну.

«Перш поживи!» одкаже з тим таки всміхом тихим та добрим.

Одного дня у ранці, при ясному сонцю, співав я у садку з Лукашем гласів, коли увійшла Павлютиха, кличе мене! Тиміш, до дому! мати вмирає!»

«Іди, іди! — каже на мене тихо Лукаш.

Узяла мене за руку й повела. Бачу, од нашої хати старий піп з дарами іде; бачу коло нашого порогу тичба жінок, усі разом гомонять по-тиху, голови на руку похиляли. Ухожу у хату — мати у білій сорочці, додільній, білою хусткою завязана, лежить на лавці, а в головах жовта воскова свічечка горить жарко. Я таки зараз як убачив — подумав: «Це вже не моя мати, а моя буде та могилка тиха десь по-за церквою.»

«Тимоше! Тимоше!» кличе мене, «не лякайся, дитино! ходи попрощайся зо мною!»

Я приступив; а вона мене перехрестила, заплакала, обнявши цілувала, та й каже:

«Тиміш! оце тобі ключ від комори. У коморі дві скрині. У маленькій — одежа там твоя, візьми з собою; а у великій усе добро моє: пошле Бог дружину тобі, то нехай зносить на здоровля. На кілку твого батька покійного кирея і кожух і дві шапки; у куточку чоботи його: доростеш — зносиш. Тепереньки, як ти мене поховаш, то усе позамикай, а ключ Лукашеви оддай — ще загубиш. У твоїй скринці я усе тобі спорядила, усі со-

рочки посклала і одержинку — буде з тебе на роки. Будеш ти вже у Лукаша зовсім жити: обіщавсь мені що прийме. А ти усе до своєї хати довідуєшся, не забувай; як тепло, як сонце — ти відчиняй двері; у дворі те-ж опоряджай: коли вітер що обворушить, або знесе, то зараз полагоди́ть треба . . .

Я слухаю, ключ приймаю . . . Тоді знов вона цілувати стала: «Не лякайся,» вмовляє «не лякайся, моя дитино, й не журися. Шануй Лукаша, красно слухай його . . . Може тобі прилучиться трудно . . . Хоч буде горе, приймай за добре . . . Не лякайся, сину, не сумуй!» Чую — хочуть мене одвести од неї . . . Вона рукою ледви вже ледви придержала мене, ще раз глянула, ще раз зітхнула.

Натовпилось у хату людей; гомін, голосьба . . . Мене вхопили двоє молодниць попід руки — тільки мигнула в очах воскова свічечка; замчали мене кудись на кінець села межи діти . . . хто мені орішків, а хто бубличок . . . Дивляться діти на мене та доумуються, за що мені такий талан! Сей день я наче отуманів, наче не живий і сам . . . В силу що памятаю. Чув розмову невгавуцу, бачив купок дітей шумливих, бачив двох копачів з заступами, високі, у червоних поясах йшли . . . Чи хто мені сказав, чи то я сам догадався, тільки я знав, куди вони простують . . . Молодиці не давали мені обміркуватись гаразд, усе жалували, усе цокотали. Та ще після того з півроку, хто з молодниць не попаде мене, зараз до себе провадить: годує, миє, чеше; доводилось так інколи, що я раз із десяти на день пообідаю і вмиюся . . . От згадується мені одна молодиця: з усього села була вона задирилива і зарічана. Було ще не світ, вона до дня з хати удає, на бізі і хустку зав'язує. «Ото поспішається з кимсь завестись» було говорять. Ся було, аби мене зобачила — за мною! Зловить, та до себе й веде провадить улицею, та під кожне вікно підбіжить — лає: «От, от люди живуть! Сирота йде, сироту не привітають! Сироті доброго слова від них нема! А щоб же ви й самі посиротіли на віки!

Щоб і вам добра не було!» Як же почне мене годувати, то геть своїх дітей розжене з застілля: «В сироти радніші хліба шматок однять!» то тії голодні мусять одійти, а я нагодований — їсти, бо сирота!

От Павлютиха, то й крішки на моє сирітство не вла-скавилась. Правда, — обпирала мене й обшивала, «бо нікому більш», мовляла, «того зробіть, а я можу, то й роблю». Так як за покійної матери вона було пірїязком у неділю наділить, а надломиш вишню у садку, то за чуприну посмиче. Так і все само.

Жити мені у Лукаша було добре. У неділю ми, пере-співавши у церкві, ходили до моєї хати, оглядали госпо-дарство моє; а цілий тиждень, як у літку, то в саду учимось, балакаєм, чи що сієм, садимо. В зімку в хаті вчимось, — а ні перед віконцем сидимо; пашні — пшени-ці, ячменю, пригорщ висиплем під вікном: синиці, шпаки поназлітуються, голуб волохатий спуститься, припурхне горобчик поживиться. Було не дишемо — дивимось, щоб не сполохать.

«Дядьку,» поспитав я раз Лукаша, «у вас хто вми-рав?»

— Як?

«Мати вмерла, батько» . . .

— Ні, я їх не памятаю, малим був. А жінка в мене вмерла.

«Як вмирала, що вона вам сказала?»

— Нічого, сину, нічого вона мені не сказала. Од-вернулася од мене.

«Як? На що?»

— Не любила мене, сину, от що! Тому й нічого не сказала. Що-ж казати?

«За що не любила?»

— Як би за що, а то ні за що! Тут вже нічого діяти! Руки склади та й сядь. Її зневолили за мене отець-мати, а я одружився — того не знав.

«Що-ж,» довідуюсь, не добре ви жили? Сварилися з нею?

— Ні, ніколи в світі. Я було сам собі сиджу, а вона сама собі. —

«Так і нудилися обійга! Чом було вам не заговорити, не приступити до неї? Я-б приступив! Усе-б було веселіш; або-б з хати пішов» . . .

— Мене, сину, ноги не несли — каже, — а-ні до неї, а-ні від неї. —

«Як же се ви жили такечки, дядьку, чудно! Дуже вона вас не любила мабуть, що й не озивалася ніколи?»

— Ні, раз вона до мене з уст своїх вимовила: «добрий ви чоловік,» каже, — «а мені жадається вмерти. Ой коли-б же я хутче вмерла!»

«А ви що?»

— Я нічого — що-ж я?

«І вмерла?»

— І вмерла.

«Скучали за нею?»

— Скучав . . .

«Отець-мати її усе знали?»

— Я їх після весілля ніколи не бачив — далеко живуть.

II.

Лукаш пристарів, садок його буяніє, материна могила уросла густою травою зеленою, а мені вже на вісімнадцятий год пішло. Жили ми усе так, як і давно. Лукаш усе садовину ростив, та кохав та тим собі й тішився, а я . . . мені, грішному, вже й нудно стало. Що Лукаш знав, те я вже вивчився, роботи в мене було не багато — так я тинявся до всего доглядаючись, до всего дослухаючись і було мені так якось ніяково . . . от наче чогось я не второпав, наче щось от тут, коло мене та я його не знайду, не знаю де воно . . . наче я нічого не знаю, наче дурний.

«А що се ти, любий, зажурився?» питав мене Лукані.

— А так чогось нудно! — одкажу йому.

«А се буває так,» скаже на те Лукаш — «се буває так, і знов перейде.»

Як раз з наших вікон видно було дорогу, шляшок битий звивався до міста — у місті я бував — надивився там на будинки кам'яні, на крамниці й крамарі, ходив по базару, признакомлювався із міщанами — нічого тільки я там собі не побачив такого, щоб воно мені полюбилось та розважило: там було так сливе як і в нас, у селі, тільки що в нас у селі плугом орали та ходили у свитах, у високих шапках, а тут у місті продавали бублики, крамарювали, та у синіх чемерках і в низеньких шапочках викрашалися . . . Так вився ж той шляшок кудись далі за те місто . . . І поверзлось мені, що отсе і є він, шлях мій, що аби я ним пішов, то усе-б собі знайшов . . . удався, мабуть, я у того пращура свого, у Савлука козака.

Я почав розпитувати Лукаша, чи не знає він чого об тім краї, що за містом нашим.

«А се вже там чужі землі — туди я ще ніколи не заходив, у ту сторону.»

Мені кожної ночі сняться шляхи, дерева, люди, ріки, звірі, будинки, — і все таке красне, велике що я з роду мого, віку на яві такого не бачив.

«Піти-б мені у світ,» кажу якось Лукашеви сміючись, а в самого душа й грає і замирає.

Лукаш теж всміхнувся. «Отце!» каже.

«А піти-б мені справді у світ» говорю Лукашеви незабаром у друге і вже не всміхаюся, а такий як на багатий похорон мене вести.

— А що се тобі усе світи на думку наворачтаються?

«Та хочу йти в світ.»

— По віщо-ж ти підеш?

«Так собі . . . а може й по добру науку» . . .

— Звісно. Побачиш де чого багато. Я сам проходив аж до Чорного моря. Місця різні, а люди все однакові, . . . і таки дивного нічого мені не траплялося . . .

«Дарма,» кажу, «мені може що й трапиться . . . Де-що побачу на свої очі . . . Піду» кажу «піду» . . .

— Не ходи, Тимоше!

І став мене відмовляти: «буде голодно і холодно; приймеш біди всякої, або не дай, Боже, занедужаєш . . . і на що молоді літа марно по світу розсіватимеш.»

«Піду. Добре усе ви мені сказали, добре я чув — а піду!»

— А як сам знаєш! Коли вже така твоя хіть — то йди собі з Богом.

Я взяв торбинку на плечі, та й пішов.

Задумав я йти аж у самий Київ. А з Київа аж за Чорне море, а там куди вже втраплю . . . Вийшов я з села ранком погожим й свіжим. Лукаш провів мене за царину.

Йшов я, йшов і не оглядався і не втомлявся. Під вечір вже незнакомі місця стали виявлятися мені. Ішов я полями чистими та широкими -- далі набрів, памятаю діброву густу та красну. Двічі обійшов я ту діброву.

«А що далі буде, побачу!» думаю.

А далі було велике село.

Вже смеркало, як я увійшов у те село — і мла й темрява літня, по хатах не світилось, а зірочок, зірочок блискотіло — горіло на небі! А дівчат, дівчат по селі співало!

Я на ті дівочі голоси просто й пішов, минаючи тихі білі хати. Мене обминула купка парубків; пробігло з пів копи дівчат: «добри вечір!» — «Добри вечір!»

На одшибі од села було игрище, челядь гомоніла, співала, сміялась. Спершу як дійшов, дівчата мене оглядають з боку; парубки наче не дивляться, а тільки шапки поправляють, а далі як я озвався, то й до мене заговорили. Звісно, дівчата зараз розпитують, звідки я.

«А звідти,» кажу, «де вже мене нема!»

Сміху та веселости дівочої — брате мій!

— А куди йдете? —

«А туди йду, де буду!»

Знов сміятись та ахкати.

Що то за гуляння на тім грищі було превеселе!

Слово скажеться та й сміхом перехопиться та й не одним, а з усіх боків так і задзвонить, як у дзвоночки. А що вже мені було весело та цікаво, то й не сказати! Здається так само гуляють, як і в нас, да не так, тую пісню співають, да інакше . . . І ті незнаємі люди, і хати і дворища, — усе я своїми очима так і поїдаю.

Скінчилося гуляння, вже займається на день . . . зирк! а та дівчина, що з вечора була мені чорнявою — вона зовсім стала білявенька, — зовсім не та — тільки голосок той самий та веселий; і де мені здалося у темряві що стоять три стоги, то стоять тепер три хати — десять дівчат розказує, в якій хаті голова живе, в якій писар і яка в писара жінка . . .

Просили мене і кликали до себе — так мені ніяк не можна, — поспішаюся я дуже; — прощаюся дякую.

Усі по господах, а я знов у дорозі. Іду та оглядаюсь, та кланяюсь усім, як братам рідним. А день біліє та біліє. От тут стежечка, що я її вчора не догледівся, а тут купа вишеньок, тут нова хатинка славно, що я не бачив, а ось криниця, що її не вкмітив — додивляюся та дослухаюся та день славлю, що у день усе видно, та ясно.

Я вже завістився, що по дорозі буде село, де ярмарок зібравсь хороший — гнав я туди мов Циган.

Я й досі памятаю, як бачу ту улицю широку і той пляц великий, де ярмарок стояв; шумить мені досі увесь той гук, гомін, ростіч і розрух. От наче ще перед моїми очима ті крамнички під наметом, що на їх вітер має червоними стрічками, хустками і поясами; бачу ті столички, де розкладені коралі, янтари, усякі сережки і перстні і бісері — тут раз у раз надбігають жваві та веселі дівчата — вже гроші у них у руці наготовлені платити крамару, та очи розбіглись — що його в Бога купити . . . Тут уявляються і молодичі повновиді і трохи охмурі — усе вони цінують і на все кажуть, що дорого — а більш усього купчиться молодичь коло сковород, ми-

сок та глечиків; там то саме вони купують, а ще гірш стукують і дзвонять у ті глечики, миски, сковороди, чи з доброї глини, чи чугун не драглий. Часом і дівчина молоденька тут замішається — це певно сирота що сама господарує — от же коло неї і хлопчик щиро вмитий, рощесаний аж лощитья і в чоботях, учепився за її юпочку, як рак клешнею, а вона таки йому раз у раз говорить: «держися за мене, не отходь, загубишся у ярмарку!» ніби то вже з нею то огонь і воду перейти можна — така вона поважна та розсудлива старша сестра. Скрізь і всюди никають сухі довгополі Жиди із безрогими волами з чаями, з олією, з ножами і з бочками; то беруть, то міняють, то лічать гроші — і білозубі Цигани, що зовсім без грошей свою душу живлять і посвистують на всіх коней; і козаки і високі чумаки що, здається, повиходили і проходають дожидаючи якого з них одного на гетмана постановлять . . . і кріпаки з панською пшеницею. Сліпий кобзарь під чімсь возом обідає з своїм хлопцем, а другий кобзарь чутно як грає і співає про Морозенка. І піп з попадею що не сходили з воза, а як що купували то обое до себе руками манили . . . Я скрізь лазив, на все очима назирив як піп, до всего уха наставляв, як шпиг . . . коли разом счинився великий грук і крик — котив якийсь возик ярмарком, а за ним у слід другий. Став возик недалечко од мене, люди вже там купами, а я хутче на перве місце. Возок став, кажу, а у возку сидить наче пан товстий: голова велика, а шапочка маленька — сидить і кричить, щоб слухали люди, що він має казати. Коло цего пана сиділо два десятники — високі, великі наче обрали їх ведмедів побивати. Вони зараз з возика зскочили і стали — стоять. У другому возику сиділи два чоловіки і парубок — усі три звязані кріпко.

У якомусь селі Малошевці якийсь Хведор Голубець дуже побився з головою і казав: буду бити усіх: і писара і далі в гору, а по цему погрімку втік невідомо куди. І зовістили з Малашевки сельському писареві, що мабїть

буде Хведор Голубець у вас на ярмарку — зловіть його неодмінне. Отце того Хведора Голубця і шукали. У першому возкови сидів писар з десятниками, а у другому якісь захожі добрі люди, що їх зловили: а може хто з них Хведор Голубець, бо самого Хведора у цьому селі ні одна душа не знала, а у тій бумазі, що читав писар, у Хведора ніс, зуби й борода, як у інших людей, тільки очи нехороші, що має він замір оженитися з удовою і вміє колеса робить — чи-ж познаєте такого пройдисвіта? Та ще до того славили, що в його тітка відьма! . . . Так щоб його не впустить, ловили усіх — і хто має замір женитись, і хто колеса робить, і в кого очи нехороші, або тітка відьма . . .

«Чуєте?» крикнув писар, «хто такого зобачить зараз лови і веди до возка!»

— А як втече? — спитав хтось коло мого боку.

«Це вже пана писара журба,» одказали за мною.

«Бач сидить нашого Бога дурень!» додав хтось з другого боку.

Писар чув, що його поминають і чув дурня (може не в перше) та до мене (я стояв близьче коло самого його возка, та може і всміхнувсь):

«Хто такий?»

— Одружитись з удовою не хочу, колес не роблю — одказав я йому з веселою душею. Писар махнув десятникам. Зараз мене звязали і вкинули у возик де вже були вязні: «бувай здоров» витали мене вони.

Писареві принесли, постановили столичок, горілку, зелену чарочку і ковбаси. Писар став полуднувати, коло свого возика, сидячи на сосновому пеньку. Треба вам сказати, що як тільки прикотив возик з писарем, то усі Жиди наче крізь землю пропали, а Цигани, хоч видно їх було, то дуже здалека — чорніли там, як мухи, а як вже повязали то і Жиди знов висипали і Цигани прибїгли. Жидки гомоніли між собою і підбігали до писара наче їх

вітром підносило; Цигани теж стали близько і один усе хвалив братів своїх: «брати! що то Цигани за славні люди!» а брати йому зуби показували. Люди стояли оддалік — мовчали.

«Жиде!» кажу я до одного Жида, «ось тобі гроші, — дай мені хліб!»

— Ой як можна мені таким, як ви, хліб продавати! Я хороший Єврей, а ви може . . . хто вас зна, що ви за чоловік . . . ой що ви говорите! Як це можна! — голосно одказував мені Жидок, а сам крутився коло писара.

Коли виходить з купи чоловік, у чорній шапці — як він на Великдень христосувався ей же Богу моєму і досі я не збагну цього — такий він був високий. Яка шия! А голова невеличка. Я давно бачив цю голову поверх усіх, а як він підходив, то усе здаєть ся виростав. Прийшов він до нашого возика і зняв шапку — брови як намет над карими очима, а очі як зорі — винув з торби хліб і подав мені: на добре здоровля. Усі на його дивляться, дивиться і писар. А чоловік винув з кишені кривого ножа хліб краяти, а з торби достав і сала. Він ні на кого не дивився, наче тут нікого не було. Я його подякував, «ні на чому» одказав і пішов.

«Піжди, піжди!» крикнув писар, «що ти за чоловік?»

— Я Муха Яким. —

«Звідки ти, питаю тебе?»

— З Гороховки. —

«Ти мабіть з ним приятель?» спитав писар, киваючи на мене. «Знакомі мабіть люди?»

— Я його не знаю. —

«Неправда твоя!»

— Правда моя. —

«А чи не хочеш до його у возок? Хочеш?»

— Ні, не хочу. —

«Чому так?» засміявся писар.

— Бо мені на ярмарок треба. — І пішов.

Може-б писар ще до його чеплявсь, так туть знов ізнявся такий крик, наче кого різали.

Десятники вели молодицю у червоному очіпку, огрядну, невеличку — од великого гніву так вона і палала, а що вже кричала, верещала!

«Що таке?» крикнув писар, а молодиця не переведе духу, верещить: «таки ні! таки ні! таки ні! не казала! не казала! не казала! не казала!»

Десятник затулив їй уста своєю шапкою і держав, а другий десятник оновістив писареві, що ця молодиця хвалилася, ніби вона знає Хведора Голубця і ніби він у ярмарку і ніби він кум їй і дарив її гара . . . ком . . .

А молодиця пручалась і крутилася, як колесо у десятника в руках. «Вдушиться,» загомоніли люди. Десятник шапку одняв.

«Таки ні! таки ні!» заверещала молодиця, аж присідаючи до землі, «таки ні! таки ні!»

— Та пустить її до біса — крикнув затурканий писар. Молодицю пустили. Вона хустку двинула на ліво, штовхнула десятника одного й другого, аж закачались, знов хустку поправила і до писара тискалась з криком та писком.

Писар замахав руками — її схопили, однесли далі. Іздалека ще довго чутно було нам: та я! та вони! та . . . Ми до вечору стояли у ярмарку — писар купував собі тютюн і сережки, десятники сині хустки і рукавиці . . .

Привезли нас аж на край села, казали устати з воза, завели у велику пусту хату і зачинили там.

Чи малий час сиділи ми там — більше місяця. До нас звик бігати під вікно чорний собака і приходила рябенька курочка з червоним півнем. Нас було четверо: білявий та чорнявий чоловік, парубок рябий, та я. Жили собі спокійненько: білявий чоловік або огонь кресав, або люльку палив, або спав і не говорив ніколи, чорнявий чоловік старі неряти понапрошував і почав вязати новий. Він був рибак і розказував яку у їх в селі рибу ловлять і яка їх ріка рибна, що усяка риба

ведеться, навіть морська не хоче моря, заходить до них він хоч не бачив, та другі люди бачили. Парубок, як на великдень викрасився — сорочка в його була вишивана та вимережана. Хто йому рябому так вишивав та мережив?» думалось мені. У рибака він питає, чи є риба, чи є отець мати, то він одкаже ледви чути йому! «ні отця — матері ні риби!» А був у його кашель; він по ночам охав, а у день наче дожидав та ходив по хаті.

Сиділи ми з тиждень самі, а там привезли до нас ще чоловіка скілька. Сі не журились: один говорив: сіно скошив то тепер нехай держать — я за сіно дуже боявся, а тепер . . . що мене кортить. Другий знов говорив: «В мене рівно дома нема нічого. Аби годували мене, то й спасибі!»

Приїздив справник і дивився нас — грозив, що буде нам добра наука — нехай по вечора дождемо! Тільки нам біди ніякої не було, справнику справили обід, він смашно попоїв і поїхав. «Що з ними робить?» питає його десятник; — нехай сидять — що ж з ними робить? та й погнав собі. Ми сиділи ще три неділі і два дні — тоді пригнали знов вязнів нових, а нас випустили — бо не було вже місця. Та й радів же рябий парубок! Обнимав усіх: «Дай Боже й вам улови добрі!» зичить рибаку. — «А вам добре сходити у Київ і добре повернутись!» — себ то мені . . . аж побіг дорогою. А мені печаль і досада превелика скоїлась. Мені заказали у Київ іти, а веліли у своє село повернутись — а як я став проситись та суперечить — тоді мене вкинули у возок і одвезли два десятники до дому і священникови бумагу таку прислали, щоб своїх служок не пускав блукати, і ще грозилися, що зачинять мене десь у дорозі, або де й гірше . . .

Тут люди зішлись — усі питають: що таке? що таке? Лукаш був злякався. Я зараз ліг спати і не заснув . . .

III.

Я зовсім розсердився: і в світа вже йти не хочу, і zostаватись дома не хочу, і все не доладу і нічого мені не

треба; на все і на всіх завистний і ні до кого не озиваюсь; нічого не роблю і співати став басом горляним.

Коли одного разу кличе мене піп до себе, і мене і Лукаша. Ми до його приходимо і йому кланяємось. А піп мені каже!

«Тимоше! У Макухах дяк вмер, — оженись та й просися на його місце. Я за тебе примовлюсь». Зітхнув і тихенько додав: «Покійниця нехай царствує! Чи пам'ятаєш, як вона за тебе було просить! Лукаше брате, скажи своє слово!» просить Лукаша.

— Будеш женитися — промовив Лукаш мені роздумчиво.

«Їдь ти,» говорить мені піп, «їдь ти у Терни, там живе старий піп, — він вже одставлений, вбогий і не гордий — може він за тебе дочку віддасть. З приходом попівна за тебе не пійде — бери хоч вбогу. Візьмеш попівну, то хутче на дяка постановлять».

— Добре, батюшка — одказую йому.

«Щасти тебе, Боже, Тиміше, і Боже тебе благослови!»

— Оце прийшов час — поможи Боже! — промовляв Лукаш, ідучи зо мною до дому.

А я повеселійшав дуже.

«Коли-ж у Терни?» пита мене Лукаш.

— А коли-ж, як не завтра? — говорю йому.

Лукаш походив по хаті, постояв і промовив наче до когось у вікно:

«Чого це так поспішатись?»

— А чого-ж маю баритись? — питаю його.

«Тиміше друже! не загуби свого віку веселого, а ще гірш чужого . . . Не вернеш . . . плакатимеш . . . Боже борони од сего лиха — воно найважче од усіх . . . Гляди-ж, Тиміше! гляди-ж, друже!»

Цілісенький вечір він був неспокійний: кружив по нашій хаті, дивився у землю, а як заходились лягати спати, він до мене зближився і знов промовив: «Гляди-ж, Тиміше! гляди-ж, друже!»

А мені дуже весело, що такий мені тепер клопіт ве-

ликий, таке, мовляв, поле передо мною — і женитись і на дяка стати. Туга моя уся ринула, як її й не було, і говорив я до всіх так, наче з празником поздоровляв.

На другий день в ранці, добре розпитавшись дороги, побравсь я у Терни. Коник в мене був буланенький, возок громозкий, а в шапці лист до старого отця Якова з превеликою печатю. Лукаш прощався смутний, не спокійний, обняв мене: «Гляди-ж, друже! і знову промовляв.

Я доти не вельми на дівчат вважав і з роду нікого не кохав. Я знав, що є у нас в селі дівчата гарні; що ся чорнобрива, а ся білява; ся хороша, а ся краща, та й тільки. Бачу-дивлюся, а не бачу-забуду, що вони й на світі є.

«Яка-ж ця буде?» думаю собі їдучи узеньким шляшком поміж житами, просами, та гречками, «яка вона буде? І що вона? І що я?»

Я привиджував, як увійде, як заговорить — вона добре, а я ще краще — й то мені весело думаючи, то смішки.

Я, бачте, ждав її як товариша або-що може добрий — полюблю, а може чудний — посміюся, — а все таки буде мені занятно й весело, чи так, чи сяк вийде.

Їхав я день і ніч — серед степу ночував і коника попасав. Лежучи на возі, та дивлячись у зоряне небо почав знов виявляти, яка вона, та попівна, та задивившись роздумався о зорях . . . та об тім, який Київ . . . та хто перший корабель пустив по морі . . . та хто Київ будував . . . думав, зітхав . . . забув про попівну . . .

На третій день у вечері дотягнув до Тернів. Хуторець маленький, вбогенький, садки усюди густі й зелені. Люди саме з роботи верталися. Діти маненькі кричали, ворота рипіли. Я став коло чиїсь хати і спитав, де отець Яків живе.

«А ось в кінці хуторця на одшибі буде будиночок біленький і садок — там живе — тоненько одказав мені хтось з хатнього вікна. Ніколи мені вийти самій провести, вибачайте» . . .

Як мені сказали, так я і знайшов.

Став я під ворітьми — ворота були розчинені — бачу дворочок чистенький, травистий і багато стежечок перехрестних; у дворочку тихо, тільки шелестіла верба кучерява. З білого будиночка два віконця у дворочок і високий рундучок; за дворочком садочок і в садок одчинена хвіртка; у садку бачу полотно розстеляне і чую хтось співає, — звінко так, та вільно, — а невидимі чийсь руки стягають полотно, а далі пішла луна, наче прачем бють . . . пісня уже чується . . .

Я стою, слухаю, роззираюсь, а схаменувся — проти мене молодиця в рябім очіпку, румяна і кирпатенька — дивиться на мене, як у темний льох, та ще у чужий.

«Тут отець Яків живе?» питаю в неї.

— Тут. Коли вам отця Якова треба, то просимо до хати.

Я за молодицею на рундучок — рундучок де не де поріс мягенькою травичкою; дашок те-ж місцями зазеленівсь, як нива в Литвина, — уступив я у сінечки біленькі, а з сінечок у біленьку кімнаточку — пахло тут васильками. Стіни білі, стульчики плетені низенькі; уквічаний божничок, стіл під білою скатеркою, — і двері у другу кімнатку — там бачив я тільки узеньке ліжечко, а над ліжечком великий хрест чорний, а перед хрестом лампадочка горяща . . . У першій кімнаті сидів старий у темній рясі, зморщений, наче печений. Побачивши мене, устав.

«Ось до вас прийшли» — каже йому молодиця, пускаючи мене у двері.

— Милости прошу — сідайте! — вітає він мене.

Я подав йому лист, сів, а він став читати. Прочитавши, зрадів і не потаївши того говорить: «Коли-б Господь благословив мене свою дитину на хазяйстві побачити! Спасибі отцю Миرونу (нашому то старому), не забув мене — згадав. Що-ж?! ви от пише добрий чоловік, а в Бога і в вбогого усі люди. Байдуже мені, що ви з

козаків. От побачите мою Марту і як що вподобаєте, то Боже благослови! . . . Гапка! — кличе — де Марта?»

— Як то де! Десь хазяйнує. Чи вона-ж в нас не хазяйка? — одказує молодиця знов уступаючи з-за двері з тоненькою свічечкою — звечоріло вже зовсім. Мабіть вона чула розмову нашу — бо тепер дивилась на мене, так наче цінувала.

«Я тим не журуся, що я вбогий,» — каже мені старий, «а тим журуся, що не можу за дочкою посагу дати — не має!»

— Як то не має? — скрикнула молодиця з-за дверей — одежина уся нова, новісенька, красна, — дві скрині сповнені . . .

«Тай уся справа!» — зітхає старий.

— Як то уся справа? Кунтушів два — вишневий один, а другий синій — кунтуші прехороші! Та ще жупанинка славна, — що мовляли вашому роду гетмани оджалували . . .

«Гапка! давно мабіть моля поїла!»

— Як то моля поїла? Оце, ви наче своїй дочці свекор! Ажеж нехай подивляться, чи поїла моля? Я хоч зараз перед очі принесу!

Ця Гапка кожне слово так тихенько, та любенько, та жалібненько промовляла, — наче у цілісенькому світу Божому нема такої, як вона овечечки. Стан жваво підперезаний поясом червоним і ті руки раз-у-раз у боки брались, що здавалось гарно прегарно мусить вона танцювати і підковками вибивати, а кирпатенький носик, та ще усики чорненькі доводили добре сміливому, щоб її не зачепляти.

Та пісня, що я чув увійшовши у двір, було змовкла, а тут знов почувалася і дзвенить все ближче та ближче.

Гапка пурхнула, як птиця, і спів разом стих.

«Я підуч дочку звістити, що гостя маємо.» Пішов, а я до вікна.

Гапка цокотала коло садка. коло неї стояв хтось:

біліла з чохлами сорочка, на високій, гнучкій постаті мріла уквічана голівка . . .

«Марто! Марто!» — покликав старий.

— Зараз! — одкликнулась Гапка.

Висока дівчина легенько перейшла двір і стала на рундуці; за нею підскочила Гапка. Старий щось стиха говорив, дівчина слухала перед ним стоячи з похиленою голівкою, і ніби почулось мені тихе, смутне слово якесь . . .

Старий повернувся і був наче неспокійний трохи.

«Дочка моя ще дуже молода,» — почав, — «ще вона людей мало бачила . . . Вона добра, та ще дитина.»

Тим часом Гапка заходила з вечерею, брязгала мисками, стукала і щось комусь з великим опалом доводила шептом. Старий зложивши руки сидів передо мною й питав про наш приход, згадував свій, що колись в його був, і поглядав раз у раз на двері.

Гапка усе опорядивши запросила до вечері. Старий заводить мене до столу і кличе: «Марто!»

Гапка знов вибігла і знов за дверима зашепотала.

«Марто!» — кличе старий: «Марто!»

У дверях стала висока дівчина, у свіжому вінку. Хоч стала вона оддалік, хоч стала у затінку, та мені добре бачилось, що не рада вона гостю; вклонилася мені низько, а очей на мене не скинула. «Отсе-ж моя дочка, це моя Марта» — показує старий. А Гапка зітхнула і широкі рукави Марті оправила. Вклонився і я. Поки ми вечерали, Марта з Гапкою вслуговували і усе Марта мене далеко обходить . . . а тут треба дослухати, що старий говорить . . . Так далеко вона обходить мене, що ніяк я її не розгляжу добре . . . Бачу тільки, що рум'яне личко, та коса довга і білії руки . . . По вечері зараз вона зникла:

Тоді старий пита мене: «Чи ви вподобали мою Марту, чи ні?»

— Вподобав — кажу; хотів її похвалити, та наче

мене хто бив залізною лопатою по голові — так в мене в голові мішалось. Бачу, старий радіє.

Спати мене Гапка поклала у світлиці за сіньми. Світлиця та була з забитими вікнами — увійшов я туди, усе чорно — тільки очи свої бережу.

«Не бійтесь, лягайте просто — усюди сіно і мягко,» — кричала Гапка під дверима, — «а світла не можна: і самі не схаменетесь, як підпалите будинок. Я вже торік налякалася — буде з мене. Добра ніч!»

Я подумав і ліг просто, — і правда усюди сіно і усюди мягко.

Тільки мені не спалося. Все мені бачилася висока постать, усе маяли надо мною широкі рукави з чохлами і білії руки . . . «Чого вона така непривітна,» — думаю собі і чую, як серце в мене стукає й стукає . . .

Заснув — снились якісь сні чудні — пробужався — а пробудившись не міг пригадати, що снилось . . . Прокинувся в ранці; чую якійсь гомін . . . крізь забите вікно, в щілинці сонце наче золоті стрілки, чую, пташки щебечуть, дерева шумять . . . Я до щілинки око — Марта стояла як раз передо мною і дивилась кудись далеко, між дерева у садок, задумалась. Хороша вона була, молода і свіжа, як ранок. Обличчя, як у доброї дитини. Очімсь вона думала і смутовала.

«Нехай же на мене гляне!» — помислив я та й стукнув. Вона сполохнулась, зирнула на моє вікно і зникла. Старий ласкаво мене вітає, вже каже мені «любий ти».

«А що заснав у нас? Втомила дорога!»

— Отце! озвалась Гапка. — Та коли-б хто й три роки снав, тоб на четвертий заснув — так там добре спати.

А я думав: коли-б вже не мимрав він, а хутче до діла.

«Що-ж!» — почина він, — «сподобав ти Марту і бери! Це дарма, що ти з козаків — всі люди кажу в Бога та в убогого!»

— А дочка ваша знає, що я її сватаю? —

«А як же! знає. Я ще вчора їй сказав зараз, як ти приїхав і по вечері, як ти спати пішов, я знов.»

— Чогось вона неначе сумтна? — питаю.

«Ще молоде дуже, таж дурненьке. Ще свого щастя не розуміє, де воно. Отце і вередує: «Не хочу заміж!»

— А ви питали, чому не хоче? —

«Та щож там ще питати! якась дурничка.»

— А може у неї хто другий у мислях? —

«Борони Боже! Та вона ще й не бачила нікого зблизька — тебе першого. Хто поїде до вбогого попа . . . Це вона так . . . дурненька . . . ще не знає тебе . . . по-знаєтесь, то ї полюбить.»

— А як ні? —

«Чому ні! Вона сама бачить, що ти чоловік добрий вона в мене розумна!»

А мені згадалась Лукашева жінка покійниця, що казала йому: «Він добрий чоловік, — а я собі смерти бажаю!»

— Не візьму Марти я й сам — помишляю та й роздумався, як би її взяти . . .

«А що задумавсь?» пита старий. — «Не роздумувай!»

— Добре, бо — кажу йому.

Прийшла Марта до обіду сумтная, тихая і зимная — я до неї не заговорював, хотів щоб і не дивитись, так як вже не стороживсь, очі мої косяться та й косяться у той бік, де вона.

В вечері ми гуляли по садку. Попереду йшов старий, а я за ним, а за нами Гапка і Марта. Гапка раз у раз кидалась то у той бік підняти суху гілячку, то у цей бік сполохнути горобців. Марта йшла опустивши голову.

Минув ще день — Марта усе сумтная. Я став мислити, що краще мені буде до дому завертати, а сам собі кажу: «Зажди ще, Тиміше, зажди ще трошки, брате! і зажидаю» . . .

По обіді ліг старий спочити, а я сидів сам у кімнаті, коли увійшла Гапка хутенько.

«Пішли-б ви у садок прогулятись — ходімте, я вас проведу.»

— Чи не знаю сам дороги — чого докучає? — думаю йдучи за нею.

«Де ви там?» — крикнула Гапка.

— Я тут — одказала Марта з за дерев.

«Ходіть бо сюди — хутенько-хутенько!»

Марта хутенько вийшла на стежку, — побачивши мене, счервоніла і зупинилася.

«Отце гость скучав сам» — каже Гапка — та й побігла на бігці говорячи: «Мені дуже ніколи.»

А у мене в очах усе тільки кружки, кружки червоні . . . здалося мені, що Марта втікати од мене хоче.

«Куда-ж ви втікаєте?» — питаю, — «заждіть трошечки.»

— Може ви не знаєте, — промовила вона до мене — що я вас не хочу. Мене не слухають.

Очи в неї сповнені були слізми.

Я зовсім сторопів, та шануючи себе прибордривсь і одказав їй:

«Я й сам такеньки думаю.»

Вона на мене подивилась. Очи тихі, ясні й проникливі, та й каже:

«Чого ви до нас приїхали? Ви мене не знаєте, а приїхали сватать. Вам усе мабуть рівно, яка в вас жінка буде, а я так не хочу. Я до пари собі хочу.»

І стоїть проти мене і говорить, наче жалує.

«Та ви певно когось вже обрали собі, — так ви й кажіть!»

— Ні, ще нікого. Я ще нікого не знаю.

«А чого ви шукаєте для вподоби? Кого вам треба?»

— Я не знаю . . . Когось, до кого мое серце приляже . . .

«А чому ж то до мене ваше серце не приляже?» — жартую, а в самого на серці миши скребуть лапками.

Вона нічого не сказала.

«Я од вас поїду» — говорю їй — «а поки ви мене не жахайтесь — я чоловік смирний.»

Вона тоді підійшла до мене близьче і каже: «В вас нема роду?»

«Нема,» — говорю, — «нема в мене нікого!»

— Ви хочете в Макухи на дяка — чи ви там бували? які там люди? Чи гарно там?

«Не знаю. Та мені усюди гарно: де не прийду, то женуть!»

Старий прийшов і радіє, що ми в купі з Мартою.

«А в нас хутко празник,» — каже він — «побачим, як наша молодь гуляє.»

— Не побачу — мені вже час до дому їхати.

«Зостанься на празник! — говорить старий.

«В нас дуже весело у празник» — промовила Марта.

Я на неї глянув — вона дивиться на мене і додає: «Зостаньтесь!» — Зостався я. Марта од мене не втікає, сідає близенько.

«Не буду я нічого казати!» — думаю й порішаю собі, та тільки, що стрів її саму й говорю їй:

«Підете ви за мене?»

— Піду! — одказала вона.

Нас заручили. Весіллю бути поклали у місяць.

Старий сів листи до попів писати, а Гапка почала вивішувати на сонце кожухи й контуші, а ми з Мартою в купі . . . Не багато ми й розмовляли з нею: «добриден!» та «добривечір!», а славно було нам тоді!! Що було говорити? Об чім питати? Було тільки подивитись у вічі одно другому. Сидимо було з старим і з Гапкою — старий щось давнього пригадає — з лихого або доброго — Марта на мене дивиться, наче каже: «чувш?» наче питає: «знаєш?» Чи Гапка що небудь свого розкаже — вона любила усе про дурнів розказувати — Марта сміється, і все таки на мене дивиться. Я памятаю, що була одного разу велика буря. Гапка запалювала пе-

ред божничком свічечки, старий читав молитви голосно — ми притихлі сиділи рядком з нею . . .

Давно вже пора мені до дому їхати. Попрощався я.

Старий мене іконою поблагословив. Галка обвісила мені на шию торбу з книшами, як жаловану шаблю — проводили мене за ворота — Марта мені кланялася. Йду я коло свого воза по під садком і так моє серце ние, як у некрута молоденького, коли з високих черешень уявилася Марта. Я до неї кинувсь, схопив за руку, як зловив, а вона говорить: «Щасти вам, Боже!»

— Піждіть, — кажу, — потривайте!

«Коли-ж вернетесь?» — пита мене.

— У місяць вернусь.

«Добре, вертайтесь у місяць.»

— Як ви зо мною веселенько прощаєтесь, кажу їй, аж і мені любо!

«Це, щоб ви веселі повернулись!»

— А як я не повернусь?

Вона до мене: «Чому?»

— А хто-ж його тепер зна чому? Ви хутко мене забудете?

«Як вже забувати, то треба хутко; тільки я не забуду.»

IV.

Повернувся я до дому. Лукаш стрічає і в вічі дивиться питає: «а що? а як? Бачу, що ти веселий — мабуть усе гаразд?»

А я зітхнув: Я сподівався, що вже смутніш від мене і в світі не має!

«Що-ж не говориш?» — пита Лукаш. «Діло не вийшло? Вже попівна мабуть віддалася?»

— Ні, — кажу йому.

«За тебе не пішла?»

— Пішла. Я заручився.

«Заручився! Що-ж вона? Охотою йде?»

— Іде охотою своєю.

Тоді він став питати, чи молода, чи гарна, і як мене стріла, і як мене проводила — слухав усього пильно, радувався, а все таки на решті осмугнів і задумався.

«Коли так, то будеш щасливий» — говорить мені — знаєте говорить от, як часом некрутови говорять: будеш полковником.

Пішли ми з Лукашем звістили батюшку — батюшка теж радіє. Я прошу за той лист до пона у Макухи — він сів лист писати. Макухинський піп доводився нашому родичем, небожем у других. Почула Павлютиха — прийшла на мене подивитись з глечиком у руках, де що в мене поспитала і сказала: «дивись, який став! аж получчав! Бач, радується!

Вона зараз завважила, що Лукаш трохи смутний і спитала його: «Чого це ви сторопіли? чи ніколи не чули, що люди женяться?»

— Молодий такий дуже! — одказав їй Лукаш.

«То що? Ще й не такі молоді женяться — бува такий жениться, що куди ні піде, то забуде, що жонатий.»

Узявши лист від батюшки, я не гублячи часу, зараз побрався у Макухи — не треба мені ні спочивку, ні одпочинку. Ішов, ішов, ішов і прийшов. Ішов я так хутко, що навіть ні об чім і не думав. Ви в Макухах ніколи не бували? Село воно превелике! Скільки улиць, заулочків — сказать: без ліку. Я зараз zobачив високу дзвіницю, а довго блукав, поки до неї прийшов — тут вже й будинок попів знайшовся: хороший був це домочок у шість віконечок; при домочку огород великий і сад хороший. Війшовши на рундучок, я постукав у двері. Відчинила мені старая наймичка.

«Батюшка дома?» питаю в неї.

— Дома.

«А як мені його побачить?»

— Ви по що прийшли?

«Я до батюшки лист маю од його родича.»

— Увійдіть!

Увійшов я у кімнату, то мені в очах зарябіло. Стіни усі од вишки до низу розмальовані зеленими сосенками, та червоними пташками; на стільцях сині скатерки з білими журавлями; усюди картинки: то якась панночка у тяжкому мабіть недузі — бо завела очи в гору і ухопилась за лівий бік — тільки не крикне; то ведмідь мед достає з дерева, а його бджоли кусають; то Жиди на сабаш поспішаються; а то був знов Турок у червоному завивалі; а то був знов — вибачайте — сам дідько з превеликими рогами, жарив грішні душі в смолі; багато на покуті ікон було розмальованих і роблених квіточок і херувимів; висіло на стрічках багато воскресних яєчок фольгових і білих фарфорових з золотими словами; приліпляно було свічок воскових і горіла лямпадка. Ще були у цій кімнаті часи стінні і зеркало узке та довге — рями на йому з позолотою. Поки я вспів усе те розгледіти, мене самого розглядали. Із-за двери то визирне чорнява, то вигляне білява. «Дочки мабіть» думаю і наче-б то нікого не бачу, хожу і стою, сідаю і знов хожу, як самий розумний чоловік і трошки не цікавий.

Увійшов піп. Піп високий, огрядний, густі брови, чорнявий, по виду своєму чоловік дуже поважний і розсудливий. Увійшов він, поглажуючи свою пишну бороду — я жду, що скаже він мені зараз таке щось розумне, що й одвіту на таке не прибрати . . . А він спитав мене, звідки я і по що прийшов? Од кого лист до його маю? Я усе йому розказав і лист подав. Узяв і став читати. Прочитав, став собі у бороду дивитись — подивившись добре каже: «Я вже чув про тебе; це вже отець Мирін другий лист мені пише за тебе. У два тижні я сього року два листи од його одібрав.»

Сказавши, піп сів.

— А що-ж ви мені, батюшко, скажете? — питаю його.

«Та що-ж! Воно-б і можна . . .»

— Можна?

«Можна, да вже другий на тому місці» . . .

— Як другий? Коли? А ви-ж обіщалися? . . .

«А як же! обіщався — сього відрікатись не можу!»

— Та як же другий? . . .

«Попадин небіж трапився — у нього діти й жінка, а він пе — жінка його приходила, попадю просила і його приводила із собою . . . Тобі треба заждати.»

— Чого-ж мені, батюшко, ждати?

«Та хутко старий наш дяк виходить на спокій, тоді буде тобі місце.»

— А як другий небіж трапиться?

Він взявся за бороду і подумав.

«Ні,» каже, — «ні, другого небожа в неї нема.»

Трохи помовчали. Далі піп питає мене: «Де твій рід і який твій рід?»

Коли тут відчинилися двері і уступила попадаю у кімнату; на плечах велика червона хустка, на голові зелена з чорною габою, — сама висока і наче з каменю — важко ступала — очі чорні, бистрі — так вона їми й впибалася в христянина.

Я низенько кланяюсь. Піп поступився з свого місця далі у куток, узявся за бороду і дивився на попадаю. Була-ж вона здорова, та чорнява, та жвава! Говорила-ж вона голосно! до того раз у раз оглядалася, придивлялася — то порошинку спанне, то скатерку осмикне, то крикне з вікна на качок, або шугне горобців — прівелика мабїть хозяйка в домі.

«А вже оженився?» питає вона мене.

— Ні ще — кажу їй.

«А ти звідки? де рід твій? який?»

— Я з Савлуківки.

«А, знаю, знаю. Мій піп читав мені лист од отця Мирона. На дяка хочеш? Треба перш оженитись!»

— Та я буду хутко женитись.

«А, є вже на прикметі в вас?»

— Є, кажу, в мене на прикметі.

«От як! а хто це така?»

Я кажу.

«А, знаю, знаю. Я її матір покійную знала — молодю вмерла. Добра була людина, нехай царствує, а хозяйка негодяща: її голосу не чути було у дворі; товар до неї не признавався . . . Не знаю, яка з дочки хозяйка . . . коли-б краща! Та не сподіваюся — це вже родом ведеться. Покійниця була те ж кволенька . . . Отце було молодими та важимось на вагах — так вона була легесенька, як сухе перце . . . А дочка?»

— Дочка доброго здоровля — кажу.

«Та й покійниця як було на неї подивитись, то й румяна і не суха, тільки бачилось, що не довговічна.»

Тут знов двері відчинилися і почали уходити одна по другій попівни — аж сім увійшли. Яких вже між ними не було! Були біляві, кирпатенькі і були такі чорняві, як жуки — тільки що не гудуть; були такі, що наче мальовані — тільки-б здається на стіну у золоту ряму! І молоденькі й високі, і дорослих літ і малих. Усі вони увійшли червоніючи і посідали по стуличках у ряд, руки зложивши, очі опустили. Сидять, аж уха у їх горять. Піп стоїть, на всіх поглядає і всміхається, а попадає говорить мені: «Це мої дочки — маю сім, та ще дві померли. «Отця в мене старша (і показує пальцем на старшу), звуть її Оленою. А це коло неї Катря — втора моя дочка; а це коло Катрі Мелася — третя моя дочка, а там вже пішла мілкота» . . .

Сама говорить, сама поглядає на мене і на своїх дочок, і так говорить і так поглядає, як би в неї купить . . . Я дивлюсь, куда вона показує і мовчу гарненько.

«Ну, йдіть собі» каже вона дочкам. — Дочки піднялись, уклонились і пішли, як прийшли одна по другій. Тільки вони зникли, попадає пита:

«Чи вподобали моїх дочок?»

— А як же! дуже гарні в вас дочки!

«А яку краще од усіх вподобали?»

— Усі, говорю їй, усі в вас дочки гарні.

«А бодай вас! Я питаю, яка вподобалась вам найкраще!»

— Сама найменшенька — що то за мила дитинка, з роду я такої не бачив.

Попадя на мене подивилася, наче-б не знала, чи мене вже бити, чи ще вчити? А ніп усе мовчав, стояв та всміхався, дивлячись на нас.

«Ви хочете на дяка стати? спитала мене попадя узявшись у боки.

— Хочу і дуже прохав об цьому вашого батюшку . . .

«Це не батюшкове діло» — перебила.

Батюшка кашлянув — мабій нагадати хотів, що й він живе на світі, хоч і без діла.

«В нас сім дочок на відданню» промовила попадя, «як же нам це місце віджалувати дарма? Хто в нас дочку візьме, той і місце візьме: беріть дочку і місце ваше буде.»

— Та я вже заручений — кажу їй. дивлячись мабій великими очима на неї.

«Заручений! Не спитавшись броду, та суетесь у воду! А вже за те, що в вас у голові вітер, я не повинна свого дитяти обидити. Тепер і з місцем жениха ледви знайдеш . . . женихів зовсім нема . . . он у монахи йдуть, кажуть лучче вже в монахи, як женитись да клопіт собі мати . . . Я надію усю покладаю на це місце . . . Де-ж мені сім попів знайти. коли-б хоч краці за попів повиходили, а другі нехай за дяків . . . А з терновською попівною ви ніколи не добудетесь місця . . . Терновський піп вбогий і дурний» . . .

— То прощайте — кажу — дякувати вам за ласку і добрість вашу!

«Щасливої» одказує попадя, — «як роздумається, то приходьте.»

— Прощайте, батюшко — говорю попу.

«Бувай здоров» — прощається піп — «кланяйся дуже отцю Мирону од мене і скажи, що я йому добра усякого зичу і блага.»

Я уклонився і вийшов з їх будинку. Який же я вийшов звідти сердитий! І не сказати! Ішов дорогою пта-

шок шугав, з придорожніх будяків квітки оббивав, а далі сів та й плакати став.

На дорозі серед степу мене ніч спостигла, а в ночі дощ ливний, вітер рвачкий . . . Я лежу у траві й не повернусь. «А, думаю, коли я не дяк, так нехай же на мене і дощ, і вітер, і буря!» Буря втихла ік світанню — тоді я заснув.

А прокинувся — голови не можу зняти — болить, і весь я наче з вишки падаючи розбився. Степ у росі зеленіє; сонце на небі ясне й блискуче, пахне квітками, пахне зіллям і травою, степові пташки щебечуть . . . Я устав і побрів дорогою, та брів я не довго — сів спочивати. Знов трохи поплакав спочиваючи.

Ледви добрався до дому, а дома Лукаша налякав — далі вже не памятаю, що було — кажуть два тижні я лежав без памяти і бредив усе дяками та попівнами. А як я очуняв, то я лежав у світлиці, вікно було завішене зеленою завісю і ледви я розгледів Лукаша коло себе.

«А що?» спитав я в Лукаша.

— Та, слава Богу — одказує він мені — видужаєш тепер хутко.

Яких вже мені ліків не завдавали! Лукаш мене напував листом од чорних порічок; Павлютиха напувала гіркою полиню і трилистником; ходили ще дві бабі-лікарки — ті баби знов напували водою з трома вуглями і вмивали мене з ікони. Годували мене перцем до схід сонця, обкурювали мене якимись зіллями . . . та чи згадаєш усе!

А я нездужав тай нездужав. Вже на сьомий тиждень пішло, я все лежав. Боже як докучило. Вже перестав думати що на дяка не поставили, думав, як би то видужати, та піти, поїхати . . . На восьмий тиждень я устав з ліжка. Тоді вже почав жваво у силу вбиратись.

Держали ми знова раду з Лукашом і з батюшкою, що мені робить і що починати — нічого не порадили поки і розіходячись сказали: «Ще порадимось.»

Я таки не дуже тоді дбав за ті ради — мені хотілось як найхучче у Терни — там ради пошукать . . .

На дев'ятий тиждень, ранком я поїхав туди . . .

Одного разу як ми сиділи з Лукашем та розмовляли, у двір увійшов чоловік у високій сивій шапці, от як у Тернах носять парубки:

«Здорові були!»

— Звідки Господь приніс, милости просимо! — говорить йому Лукаш, а той на мене дивиться.

«Я,» каже, «з Тернів. Батюшка кланяється і до себе запроша вас. Смерть приходить, хоче попроситись, мовляв.»

— Що це сталося? — питаю. — Що там таке?

«Та нічого, сімдесят літ його прикрушають.»

— Й дуже слабий?

«Та не знаю, чи застанете. Я їхав (я ще того тижня з Тернів, на ярмарку був) то ледви він дихав.»

— Та чому-ж не звістили мене хутко! Чому ви, коли вже взяли, не подали вістку.

«Аце-ж я за тим й прийшов до вас.»

— Еге, коли здумали! Може давно вмер старий.

«Вмер то й вмер. Усі вмирають, це вже відома річ — чого-ж метушиться?»

Я свитку на себе, палицю у руку, поклонився йому й дядькови та й зараз і побрався у Терни. Йшов не спочиваючи до самого їх дому і ніч і день. Як прийшов до двору, сонце заходило. Бачу, на рундучку сидить Гапка, завязана по брови чорною хусткою, очи заплакані, сама журливая.

Побачила мене, схопилася була, крикнула, та разом змовкла і озирнулася.

«А що, Гапко,» питаю, «чи живий ще?»

— Де там, голубе мій, — одказує плачучи. Ще того самого дня, як переказали до вас, він скончився.

«А Марта?»

— Та зараз прибіжить певно. В нас лихо, в нас горе теперки. Ще не знаєте ви, що вселилася родичка до нас.

«Яка? звідки?»

— Та родичка покійної матусі Мартиної. Двоюродна сестра її якась. Господи! як вже ми її й зженемо, не знаю. Може ви допоможете. Така вже неприємна та морочлива — крий Боже!

«Та хто її сюди покликав?»

— Покійний сам зазвав і якось вона його наче чарувала, що й не вивіряючи її, усе на неї покинув, і дитину рідну: живіть, поки моя Марта віддасться, з нею в купі і нагледуйте і порядкуйте усього.

«А що Марта?»

— Та що-ж Марта? мовчить та вас дожидає.

«Ходім же до родички несподіваної. Де вона?»

— Та у покої. Йдіть просто, як знаєте.

Ухожу у знайомі кімнаточки. Усе як і було. Тільки замість ряси висить на кілку чиясь червона хустка. Уступаю у другу світличку — за столом сидить молодиця огрядна, червона, витрішкувата, носик маненький, а уста як ворота. Сидить за столом, а перед нею повна миса червоних порічок. І порічки їсть і сорочку шие. Глянула на мене, у раз мабуть догадалась, хто такий, ще більше почервоніла й питає: «Чого треба? звідки? по що?»

— Та прийшов, — кажу, — свою Марту одвідати . . .

Вона як вискокне з-за стола:

«Яку Марту? Що таке? Не кажіть гоц, поки не вискочили. Марта ще молода; ще Марту треба розуму вчить.»

— Як за жінку возьму, то й навчу.

«За жінку візьмете? Які-ж скорі! Може ще й вступите з пляху, красний паничу! Я знаю, вам добре Марту взять за себе, та Марти не велика честь буде.»

— Нехай нам буде, що буде, а вам дай Боже великої чести собі вишукать.

«Покійник мене благав, щоб я Марти доглядала, я й додержу свою: я Марти не віддам.»

А Марта на цім слові у світлицю входить. Як теперки спогадаю — яка була вона бліда і яка радісна мені!

«Марто!» кажу їй, «кого мені слухать, скажи. У вас нові люди, нові порови.»

— Яка була я, — одказує, — така й тепер.

«Підеш ти за мене?»

— Піду.

«Ох нещаслива дитина!» заголосить родичка, «та він її з ума зводить. Йому треба посагу її, йому треба дякування, — а ти й віри йому ймеш, що тебе любить. Та ти за ним погинеш, та ти пропадеш! . . . Чи не лучче он тобі, чи не краще он тобі, як підеш ти за поповича, матимеш достатки, родину чесну, шанобу од усіх» . . . А Марта стоїть коло мене, мовчить.

«От попович Крряжевський тебе вподобав, — він тебе посватає.»

— А, — кажу — як вже маєте кого, то Боже щастя! Та й до дверей. Марта наче не розуміючи на мене дивиться.

— Бувайте здорові! — кажу; тоді вона за мною, а родичка за нею ловить.

«Що це? ти покидаєш мене? куди ти йдеш?» промовляє Марта.

— Та от не хочу вам у поміху стати; дай Боже всего доброго та й не трохи!

«Та ти мене покидаєш? За що?»

— З кращим буде краще!

«Скажи, за що кидаєш?»

Й не пускає мене, вхопила обома руками за руку. А родичка її одтягає од мене.

— Прощавай, Марто! . . .

А вона за мною: «постій. Справді кидаєш мене!»

— Справді прощавай!

А вона таки знов, і вхопила мене і припала до мене.

V.

Треба вам сказати, що тим часом вмер наш старий піп, а у півроку після його вмер Лука. Обоє вони

вмерли як діти покiрно. От два життя зiйшли з свiту — що зосталося — од одного садок й хата менi в спадок, вiд другого у спадок Павлютиха i збiжя . . . А жили, терпiли . . . Це я тодi то такеньки собi помишляв; тепер я об тiм не думаю — без думок одпiваю.

В нас нового попа наставили — вiн i досi править там — досi такий же здоровий, жвавий, басогласий як i тодi, тiльки пристарiв за чотири роки на чотири роки . . . Вiн оженився з старшою дочкою Макухинського попа. Вона була дуже гарна — бiла як папiр, червона як ягода, очи чорнi, як вуглi, брови колесом, бiлозуба, свiжоуста, вбиралась у рябенькi одежi. Як стеменна попiвна вона зараз як вiддалася то й почала грубiти i раховати. Вони з попом жили як то кажуть, согласно: не билися, не сварилися, вкупi набивали калиточку i радились за преосвященного, за празники й за церкву.

Я таки був при службi — спивав гласiв i пiн менi не платив, за те вiн мене жалував i не брав другого дячка, що йому-б треба платити. Так я пережив iз рiк. Спершу було трудно, а далi нудно. Нудно i вбого. Не той чоловiк вбогий, що богатства стратив, а той, що не дбає нi об чiм, що йому нiчого не маниться . . . христини й похорони мiшались iз собою — менi нi вмерти, а нi народиться . . . Спивав гласiв, слухав дзвону, бачив тлум людський, як сходились i розходились, як до попа приiздили родичi й знакомi — бiльше кiньми, притягали вози з важкими попiвнами, бистроокими попадями, розумними попами, поживали страву i бесiду . . . А в будень знов так тихо, так спокiйно, що хоть доти сиди, доки аж новий мiсяць вимислиш, або нове добре життя. Проте я страх як занудився — нiчого було менi не треба i усе менi докучало — вийду мiж люди, гнiваюся, що попав у те жерело; сиджу самотний, скаржуся, що мене вiтер й сонце обижає, лiто й зима, осiнь й весна — усе в свiтi.

Одного разу впала менi у руки книжка стара Лукашова покiйничка: я давно її знав, по її вчився читати — попав я її, щоб розгорнути таї вiдкинути; таї сам не

знаю, як почав читати, поки аж не прочитав до кінця всеньку. Це був псалтир Давида царя, і я з ним разом замолив і заблагав: дай мені крила — привітаю птицею по горах.

Тоді напала на мене туга ревная, невсипуца, невгавуца, лихая й невмолимая — вона мене пхала кудись пріч, далі далеко . . . Вона мене з місця пхала за двері, гнала улицею, провадила степами, полями, лісами, гаями . . . Обвісив я на шию торбинку та й прийшов попрощатись з своїм попом. Піп мене було не пускати, нагадувати, що вже колись мене вязано, а я йому, що йду на богомілля, що того вборонить ніхто не повинен, а дяком для мене теж не ласощі бути; тоді почувши таке піп обійшовся по чеськи, гарненько поблагословив і попрохав принести йому просвірку з богомілля . . .

Знов, у друге попав я у ті світи широкі і великі — пригадалася та першая мандрівочка веселая — так пригадувалася, наче хто над ухом мені верещав: «Пригадуй! пригадуй! пригадуй!» Дарма, дарма, кажу собі — я стратив своє щастя та ще добра в людей много і без нього, я ще насищуся й впоюся . . . Випив два неповні, а третій по половинці!

Я підходив до великого міста К. з смілими мислями, з бистрими думками, і з певним серцем. Ви коли самі не видали, то чували — а я тоді й не подивився й тільки дороги питаю до монастиря. Перебіг усі улиці й заулки, як заяць гай частяк — проскакуючи та дивлячись у вперед — прийшов під монастирську браму. — виглядаю, викликаю — приманив до себе худенького, бліденького, старенького служку. Я питаюся, де тут в їх найбільший пан — він тільки на мене подивився. «Де?» знов кажу йому, знов тільки дивиться, наче-б то їй не треба було мені ніколи одвітувати. А я таки питаю у третє й в четверте. Тоді він: на що тобі? — я, кажу, здалека, за ділом прихожу — пустіть мене до його. — За яким ділом? питає. А єсть таке в мене до його діло — пустіть. — Не можна. — Чому-ж не можна? — Він спить. —

Розбудить — прошу, а він мені тільки на те промовив: «Ступай назад у село!» засміявся і став дивитись у другу сторону.

«Коли-ж можна? Коли прокинеться? Чи не заждав би я у дворі монастирським?»

— Добре, зажди!

«А чи він довго всишля!»

— Довго — каже.

Та й пішов од мене, а я сів у монастирським дворі дожидати. Сидів, сидів, думав, думав і да оглянувся, придивився округи себе. Двір був великий, урослий розкішним зеленим деревом; травичка оксамітилася поперерізувана, поперехрещувана стежками у всі кінці й боки — важкі ноги чернечії ті стежечки як ножем прорубали глибоко. Міський гомін здалека тільки доносився до двора — наче-б під брамою стихав. Келії білили округи двора — квітки процвітали під їх вікнами пахучі. Бачу вже вечірня тінь сходить — хутко до вечерень вдалять! Церква стоїть поперед моїми очами кам'яна, стара, кріпкая, велика з високою дзвоницею. Бачу пробіг маленький пономарик підобравши поли . . . Дзвін загудів. По дворі почали михтати молоді ченці, як жуки, зо всіх кінців; старі тягнули, як поранені, товсті двигали як кораблі важкі.

Один до мене підскочив: звідки та по що? — я кажу, що маю діло до найбільшого їх. Що? що? як? і ціла згряя чорних ряс, як ворони злетілися — білозубі, біло-рукі, бистроокі. Старі припинилися, питали; товсті стали як на одпочивок — питали — усі.

Служка той, що мені казав заждати, вийшов і кличе мене — я схопився за ним, за ним і згряя усе питаючи. «А хто його зна, хто він такий — одказував служка. Каже діло єсть, — його преосвященство обудилися, питають, що там у вас? я й кажу, от такий і такий чоловік. — Веди його каже, сюди. От я й веду.» — А що він веселий устав, питають голосів скільки. — «Дуже веселий,» — одказує служка. — За кого питав? що казав? — «Ніколи

тепер, ніколи» — одбивається служка, — а дзвін гуде до вечерні. При дверях нас усі покинули і поспішалися до церкви.

Уступаю я у кімнату велику, гарну. У тій кімнаті і скам'їчки під ноги і крісlechка й подушечки і завіси от сонця світу, і дзвоники для прикликання — наче живе тут немоцний чоловік, без сил, без моци, а міні аж в очах заблищало од його румянців, веселого та ясного ока. Чорна борода хвилею спада і хвилею лоцитьсця; білими руками тільки у долоні ляскати; ряса чорна, багата, широка як намет. Він мене питає, по що я до нього прийшов?

«Та хочу розуму набиратись, хочу на люди вийти, хочу до вас поступити.»

— Добре, добре, перебив — а якого-ж ти роду?

«Козачого» — Усе тоді йому розказав. Він слухав, поглядав на мене, поглядав на свого служку, посміхався, дивувався.

— Шкода твоя, — каже нарешті. — Ми тебе не можемо прийняти. Ми приймаємо тільки попівських діток — вже підовчених . . . Ні, ні, тебе прийняти не можна.

«Змилуйтесця,» кажу, «прийміть мене. Чи того що я козак, то й в Бога не чоловік! Всі ми од Адама!»

— Може Адам козак був, а? — питає він, регоче й втішається.

«Прийміть мене, не губіть! — кажу і благаю. Я хочу вчитись — прийміть бо мене.»

Він сміється і з мене втішається. А в мене аж в очах темно, в ухах дзвони гудуть, язик не говорить — німіє. Я усе його прошу та благаю.

— Звідки це такий узявся! — каже він. — Чи в вас усі такі там у селі? А піп у вас який? Яка попадя?

Та я його знаю! — сміється він, — я знаю вашого попа! Він в семинарії лічити не вмів навіть гроші . . .

«Тепер вивчився!»

— Вивчився! Приход мабуть багатий? Отце дурньови то гриби ростуть у кошику!

«Здається і розумних Бог не обигає в вас,» — кажу оглядаючись.

Зареготав і весело сам округи себе озирнув.

— Щож, хоч бє його попадя? — питає.

«Ні,» — кажу, — «попадя в його смирна.»

— Та може хоч він її бє?

«Ні, не чув.»

«Отце вже вечірия йде давно — озвався служка, що стоячи у кутку при порозі слухав і дивився — спізнитесь» . . .

— Та вже спізнився — хутче, хутче, давай мені хустку?

— Он вона, давай мені камилавку — ось вона.

Тай ринувсь у двері, як поток.

«А що я? щож мені» — питаю, підбігаючи за ним.

«Візьміть мене хоть служкою» . . .

— Іди в ченці постригайся — ченцем будеш — ха-ха-ха-ха! Ге-ге не хочеться промінати світові роскоші на чернечу службу — га?

«Нічого,» кажу, «нічого, можна. І ченці людям їсти рибу помагають!»

Він аж за боки взявся — втішався.

Вечірия одходить — промовив знов служка.

— Та ні, я ще поспію — поспію, — нагодуй його — каже киваючи на мене, — він ще мені розкаже богато . . .

Ха-ха-ха-ха-ха! Добре його нагодуй і горілки дай!

Ха-ха-ха-ха-ха! . . .*)

*) В початковій редакції між главами пятою і шостою було так: що тут довго вам говорити. Гнуласть моя голова без устанку і виходив, виклоняв таки, що мене прийняли.

Тут вже, брате мій, життя пішло миле! Тут мені кожна світу стаячка мінялася на ганьбу мою. На мене вже дивились з коса. Я не мав права вчитись, як другі, — я нікчемний служка було собі обманом та зрадою запобігаю яку книжечку і читаю у ночі, вкравши в економа свічечку. Потім стали мене лічити за безумного; — любила молодь зо мною побалакати, поглядаючись межи себе та моргаючи. А я усе своєю дорогою йшов, я не спинявся . . . То юродством своїм, то хитростю, я дійшов, що було мені вільно до усіх уходить у кім-

VI.

Повернувся я знов у свою хату. Нудно, пусто, трудно мені самотньому й самотньому. Самотність тая часом бува не заласна добрим людям, бо часом не велико то їм думок догідливих подає, коли голова на плечах свіжа.

Тоді з великого свого нуду почав я по ярмарках блукати, по чужих селах тинятись. Піп на мене гнівався за таке гуляння й за те, що я йому з богомільля просвірку не приніс, а його попададя не хтіла на мене й дивитись.

На одному ярмарку, на Петра, я стрів Макухинського попа; за попом й попададя йшла, за попадею попівни, аж шість, усі тричі рябенькі.

Я попу уклонився — він мене пізнав.

«А що?» пита мене піп.

— Та нічого — одказую.

Піп задумався. Попададя на мене подивилася пильно.

Попівни скучилися за матірю — тільки їх чорні брови тирчали із-за неї.

нату, усякі книжки брати. Такеньки я року вижив — усі вершки хапаючи, путаючись у чужих мислях, мішаючись у своїх власних. А все ще стремівсь кудись, все ще мені світ михтів.

У рік той вістка була од Марти. Мені вже здавалося що я її забувати став, коли й приходить од неї посланець з Тернів, як його теперки бачу: хороший, молодий, веселий парубок і голосом дзвінким своїм мені каже: «Переказує вам Марта своє вірне слово».

— Яке?

«Іди,» — мовляла, — «до його і скажи йому, коли схоче він, я до його прийду, — нехай скаже, я сама до його прийду.»

А я йому одказую: «Скажи їй, що нам не одна дорога судилася.»

Веселий парубок осмутнів і вийшов од мене тихо.

А я, братіку, по слові своєму, я багато ночий не всипав. Важко було і скажу вам, не дуже розважають розумні мислі, як коли серце болить.

Ще й друге мене горе душило: роки йшли та йшли, а я усе служкою, а я усе крадькома, та почитаю, то послухаю . . . Доучило людей тішить собою, пішов я знов до найбільшого. Пішов я

«А що діти наші? Чи здорові? Чому не приїхали у ярмарок?» . . . пита в мене попададя.

— Та не знаю, — кажу, — чому вони не приїхали — ярмарок славний.

«Тільки усе дорого — правять за все як за батька. А ви де це досі пропадали? По що ходили у К.? Де це ви пропадали?»

— А хіба мене хто шукав? — питаю.

«Та місце єсть на дяка . . . Пожалуйте до нас — то й поговоримо, а поки що ходім по ярмарку в купі. Торг красний. Ходім! Йдіть!» каже на попа й на дочок. — Усі за нею пішли.

Попададя усе до мене говорить та говорить — така стала добра, хоч її до рани приклади — тільки мене одпустила, душу на покаяння, як ми попали між крамниці. Попівни налітали на ті крамниці, як горобці на рясну вишню; попададя усе до дна перевертала, усім перебирала, крамарів Богом лякала і розвязувала калитку важку з параф'янськими грошима, весільними, хрестинними й похоронними. А ми з попом за ними у слід говорячи об до нього після ночі безсонної, голова була не свіжа, душа вражена і не знаю вже і сам, на що я йому багато де чого наговорив . . . а на другий день мене вигнали . . . Не скажу, щоб дуже мене се зажурило — вийшовши у поле, вільніш зітхнулося мені і сказав я — собі що розумна голова повинна вміститися на кожному камінці, який доля підсуне.

Годі, кажу собі годі, за дурних людей побиватися! Хай їм усе добре! Нехай мене оплакують а я їх відрікаюся! — потішивши свою грішну душу такеньки, розважився трохи . . .

Згадав я тоді і Марту . . . Чоловік завсіди гониться за щастем і хоч ніколи його не дожене, то з ока не випускає.

Я побрався просто у Терни. Цурався роки, а тепер гнав через гори й рови, й долини, й струмені, як би хучче достатись. От і Терни, от і садок, де прощались колись на три місяці . . .

Чудно мені тільки, що усі стежечки позаростали травною; малина достигла і китяги ягід червоних притемніли, осипались — деж молодая хазяйка буває! Я у двір уходжу, у дворі откакая кропива шумить; в будиночку вікоконечка попричинені . . . Пусто, глухо, — і серце мов похолонуло . . .

тім, об сім, а більше що ні об чім. Пізенько вже повернулись до дому і мене понадя за собою привела у кімнату, попросила садовитись. Сів я; сів проти мене піп; посідали попівни у рядок, як верби на великім шляху; сидимо. Попадя пішла господарювати, каже, бо Господь гостя налучив приятного. А приятний гість свої мислі має, дивиться на тих дівчат румяних, білих, як з сахару зліплених; дивиться на той двір, де нова комора стоїть та бачить друге: другий двір, де тепер по тихому тому двору чужі люди ходять, де чужі люди господарюють, де колись молода і кохана господиня похожала . . . куди вже дорога заросла і затратилась . . .

Знов попадя увійшла. Наймичка за нею унесла вечерю.

«А ви якого краму собі придбали у ярмарку?» пита в мене попадя.

— А ні якого, добродійко, — кажу їй.

Й правда, для кого вам купувати — ще не жонаті, да щож ви досі думаєте?

— Та ще мабуть не пора . . .

«А на дяка хочете стати! Без жінки дяком не будете!».

Піп дивиться собі у бороду. Попівни почервоніли усі, як горячі уголля.

— Та що, кажу, я проживу собі й так, не дякувавши.

«Проживете! Та як проживете!? Що то за життя нудне без сем'ї, без дружини, та й без совіту і без помочи! З поміччю й ріки течуть!»

— Або течуть, або в землю входять — кажу їй.

Вона того не слухає, а править своє. Вечера на столі — просить вечерати. Посідали вечерати.

«Наливай гостю наливочки!» каже попадя, — піп став мені наливати. Шановання іде собою, а мова собою. В голові в мене забреніло вже, а на серці заскребли такі миши, що здається з роду ще так не скребли. Гірка пам'ять вчепилася в мене, як хвороба в тіло, в кров, в жили. Я тільки головою мотаю.

«Одречіться ви од всякої думки,» говорить попадя.
«Оженіться! Добре буде! Спокійно буде! Гарно буде!»

Я хотів би сам оджахнути остатню памятку по бу-
лому, остатню тугу по тому, що буде. Я глянув пильніш
на чорнобрових попівен: чи нема такої, щоб мої мислі
поняла собою? Усі, бачу, вони хороші, і одна в вічі мені
дивиться. А тут попадя над ухом моїм усе верещить:
пора любя, та пора мила, та спокій. Годі мутиться мені
справді! Прихилюся до кохання, аби одпочити.

— А що, кажу, це ви так говорите, наче вже маєте
для мене яку пару на прикміті?

«Чому ні?» одказує попадя. «Ось в нас ціла грядка
ягідок — вибирайте!»

Та й показує на саму велику. Піп зараз встав і од-
кинув рукави назад, наче-б то мене вязати зараз треба.

— Я-б з сієї грядки обрав від правої руки — кажу.
Тільки що я вимовив ті слова, як вже коло мене вона
опинилася, руки наші зложили, іконою поблагословили,
звеліли поцілуватися, за стіл посадовили, рішили весіл-
ля одбути у неділю.

Попадя й піп нас як бісів покрутили, мене як біса
хрестом захрестили на віки. На весіллі я веселився собі
як на чужім. Не пусто було коло мене, гомін від усюди
несеться, мене поважають як молодого — тесть в мене з
розумною бородою, теща з жвавивими руками, зовиці
вбрались аж сіяють — молода моя весело дивиться —
попів, попадь в мене на весіллі як сарани . . .

Не всі, голубе мій в морі топляться — більше в ка-
люжах.

От вже я й жонатий, і дяком наставлений «на м'їст'ї
злачн'ї, на вод'ї спокійн'ї». Хата гарная, жінка молодая
й хазяйливая і швидкая. Аби празничок — у нас пов-
но людей і розмови і вітання йде. Усе гаразд, усе добре
та біда та, що ніколи нігди такого нуду нема, як там, де
його-б не треба. Може собі чоловік усе збудувати та не
згораздить собі життя довільного силою! Я он думав, що

наші любі гостеньки багато говорять, а вони помічати стали, що я усе мовчком сижу . . . Тоді нападуть приступила . . . Уразилися на мене, почали обносити, осужати . . . Мені-б то й байдуже: далеко лежало, мало боліло, то жінка моя почала зпершу зкоса поглядати, а далі й добре гніватись стала. А як вже раз на цю стежку ступила, то й пішла дорогою. Добрі родичі за нею — усі на мене. А я проворний як муха в окропі, хоч не вискочу, та кручусь . . . Що-ж! бачили очі, що купували! Я свою дячиху взяв знаючи тільки, що в неї чорні брови, вона за мене йшла, бо мати їй повеліла . . . І живемо і хліб жуємо в купі . . . постолом добро возимо. І дай Боже здоровля нам чорт зна поки.

Одного разу сижу я, бачу, мій дяк іде, устаю й радію йому, та бачу, він у дорогу убрався.

«Куди це Бог вас несе?» питаю його.

— А це, каже, піду та зобачу, чи не гірш там де інш.

«Що це!» кажу. «Чи-ж правда? Чи на довго?»

— Піду, шляху не буду міряти, а часу лічити не буду.

Та й пішов; з того дня його й не бачили в нас.

Дячиха перше дожидала, а далі й перестала дожидати, тільки досі гнівається на його — плещуть люди, що ніби найбільш за те, що він їй руки звязав, а тут вона в око впала якомусь підпанку . . .

Де той дяк дівся? — хто його знає. Земля велика, як блукати по степах, та по лугах, по байраках, та по гаях. А де дяк зупинився? яким ділом живе? А може вже його земля не носить, може вже силу, кріпость і чуйність ізходив — може сира земля його тіло скрила?

(Друвовано за „Літ. Наує. Вістником“, р. 1908.)

ЯК ХАПКО СОЛОДУ ВІДРІКСЯ.

(Казка.)*

Коли вже ви так просите, то нехай воно буде по вашому — розкажу вам, як Хапко солоду відрікся. Чому не розказать . . . Тільки умова така: не вередувати і не перебендювати. Не знаю, як хто, а я не люблю, як беруть мене на решето, та починають сіяти та пересіювати на всі боки: «а се, дядьку, щось не припада, а те якось не приступа, а сего з роду-віку, мабіть, не бувало, а того ніколи, здається, не трапляється, та чи ви, дядьку, не помилились, та чи ви не передали куті меду, та чи не з крилами ваше слово» . . . Може я й помилюсь, або й поязичусь, не до складу, не до ладу, може де переборщу, а де не дотну, може такого набазікаю, що і в шапку не забрати, а далі почну у пересипку, та й кінця не звяжу — дарма! Послухачі нехай умову памятають і голову міні не морочать. Згода? Як згода, то слухайте.

Колись прилучилось у пеклі, що підстарший чорт тяжко занедужав: наївся, як дурень в кума на обіді, а до того ще ковтнув якогось заморського з кригою трунку. (Їх, пекельників, і наші пани не переважають: у пана на бенкеті ласощ з-за моря, і пекельник дихати не хоче без заморської.) «Ой лихо! давай, куме, ще чарку, чи не відпустить!» Ковтнув ще чарку . . . Тут вже так його вхопило, що в-силу до дому дочволав. Крутиться, бідолаха, як посолений вюн, а стогне так, що аж по-за пеклом лу-

*) Під сим словом в оригіналі стоїть: (Т. Г. Шевченку), але закреслене олівцем. Весь оригінал писано олівцем.

нає. Жінка у крик, у плач — звісно, жінота; чи в селі, чи в пеклі, скрізь вона однаковісенька — найперш збила бучу, а далі до знахара — рятуй!

Прибіг знахар. Тудою, сюдою, віхтем, деркачем, кле-палом, довбнею, сморовилом, — нічого не вдіє! А до того ще і не розбере, що воно за хвороба — чи пристріт, чи підвій, чи перерва, чи завійниця. Отсе завійниця, чи там що, ніби відпустить, то тут би бідаку легенько зітхнути та відпочити, а він сплесне лапками та заскиглить так, наче з вірною дружиною навіки розлучається.

А знахар той, славили, такий був здатний, що всяку хворобу здіймав з недужого, як паутину з стінки. До того був він з тих, що за сім миль занюхує ковбасу в борщі, а за вісім догадується, кому на котрій нозі чобіт мулить. Порався він, порався, поки добре чуприну нагрів, а далі покинув клепало й сморовило, пильно подививсь на бідолаху, та й пита:

— А чого се вас за ухо бере?

(А того, бачте, аж у два кия взяло: одно, що кумові вареники та ліквори тиснуть, а друге — пече думка, що саме мав він на полюванні поспішатись, мав, як йому приділяно, уловляти по світі грішні душі, та за справну роботу таку-сяку гарнесеньку цяпечку собі придбати, а він отсе мусить лежать, як гнила колода. Вхоплять його ліквори — йому вже не до цяпечок, а відпустять ліквори, закипа жаль: отце-ж придбаю цяпечку! Отсе-ж натішуся, як пес у студні!)

Мовчить, тільки стогне:

— Кажіть, годі соромиться, наполяга знахар.

Зітхнув, та тақ то важенько — як би в лісі, то стрепенув би старі дуби — та й признається.

— Так і так, признається, мав я грішні душі вловляти, за справну роботу цяпечки собі сподівався . . .

Знахар зараз раду дав.

(Давненько вже у пеклі знахарував, знав, де яка хвіртка і на яку стежку.)

— Ви, каже, підстарший у старшого, то мабуть усюди годящий і в коло, і в мяло, еге?

— То що? — скавучить.

— А ви, підстарший, орудуйте попідстаршим — ви його в коло і в мяло!

(Що-ж ви думаєте: пекельна нечисть не согласна, щоб і тут добрі люде переважили! Так само і в пеклі собі упорядкували: і старші в їх, і підстарші, і попідстарші, і менші, і цящечки, і уряди, і шпиги, і десятники — все у хрінових дітей, як у нас!)

— Та я, бачте, боюсь, бо присягався . . . як дознаються . . .

Знахар тільки очі примружив.

— Ваше діло. Не те що цяцьку втеряти, — вільно й пропасти. Пропадайте, коли занудилось лиха!

Неборак поскавучав-поскавучав тай гукнув:

— Хапко!

А Хапко вже тут і на ввипинку. Швидкий, як мотиль — і ріжки, і копитця говорять.

— Хапко, гайда на землю вловляти грішні душі. Та гляди, щоб я, пославши тебе, не скався . . . Чувш?

— Чую, ваша вельможность.

— Торік я тебе брав на те полювання, то ти мусів бачити, як я справлявся . . . Памятаеш?

(Як би з села який простець Іван, то-б зараз бовхнув: «Щеб то міні не памятати, як я ноги повідбігав, поки ви мед-вино кружляли!» ну, а Хапко — не дурно-ж у попідстарші постановили — бісик з освітою, — зна, кому яка одповідь годиться.)

— Памятаю, ваша вельможность.

— Гляди-ж міні. справляйся. Бо я вас, молодь, знаю — недбальці ви . . . За що візметесь, все в вас так, як мокре горить . . . Буде твоя робота справна, то і похвалять, а може і цящечки якої діждеш . . . Не давай собі потолі — берешся за діло, то берись обіруч, щиро . . . Занедбай гулянку . . . Навіть здоровя не шануй . . .

— Сказано: мусиш поводитись око в око як той, що тебе випроважає, примовля знахар.

— Гайда!

Хапко — круть-верть і вже в нашому повіті, під Маківцями.

Діло було літом — от не згадаю, у середу чи в четвер — саме як закотилось сонечко та зійшла вечірняя зіронька. Спочила вже, награвшись, діввора, не пурхає й не озивається голосливе птаство, не гомонять потомлені люде, стихає село . . . Тільки щєбече соловейко, та чутно дєсь далеченько співає дівчина. І такий Господь вечір дав, що і безталанному недосилку ніби легшає, а тому, на кого лихо ще тільки здалека кива, наче крила виростають, і здається от-от запопаде він собі таке щастєчко, якого ще ніхто у божому світі не зазнав . . .

Хоч Хапко змалечку у пєклі звик, а протє Маківці вподобав: усі хатки у розквічаних садках як у білих вінках, славно соловейко щєбече, солодко пахне очеремха.

Справний бісик любує садками, прислуха соловейка, принохує очеремхи, а своє діло добре памятає. Никає тудою й сюдою, визира, придивляється, прислухається . .

Поникав яку там коротесеньку годинку, і буде з його: зна вже, в якому садочку хто кого діждав, а в якому хто кого сподівається, кому під вишнею рай, а кому під другою очиці слізеньками ізіходять, хто ремствує, хто вірненько кохає, хто зраду обмишля — усе перед гаспидовою дитинкою як на долонці.

Подумав, поміркував, та аж вдарив гопки: не помилився, радується, скочивши навпростець у Маківці. Жєниханне тут, та любощі, а де любощі там заздрість, зрада, жалощі — саме полювать на грішні душі!

— Низатиму їх, радується, як бублики — вязками!

Клятий бісик як в око вліпив, бо справді те жениханне, любощі та жалощі . . . От я, здається, нічого собі чоловічок, за гроші мене не показують, а як залицявся до Пушкаренкової Мотрі, то у два тижні такого наброїв, набрєхав, нарємствовав, налихословив, нашкодив, що до-

броду чоловіку на цілий би довгий вік у достачу. Батька і матір зневажив, дядька Йвана піддурював, з братом трохи не бився, приятелів так зненавидів, що приміг би — з світа згладив, у старої тітки Оксани украв чобіт та закинув у ставок — нехай стара сидить у неділю дома та не шкандибає дозирать, де я Мотрю перестріну . . .

А у любої Мотрі сьогодні головка чогось болить, а завтра їй чогось нудно, а по завтраму на серденьку трудно. Вона ще вчора надумала, що з нашого заохання нічого не буде — ні щастя, ні вжитку, бо позавчора негарний сон їй снівся . . . Впадаю коло любки: «та не бійся! та не журися! Та ти-ж моє серденько! та ти рибонько . . . зоренька ясна!» . . .

Що я часу згаяв! А що втратився! Траплялися нам чудові воли — Ярема Неділька продавав — а батько нездужали. «Ось тобі, сину, гроші — кажуть міні, — та поспішайся, бо тих волів аж рвуть — не барися!» А тут чутка, що Мотря з Семеном Гайдученком вечір стояла, що Мотря важить на иншого . . . на того Гайдученка . . . Там з ним розмовляла, те йому сказала . . . Га! Коли Мотря така, нехай воли поздыхають! Трохи і грошей не загубив . . . Бодай і не згадувати!

Як сподівався Хапко, так воно й сталося: низавнизав він ті грішні душі, лічив-лічив низки, та й годі сказав. Як би скласти до-купи та міряти на хрестянську міру, то мав би собі гарнесенький стожок . . . Похвалити мусять, а може цяцечкою пошанують — яку небудь гарнесеньку на ріжок або на шию, а то й на копитце!

(Подумать, яка-то сила в тих цяцечках! Ну, біс, він скажемо, на цей бік дурненький, а наші — такі вже розумні, наче всі розуми поїли, — чи-ж за тими цяцечками не хапаються? Ніби і насмівається: що отся, каже, цяцечка? дурниця, нічевя, тху . . . а проте — ке її сюди, приклади лишень міні до грудей . . . Дурничка . . . а таки мушу . . . Залетів межі ворони, то кракай, як і вони!»)

Та що! Не вам кажучи, бачив я, як за ту цяцечку

дехто рідного братіка віджалував, рідну країну занехав . . . Чи така вже наша доля, чи то божа воля? . . .

— По добрій праці, — розмислив Хапко, — можна й відпочити. Та не сором і погуляти.

Відпочине і погуляє.

Озирнувся. Ясненько сходить сонечко, роситься травиця, а зеленим ярком шляшок до міста.

— Піду погуляю у місті. Не був ще там ніколи, то треба подивитись на міський звичай.

Вдарив копитцями об землю й скинувся таким галаньцем, що хоч найвельможну сватай: ніжки тоненькі, постать чепурненька, личко як калина, очиці зашморгом . . . Підкрутив вусика і до міста.

Виступа, а самого наче у гору здіймає — здається, ось зараз птахом зніметься і полетить.

(око-в-око наш брат Хвалько, як не битий вертається з служби та тішиться з себе, який то він здатний в Бога вродився: і пану догодив, і собі межі не переорав.)

Легесенько, наче дотанцював до міста.

— Еге! Та як же тут славно!

Звісно, як таке в тобі грає, то скрізь показується славно, а місто, як місто — улиці та заулки, будинки та крамниці, ідуть і їдуть, гомонять, стукотять, груко-тять . . . Де потягне крамарською цвіллю, а де вигнилком, де сипне та засліпить очі порохнею.

Проте ранок був такий в Бога веселий, наче сміявся. Тільки ти примірівся скривиться, згадавши своє уквічане та тихе село, а тут пахне на тебе теплий, а свіжий вітрець і хто його зна звідки принесе гаєві пахощі — наче скаже: не кривись, ось тобі — маєш . . .

— Чим би міні тут побавитись? — міркує Хапко.

Коли саме навпроти його крамниця — двері такі, що хоть возиком відь, а на дверях намальований отілий Турчин — сидить, склавши ноги калачем і палить люльку; сам пикатий, витрішкуватий, у червоних шароварах, жупанчик зелений з жовтогарячою габою.

— Чудна в його люлька! дивує Хапко. Настромлена

на ломаку! Не дуже то здається придобна: таку не ковтнеш на швидку!

А в їх в'пеклі на той час мусіли уживати люлечки, як наперсточки, бо у найстаршого пекельника, у самого верховоди, була жінка така виніжена, що й не сказати. «Нехай,» каже «мипі тільки болиголов пахне, а занюхаю тютюну — умлію!» Як сказала — в один мет по пеклі наказ: в дрізочки люльки! на смітник тютюн! А по тім наказі хто нишком закурить — нехай і сам верховода — та зачує, ніби щось шелеснуло, зараз люльку ковть! і ковтне. Бісові то не вадить, а до того ще й то, що не маєш де його краще сховати. Отсе Хапку і в-див та турецька люлька з цибухом.

Ще, бачте, молоде, то хоч воно з пекла, а таки ще недоук, не все зна. Шануючи вас, ми, грішні люде, вік свій навчаємось, а проте і ми не до-краю розумні кладемося у домовину. От я вже й посивів трохи, а тільки торік прочув від Байракського паламара — голова з освітою! — що й Турки не такі вже непроторені дурні, як нам здається, — знають вони, на-що ті довгі цибухи собі придбали. Вони, бачте, в дома сидять долі, склавши ноги калачем, та курять — невідомо, казав Байракський паламар, чи так їм від Господа приділяно, чи з якої причини повелося, — а турецька жінота, неначе наша, неслухняна і до того дуже проворна, — де вже отілому добродію, та ще сидячи калачем, запопасти таку дзиґу та по надобі на добрий розум її навернути; а як той його цибух у руці, то часом він і гарненько влучить . . . І те казати: треба-ж і Турчину якось запобігати тому лиху . . .

Ганить Хапко турецьку люльку, а проте кортить його: а нехай би з такої потягнути разок. Чому ні? От уступлю у крамницю, покажу крамору коповик . . .

А тут хтось шторх його злегенька.

Озирнувсь. Якийсь чи русявий, чи рудявий, на плечах шарпанінка, на грудях гудзики, кива на його і сміється.

— Ге, Микито! Голубе мій! ось і ти!

Хоч підтоптаний, а басуватенький, ника голена, вус стрижений, піздрі непаче обценьками повихвачувані, очі сверлом, так тебе і прошивають.

— Як же там у вас, чи живі, чи здорові? Чи усе гаразд? А я дивлюсь та так зрадів: ось, думаю, й Микита . . . діждав таки я Микиту . . . Та чого-ж ти на мене визирався, наче не пізнав?

Бреше, мабуть, не вперше: язик обертається, як човник в ткацького майстра.

Та і Хапко не мемрач, придививсь та й пита:

— А ви-ж, дядько, хто будете? Чи не Шелевило?

Заметушивсь трохи, та зараз і знов, як умитий.

— Так ти не Микита? А я думав Микита, — каже — та й дивую, що не пізнаєш давного приятеля . . . Ну, помилка за хвальш не іде . . . Я, бачиш, зда-лека . . . а теперки обертаюсь тут у місті . . . Володимир я . . . Дядько Володько . . . може чув? А ти-ж хто такий? завідкіль? Як тебе звать?

— Хай вже буду Микита, — сміється Хапко.

— Та годі вже жартувать! Я зразу не разгледів — хіба-ж сего не лучається? . . . Який ти Микита! Микита — простець, мужик, а в тебе постать, як у паняти . . . Дівчат, мабуть, позанапастив, як мух, та ще незчисленне їх на те сподівається . . . Еге? Отсе дивлюсь я на тебе, і згадується міні один пан . . . Такий був вояка, погляд орлій, похода важка, вельможна, білий як сметана, пухкий, як пампук . . . Гарнюк такий, що не списати, ані змальовати . . . Дивовижа міні, як ти в того пана вдався! Наче не ти, а він перед очима — тільки одмолодів, та ще покращав . . .

— Бач якої співа! — дума Хапко, — Лестками закида. 'Закидай, закидай, тільки шкода заходу: не охитрувати!

Ніби насміва, а сам аж очі мружить, так прислуха, і ті йому лестки — наче солодкий мед плине по кісточках.

(Та й сила — ті, мовляв, лестки! От наприклад кажучи, ви добре знаєте, що ніби трохи руденькі, ліве ваше око не хоче тудою дивитися, кудою дивиться праве, кріпточку й голомозенькі (та й жінка нагадує, щоб часом не забули: «рудий шершень Зизоока звірюка! Голомоза мацапура!» Звісно, жінка, то вже доладу прикладе . . .) А нехай-но хто полехтає: «ой дядьку, та який же з вас красень! Там то брови чорні! Там то чуб кучерявий, а погляд орлій!» то ви допадатимете до тих лесток, як ужака до молока, що як жлукче, то хоч рукою його бери . . .)

А той дядько Володимир таки не відступається: — Тепер я роздивився, то добре бачу, що ти не з села, еге?

— З села, — дурить Халко.

— З якого?

— З далекого.

— Годі вже! Не одуриш! Паничик? Чи попенятко? Чи може з міщан? Еге, з міщан?

— З міщан . . .

— А як тебе звать?

— Та ви ж вгадали — Микита.

— Бачу я, Микито, що ти тут у місті, як у темному гаю, та ти цім не турбуйся, бо ти за мною, як за кам'яною горою: нехай-но хто вирветься до тебе з піддурю, або з ошуком, то він у мене за дев'ятьма ворітьми гавкне . . . Еге-ж . . . чогось улюбив я тебе . . . Трапляється часом, що іншого якось не приймає серце, відвертається від него, а до іншого так зразу приляже, як до рідної мами . . . Чи-ж мало тут в мене приятелів! І до Києва мабуть не перевішати . . . А я їх всеньких за півдарма віддам, аби з тобою побрататись та товаришувати . . . Оттаке . . . Улюбив я тебе, та й годі . . . Так тебе улюбив, що вже іншим нічого і не зосталося . . . От як ті дурненькі дівчата по селах співають:

«Хоч натраплю, хоч зазнаю, та вже не такого.

Не приляже моє серце ніколи до його.»

— Чого всміхаєшся, ніби віри не ймеш? Хіба того

не прилучається? Або ти не варт, щоб до тебе серце прилягло?

— Цей Шелевило — брехунець, — дума Халко, а проте . . . Тями йому не бракує: зна, що личко, що ремінець . . . Не помилиться, — одразу розбере, де ворона, де сокіл . . . Нехай трохи підбріхує, а розумак . . . Та не заспліш він і бреше: хіба-ж я і справді не варт, щоб до мене серце прилягло? . . . Ні, нема на що нарікати — пощастилося міні таку голову стрінути . . . З таким товаришем не занудиш світом . . . Чоловічок має в собі приємність . . .

А той, що приємність в собі має, завітує:

— От тут недалечко пивничка . . . Воно не пивничка, а так сквалпий чоловічок ніби то тим то цім крамарує . . . Труночок там такий, що тільки ковтай, та бровами підкидай . . . Ходім, постановлю тобі пляшечку, щоб ти знав дядька Володька та його добрість . . . Звертаймо цим заулочком, то й зараз натрапимо. Згода?

— Згода.

Звертають у заулочок, а тут другі двері й у ту, мовляв, пивничку, де сквалпний чоловічок то тим, то цім ніби крамарує.

Увіходять.

Хата давненько не біляна, та відколи вже й не метена, по стінках колочки, а по колочках той мабуть крам — нова сива смушева шапка, якась червоненька спідничка, синя корсеточка, аж три халяви, вишиваний рушничок; де причеплена пилка, де хомут висить, де чемерка, а поруч славна хазяйська пуга і прехороша свитина; тут юхтові чоботи, а там з драної торби сторчить долото й просувається свердел. Й не злічити того, мовляв, краму. На одшибі, в кутку, кривенький стіл; на столі пляшка, скляночки й чарочки, а по-за столом сидить на лаві і тягне люльку сам сквалпний чоловічок — вже давненько не юна, відколи вже й квіт з його опав, та ще й не трухляк: сивоусий, пикатий, броватий, очима, як списом пройма.

Загледів дядька Володька і не так, щоб ласкаво гукнув:

— Га, шпачок приленув . . . Сподіваєшся знов дві кварти ушахровати? Колись матиму часинку, то я тебе трохи навчу! Знатимеш, як то гуляти, а погулявши втікати! Зажди-но, шпачок!

Та й устає . . . А барчистий, височенний, аж стелі достає, кремезний, кріпкий як дуб . . .

А шпачок скік за Хапка, та з-поза Хапка:

— Що се ви . . . що се ви, Охрїме друже? Що се ви . . . Хіба мене не пізнали? Чи жартуєте?

— Жартую? — одгрімнув Охрїм . . . А ти, єретичний сину, позавчора не втік? Гукаю, а він . . .

— То що, що втік, Охрїме? виговорюється. — Втік, а ось прийшов, і все до шеляга заплачу.

Та до Хапка.

— Плати, Микито, бо в мене кат ма дрібнотки . . .
А ми з тобою опісля порухуємось.

Хапко зараз витяга карбованця. Охрїм, приймаючи вмет уласкавився, та моргаючи Хапкові:

— Плати, плати, крутивусику, а він певно порухується — хіба що рак не свисне . . . Еге, Володько?

Володько часом трохи не дочува . . .

— Беріть за ваші дві кварти, Охрїме, — каже, — а всеньку рештку приділяно на вистаялочку.*) Ставте, Охрїме, та насипайте, коли ласка.

— Розумне слово добре й почути, — одказув Охрїм.

Швиденько подався у другий куток, та трохи відсунувши якусь скриньку, підняв лядку, витяг з якогось темничка барильце — ставить скляночки, сипле . . .

Дух такий, що круторогі-б спинились . . .

Насипав, та й каже:

— Такого, каже ведмедика і в протопопа не піймаєш!

Випили. Посиділи.

*) Горілка, що вистоювають рік, а то й два, часом закопуючи у землю (увага автора).

А як трохи відпустило. Охрім примружує око на Хапка та й каже:

— А ти, крутивусику на тоненьких ніжках, жвавого роду: пустив ведмедика наче-б то гаразд протореною стежечкою . . .

Не бракло, здається, Охрімові ані розваги, ані прозору, а проте не розчухав, що цей крутивусик й залізковтатиме, як ми з вами черешні чи оковиту — не завадить йому, а хіба попользує.

— Ге! — хвалиться дядько Володько, — се в мене такий кришталь, що другого такого у цілісенькому світі не надибаєш! Отсе. Охріме, побратавсь я з ним, та й обридли міні усі давні приятелі — бо чи-ж до його їх прирівняти? Ти споглянь на його . . .

— Та годі вже, дядьку, спиня Хапко.

А сам зирк та зирк з-укоса на Охріма: здається бісєняті, що той Охрім так якось мружить око. наче-б тут не дуже дорогий кришталь . . .

— Кажу тобі, Охріме, — править Володько, — споглянь на його: се такий кришталь, такий . . .

— Не передавай куті меду, Володько, — радить Охрім: — засоромив крутивусика . . . Може по другій?

Володько согласний:

— То і по другій? Еге, Микито?

Согласний й Микита.

— Нاپиймося тут, бо в небі не дадуть, — приказує Охрим. — А може по третій, щоб дома не журились?

Випили по третій.

А далі Охрім і згадує:

— А вчора, згадує, приходив аж двічі твій давній приятель Прохорець і питав за тебе. Де, каже, запроторилась та московська ступайка, що ніяк отсе не надибаю. Та вже якось мушу запопасти. А як, каже, запопаду, то буде шелесту . . . Дуже йому, Прохорцю, мабуть, пильно . . . Ге, Володько?

-- Чого там йому пильно! — стрепехнувсь Володько, — не знаю . . .

Не зна, а наструнчив уха й позиркує на двері.

— Казав вчора Прохорець: коли завтра та ступайка надійде, то нехай мене підожде . . .

А ступайка вже в картузі.

— Підождав би, каже, як би час мав, та не маю. Дайте, Охрime, що там нам належить у пляшку та бувайте здорові . . . Ходім, Микито!

Та у двері, та швиденько з заулочка у заулочок.

— А чого се ми втікаємо, дядьку? — пита Хапко.

— Хто втікає? — відпитує на бігці дядько, — Я, бач, поспішаюся до куми — бо єсть в мене кума . . . А по дорозі ще треба забігти у пекарню. Ось уступимо у пекарню, та де-чого там купимо — папушника, чи що. Пекарка продає й те, що до папушники годиться — усякі наїдки . . . Пекарня чудова, і пекарка знакома. удівонька. Красноха така — на всю околію. Сам зобачиш. Ось і пекарня . . .

Пекарня і справді чудова: тут і паляниці, і книші і папушники, буханці, вергуни, калачі, пампухи, балабушки, а до того сало, ковбаси, драглі, смажена рибка, вялена рибка, маківники — усякі наїдки і присмаки!

За прелавою препишна горнява кирпатенька молодиця у червоному очінку. Як зочила дядька Володька, зірвалась з місця наче її поломя обхопило:

— Перевіро! шибеник! злодюга!

А дядько Володько зумівся, аж рота роззявив, хоч возом відь. — Та на кого-ж се ви гніваєтесь, голубонько? З ким сваритесь? — пита. Та хто-ж се вас угнівив? Та ви скажіть міні, то я того псотника чи псотничку . . . Та не турбуйтеся, моє золото . . .

А золото трохи не удушується з гніву.

— Ти безчельнику . . . ти проява . . . Які міні коралі нараяв? Завіряв: граиня спродає . . . З роду-б не продала, як би не визволяти грапа . . . а вони . . . а ті коралі розпадаються . . . трощаться, як шкло . . . Щекачу клятий!

Дядько Володько аж руки до Господа здійма.

— Господи милостивий! Чи я-ж таке провидів! Я-ж на ту злиденну грапиню покладав надію, як на рідну маму! Та я до неї піду! Я її поспитаю! Я їй не подарую! Нехай грапська челядь міні голову одітне, а не подарую!

— Ти, продай-душе! Ти . . . Геть з пекарні! Щоб ти тут і не пах! Геть!

— А я, голубонько, до вас . . .

— Геть — геть — геть!

— бо мій товариш репетує: як зблизька не побачу ту удівоньку — себ то вас — то або води завідую, або петлі на шию . . . Ось він стоїть. Спогляньте на його, голубонько . . .

А голубонька вже споглянула. У гніву, з опалу не завважила, що коло дверей стоїть такий галанець — хоч малюй, хоч цілуй!

— Верзете не знать що! — промовила разом втихаючи.

І здається нічого не вдіяла, тільки на пів крочка посунулась по-за лавою, та взявши рушничок, злегенька його струсила, а виявила, наче вималювала, які в неї рученьки білі, який стан гнучкий, яка постать пишна.

— А нехай же скаже, що я брешу! — править Володько. Нехай скаже!

Та до Хапка:

— Ти присягавсь, що як удівонька загордує, то або втоплюся, або в камінь розібюся? Присягавсь, чи ні?

— Та годі вже, пустаче! ніби свариться удівонька (а хмару з чола наче вітрець гонить, от-от вже й всміхнеться, та зирк позирк на Хапка). У вас на вербі групі. Та ще й рясно їх . . .

А Хапко підстріхує вусики та світить вирлами.

— Нехай тому комарі виїдять очі, хто бреше, вигукує дядько Володько — ніби то вже й сердячись, що так його кривдять. Хіба міні треба у ту вашу пекарню заглядати, аби того вашого папушника купувати? А що робитиму як він клецаком в мене заклещився: «нехай

же хоч подивлюсь з близька на кралю! нехай же хоч гляну!» Змусив мене. А що, думаю, раз літо родить — нехай ужива світа, поки літа . . . І погодивсь: дивись на свою кралю, а я вже мушу папушником, чи там чим иншим піклуватись.

Росказує, а сам з під поли торбу та у торбу.

— До папушничка можна і ковбаски — от ся, здається, добра, з часничком . . . Візьмемо . . . І калача можна . . . і смаженої рибки . . . як на твою думку, Микито? Підходь ближче — годі вже соромиться! Та не світи такеньки очима, щоб часом нам стелі не спалить . . . от тут і драглі . . . підходь лишень та подивись. Можна й шматок сала, еге?

— А можна, згожається Хапко, підходячи близьенько та викладаючи перед удівонькою карбованця.

— Беріть от сего папушничка, радить Хапкові удівонька, може міні спасибі скажете . . . За ковбаску з часничком теж, сподіваюся, не налаєте. А бублички не до смаку? А пампухи з медом? Солодкі . . .

А у самої усміх солодший від того пампуха солодкого . . . Голосом пестить, оченятами голубить . . .

— Таких і в нас у пеклі не густо! — дума Хапко.

Та трохи похиляючись, наче йому вгодило у серденько, стихенька перепитує:

— Солодкі? . . .

— А як солодкі, то кидайте міні в торбу, — озивається дядько Володько.

(Поки що, він у ту торбу понахапав і такого, що удівонька, виграваючи очима, й не постерегла.)

— І я ласий до солодкого, жартує, сказано: кожна душа не з лопуцька, того-ж хоче що й людська.

Та ніби, схаменувшись, вжахнувсь.

— Забарився з тим закоханцем, а в мене такого діла, що аж голова в очевидь сивіє. Бувайте-ж здоровенькі, голубонько, а я завтра раненько або пропаду, або видеру у тої злиденної грапині вапі гроші . . . Се так певно, як сонечко сходить і заходить. Видеру й вам до ру-

чок . . . Може товаришем перешлю. Не забороните товаришу вас одвідати? Не бороніть, галонько, бо товариш сухот достане, або щось собі заподіє.

— Чого-ж маю боронить, одказує удівонька, як свята: у пекарню кожному двері відчинені . . . кому треба, той і уступай.

— То й добре, галонько, він не забариться. Еге, Микито? А ви його, серденько, прикрильте, бо кажу вам, се трохи не панська дитина, роду доброго, заможного . . . я і батька його, і дідуся, і прадіда знав. Може Господь його вам, голубко, приділя . . .

— Та одкосніться! Вже й так заробили на потиск, — знов впиня удівонька, чи сварячись, чи потураючи.

Та до Халка, всміхаючись любенько:

— Завтра в мене булочки свіженькі, тепленькі . . . усякому на здоровечко . . .

А Халко, виграваючи вирлами:

— Та вже як такі ручки та пучки орудують, то певно не попсиють . . .

А вдівонька голівку схиляючи, вії шовкові долі припускаючи:

Та візьміть одчепного . . .

— Час нам, Микито, час, — нагадує дядько Володько.

А тут у двері якийсь десятник:

— Давай, бабо, дві паляниці, та повертайсь, бо началство дождить не согласно.

А за десятником якісь москалі:

— Давай, тетка, калачиків, да проворно! живо!

А за москалями якийсь дяк, за дяком мелник, за мелником дві перекупки, оболонник, грабар, стара пані з двома песиками на червоних віжках — тай кінця нема. Затуркали удівоньку — мусіла на швидку попрощатись.

— Ой, та впав же ти їй в око! — сміється дядько Володько, виходячи з пекарні.

Сміється й Халко; щєб то не впасти!

— Пропала красоха!

— А нехай!

— Тепер ходімо до куми. Там у куми я собі при-тулочок маю. Там, хоч пізненько, а так чи сяк пообі-даємо, — каже дядько Володько.

Тим часом, минувши будинки, добігли до вбогеньких хаток, геть по-за крамницями, вже таки далеченько від міського розгласу і туркоту.

— Он кумина хата — показує дядько Володько, — он-он, там де стара груша та купка бузку.

Хаточка на одшибі, малесенька, низесенька, біліє з під старої груші немов з під зеленого намету; з-за бузка блискотить проти сонця віконечко.

Ще до загородки не доступили, а вже хатні двері відчиняються — стріча кума на порозі . . . Бачиться, давно дожидала.

Хапка аж поточивсь — молодиця як зоря!

А зраділа! збіліла й почервоніла й знов збіліла . . . Втопила очі в кума — Хапка чи бачить, чи не бачить . . . голосок дзвенить.

— А я, каже, почула . . . догадалася, що се ви . . . Мабіть втопилися. Може голодні? А я сьогодні й не топила! Чим прийматиму?

— Не журись, отсе тобі міх добра, хвалиться дядько Володько, показуючи торбу. Бери лишень та гарненько подякуй. Чого задивилась? Веди у хату та вибійрай з торби.

Та киваючи на Хапка:

— От я закликав товариша у гостину, чи-ж не кра-сень? такого мабіть з роду не бачила? еге? Вітай його, бо він міні рідніш рідного братика. Побратались ми з ним.

Іде як господар до хати — вбогенька хатка, а як у віночку — і зараз почина порядкувать:

А ну, Ганно, швиденько! Отсе став тут, а то по-сунь . . . а се покрай, та дрібненько . . . А де-ж той ніж? Гляди пляшки . . . Ну, Микито, сідаймо обідати.

Ганно, чого задумалась — шануй гостя дорогого. Край, насипай, частуй!

Слуха: крає, насипає, частує, а як вліпила оченятка у ту, мовляв, ступачку, то й одвести не сила — на його тільки дивиться, його тільки бачить . . . А ступайка й не спогляне на безталанночку — упада коло Халка.

(Збіга міні на думку, з чого то береться часом, чим держиться та, мовляв, уподоба, чи любва? Давненько вже блукаю по божому світі, придивляюсь, прислухаю, а досі того не второпаю. Нехай би хилило чоловіка щось добре, розумне, щире, — так ні . . . Часом улюбить таку кралю, що, здається, маючи хоч кріпку тями, мусів би на сім миль від неї відбігти а вам чи міні, — любочко, рибочко, пташенятко . . . і орудує нами як віхтем отта пташка аж до сивої скорні . . .

Ми з Лавром Самодійчиком та з Данилом Черевком сидючи якомсь у Гершка в корчмі довгенько міркували, в чім тут сила — саме тоді Василь Чорняк повісився й славили, що бідолаху жінка з світу згладила — то Лавро й каже:

— Таки як покійничок, — хай над ним земля пером! — самі трохи завинили: не питаючи броду та сунулись у воду. Коли в мене на плечах не макітра, то в цьому ділі мушу я так ступати, як переходячи глибиню у позімку, памятаючи, що лід як шкло, а шурхнеш під лід, то сухого не витягти. Бачу як інші на леду обломилась, маю пересторогу, то, як то кажуть, — з чужого злого вчуся свого. Мушу роздивлятись, уха межі люде далеко пускати та раз у раз завертати до голови по розум. Боже борони хапатись — мушу повагом, з оглядом . . . То й оберу собі таку, що й добра й тиха, а до того й гарна, як ясочка . . . Так то воно буває, як на плечах голова, а не макітра.

Славно розказав Лавро, аж мило слухати, а в самого така ясочка, що як вигляне у вікно, то три дні собаки брешуть, та сердита, як рарах, та язиката, та уїдлива.

А Данило Черевок додає:

— Розважний чоловік з роду-б не повісився: коли вже так пішлося, що придбав собі верещуху, що проти тебе не мовчить, то навчи, щоб мовчала.

І Данило ніби до ладу розумкує: тільки як заверещить його жінка: долі! долі! він не відмагається, зараз присіда до долу, а вона його тоді за чуба . . . Бо Данило високий, як лугова тополя, а та занозячка така як вузлик, та й не хоче підскакувати, а хились, каже, щоб способно тебе відчухрати.

Оттак ми, розумаки, ставимось, як орли, а прийдеться до діла . . .

А що вже дівчата та молодиці, то бодай і не згадувати. Укохає собі якусь, мовляв, ступайку, — а бува сама і добра і прехороша, — і не надивиться, не налюбє. Нехай та ступайка що дня, що години серце їй крає, нехай раз-у-раз душу з неї виймає — байдуже! Хто його розбере, що то за попуст в Бога!

Ще чарочку, Микито! Частує та частує дядько Володько Халка.

Та вже довольний, дядьку, дякувати.

— Пивце нічого, добре . . . я на сему знаюся . . . бо сам трохи не пивоварник. Га! зварив би я пивце . . . тільки що треба багато заходу, та щоб повно побрязкачів у кишені . . . Ой, зварив би я пивце!

А Халко:

— То зваримо, дядьку!

— Таке пивце!

— То зваримо!

— З таким духом, що за девять миль чути!

— То зваримо!

І так бісеняті аж закипіло того пива варити.

— А побрязкачі? — пита дядько.

— Отсе знайшли чим турбоватись. Побрязкачі будуть . . . Побрязкачів до схочу . . .

Звісно дідкове кодло, як ті великі пани, не тур-

бується втратою, бо теж гроші не зароблені ручками та пучками, не кривавії, а ласкавії.

— Було і в мене тих побрязкачів до схочу, — зітха дядечко, — та, бач, чоловік я дуже добрий . . . Такий добрий, що аж сором: аби побачив людське безталаннє, або вбожество, то радий і сорочку з себе віддати. Отсе вчора бачу, сидить вбога людина, а до неї двойко тультяться, простяга руки: змилуйтеся! Будьте милосердні! То я зараз: «Ось небого!» та все чисто й віджалував . . . Я, щоб ти знав . . .

— То зваримо-ж пиво! — перехопля Хапко.

— Воно-б можна, та багато заходу.

— Прошу я вас, дядечку!

Нарешті дядечко ніби власкавився.

— Що маю з тобою робити! Нехай вже постараюсь тобі на втіху. Тільки умова така: моя майстерська праця, а твої гроші, бо казав вже я тобі, що вчора . . .

— Та добре, дядьку, добре . . .

— То згода?

— А згода, згода . . . Зараз і заходимось . . . еге?

— Ти, бачу, з вітрогонів, братіку. Хіба у такому ділі припада хапатись? Нехай хапається попівна заміж, а тут треба братись, добре розміркувавши.

— А чого маємо міркувати? — кипить Хапко. — Зараз усього накупимо тай заходимось варити. Ось, беріть гроші . . .

— Велике діло твої гроші! Пхе! — угинається дядько, ніби то він по самі вуха у грошах сидів, сидить і до віку сидітиме. — Сила не в твоїх грошах, а в майстерстві . . . Розумієш?

А Хапко:

— То бувайте здорові!

Та до дверей.

— Куди? Стій! Микито! Товаришу!

Та обіруч за Хапка.

— Хібаж я відмовляюся? Обібравсь грибом, то вже нікуди, як у кошик . . . Ну давай гроші . . . Давай

карбованець . . . Ні, два, та ще з копою . . . бо теперки за солод правлять, як за рідного батька . . . Давай ще три копи . . . та ще трохи . . . Міркуй, що солоду нам не аби якого . . . нам треба виборного . . . Дорогий, кат його не взяв, та нічого не вдіяти — як треба, то треба . . . Побіжу до знакового пивоварника, чи не позичить діжечки . . . Та хто його зна, чи позичить, бо жмикрут страшений . . . хіба злого йому в зуби?

— Як маємо позичати, то може лучче купимо, — каже Халко.

— А лучче . . . безпечніш . . . Давай на діжечку . . . Та підкидай і на пахоці, бо моє пиво з пахощами . . . І пахоці в мене не аби які, а з виборних найвиборнійші . . . Ще підкидай . . . дві копи . . . та ще копу . . . Сип, сип, — буде рештка, то принесу, а як забракує міні у крамниці, то вже не гаразд. Ге, скажуть, се мабуть шеляговий купило! Шкода й показувати йому виборного краму — йому і вибірки годяться . . . Ну, давай ще хоч карбованчика . . . як захожуватись, то захожуватись . . .

— Кумасю! (то вже до куми).

Кума тим часом стоїть та прислуха. Не в тямки, мабуть їй, яке з того кумова пива буде диво, а не озивається і не пита.

— Слухай, кумасю, ти міні гарненько усе опоряди . . . усе що треба . . . пильнуй, щоб рощини . . . чого очі в мене встромила? . . . не бачила, чи що?

— Та ні . . . та я зараз . . .

— Я швиденько подамся до Грека по пахоці, а ти, Микито, бери в куми синю торбинку та поспішайся за мною. От тут у заулочку по правім боці на ріжку той Грек крамарує . . . Та не барись, бо я дождатиму, а міні пильно . . . ще маємо того солоду запопасти.

Та у двері, тай нема його.

Халко до куми:

— Дасте синю торбинку?

— Синю торбинку? Якаж то синя? Не здумаю . . . шукатиму . . . зараз знайду.

Метнулась шукати.

— Та не турбуйтеся, — спиня Хапко — йому аж пече бігти — обійдемося, купимо якусь.

І льотом стрепенув до Грека, що у заулочку ближенько, по правім боці, на ріжку нахоці продає.

Коли-ж ріжок не з правого, а з лівого боку, й не ближенько, і Грека на ріжку нема. Продає тут маківники якась огрядна молодиця у синій корсетці, завязана чорною хусткою з червоною габою. Непривітна. Напустила брови як пущик. Погляда з укуса.

— А тут мав бути Грек . . . деж той Грек? — пита Хапко.

А молодиця як у дзвін:

— Якого тобі Грека? Вирла як у теляті, а не бачуть . . . сліпі, чи що? . . .

Хапко зараз маком розсипався.

— Я, крамарочко, хотів спитати . . . Може ви мене направите, де той Грек, що німецькі пахоці продає?

— Отсе заробиш ти в мене німецького пахоща, та ще потиск на придаток! Бач, викрутень! З третьої, мабуть, гіллі зірвався!

Та як задзвонить:

— Десятнику Овдію! десятнику Овдію!

Хапко дременує далі.

Надибав ще ріжок, от і другий, пятий — кат ма Грека. Мало не все місто вибігав та вишукав. Хоч ніжки бісячі, а гудуть.

— А може він все покупив та й до куми подався і там вже орудує?

Потер-потер ніжки і мерщій до куминої хати.

— Нема?

— Ще нема, — одказує кума, — сідайте, відпочиньте, поки надійде. Втомились, аж задихались. От свіжа водичка . . .

Напивсь Халко свіжої водички тай пита:

— А деж той Грек, що його не знайти?

Спахнула як искра:

— Який Грек?

— Що недалечко, казав дядько, на ріжку пахощі продає?

— Не знаю . . . я, бачте, пахощів не купую, то деж міні і знати . . .

А сама наче провинила.

— Кудою-ж той кум подався? де його шукати? — аж википає Халко.

— Може й хутенько надійде . . .

— Отсе щоб я його дожидавав, та виглядав.

— Не звикли? — всміхнулась.

Та так то вже смутненько . . . От як той, що вже добре навчився і дождати і виглядати — добре зна, що то переплакані ночі та перемучені дні й вже відколи їх не вилічує.

— Тай звикати не хочу! Пійду знов шукати! Казав зараз варити, а коли ще то буде! От лихо! От напасть! От безгловля!

І так бісеняті того пива варити, та зараз та притьмом . . . аж казиться . . .

Нащо воно йому? До чого?

Та що бісення, — нехай собі дідькове насінне й казиться — лихо, як хрещеному таке заподіється. Хіба-ж не лучається, що ніби й розумний і розважний зразу наче збожеволіє — пропада за якою небудь дурницею, що вона йому ні до чого — й гонить за нею, наче його з мосту пхнуто . . .

Та вже признаюсь за себе.

Торік повертавсь я з Деркачівського ярмарку і так міні тим разом пощастилося, що я і своє добре спродав, і купив, що міні треба, поцінно. Правда, посварився був з Іваном Лемішкою, та сварка та не зашкодила, бо не дурно кажуть: не бити кума, не пити пива . . . Так

от, повертаюсь з того ярмарку, поганяю по рівному і наче в колисці роскошю. Дрімаючи доколисався до Лучок, а в Лучках собаки кляті — мухи не пропустять й умерляка піднімуть — мусів прокинутись. А тут як раз на дорозі два півні деруться аж пірря летить і рябий посіда червоного. І чогось міні той рябий у воко впав: куплю його! Нехай у нас у дворі рябі півні кукурікають. А тут вибіга молодиця, хана того рябого. Я до молодиці: «продай міні того півня, молодице!» Не хоче — звісно жінка то й нарівниця . . . Я, не вам хвалячись, як почув, що не продасть, то трохи не взридав . . . Продай, хрінова дочко! Не продам-не продам-не продам! Як зацокотала, як засвічотала, заверещала, світе мій! Таку збила бучу, що сусіди позбігалися . . у гук, у крик . . . А тут собаки ті кляті, як не розірвуться, гавкають . . . Я ніби трохи схаменувсь: будь ти неладна, дармосварко! Погнав воли . . . Приїхав до дому, а в дома гості, та ще милі гості — давній мій приятель Корній Чубатенький. Розказую йому як за рябого півня з лучковською молодицею посварився. Сміється Корній, сміється й жінка. Було, мабуть, у головці, каже . . .

Сміюсь і я, а про те не йде міні з думки той півень! Треба міні того півня . . . Так треба, як дихати . . . Випроважаючи Корнія, хвалюся йому: а я таки того півня, хвалюсь, добуду. А навіщо тобі той півень здався? пита Корній (Той Корній такий, що хоч чуприна трохи й куриться, а річ розсудлива). — Як би земля, або віл, або кінь — нехай кабанець, а то півень! Начхай на того півня, друже! — Я за таку раду дибки — наче хто мене в серце списом проняв. Як то? — гримаю. І посварився б добре, та той Корній такий догодливий в Бога чоловік, що скажіть йому: а я тобі, Корнію, голову одітну! то він трохи повідмогається й погодиться: одітни, друже! Зараз він мене втихомирив: коли вже так тобі приступило, друже, то добувай того півня. Після нас не буде нас . . . уживаймо, що мога . . .

— Добуду півня! — хвалюсь жінці.

А жінка свариться: отсе розносивсь з тим півнем, як з писаною торобою.

— Таки добуду! — наполягаю.

— І добувай, а поки що лягай спати!

Тим словом трохи мене не вмертвила . . . Спати? — кажу, — спати?

Проте ліг спати.

Що-ж ви думаєте? Аби заплющив очі — вражий півень як живий — тільки не дзюбне! Прокинусь — в уха кукурікає.

Чи спав, чи не спав, у досвіта скочив на конячку та посмиком у Лучки . . .

Ранок свіженький та росистий, вітрець повівний.

Ніби трохи мене відпустило . . . чи не повернуть до дому? Тим часом таки простую до лучковської корчми.

А в корчмі бондар Назар Попелуха пє горілочку і перекоряється з Гершком за якісь обручі на діжку. Побачив мене: га! слихом слихати, видом видати! Здорові були, дядьку! А будемо воювати? сміється. І той ластатий дурисвіт Гершко сміється. — А чого міні з тобою воювати? — питаю. Та не зо мною, а з Варкою Бандурихою — рябого півня забули? А тут Гершко дзиг-дзиг, дзигує: ну, ну, послухайте ви моєї доброї ради, постановіть йому (Назарку то) квартиру, то він вам того півня добуде. Як то? — питаю. — Бо він таке слово має, сміється ластатий. — Добудеш? — питаю Назарка. — А добуду. — впевняє, станови квартиру. — Матиму в руці півня, кажу, то й поставлю.

Бере шалку: то ходім до Варки.

Пішли до Варки . . . Іду і так вже міні в серці, згадуючи, як образила мене та катова дочка, так вже, що аж руки чешуться . . . А до того не дуже то і вповаю, чи згодиться вона, чи знов зібе бучу . . .

Уступаємо в хату . . .

То я аж вжахнувся: не та баба, не та Варка.

Вона, так її не взяв, препишна молодиця, гладка така, що й миш не одержиться, смуглява, румяна як про-

мінь вечерній, очі огневі, та тільки гордувата, чванькуватата — носочка й коцюбою не дістати — дивиться, наче зараз тебе зість не соливши, словами й січе і руба, ані приступити . . . а тут бачу таке лелечко — носок долі, очиці якомсь пригаслі, всміхається любесенько, голосок приятненький — хоч до якої пекучої рани її прикладати . . .

— Як вас Господь милує, Назаре? чи здоровенькі — вітає бондаря.

А бондар, хрінів син, до неї, як голуб до голубки.

Тоді вже згадав я, що той Назарко на цілу округу жіночий воркіт і такий на це діло здатний, що, не вам кажучи вранці вдовуленька слізеньками вмивається, згадуючи свого покійничка, а покивав та поморгав Назарко, та сплакана бідолачка того-ж таки вечора вже у червоний очіпок причепурилась.

— Ми с товаришем до вас, рибонько, за великим ділом притупали, — почина до неї прикочуватись Назарко. Пізнали мого товариша?

— А як же, пізнала.

І до мене приятненька!

Що-ж ви думаєте? У мет оборудовав діло Назарко. І півня продала і навіть торбинку на його позичила.

Їду до дому, везу півня . . . І не так то вже дуже радію . . . Чогось ніяково міні . . .

А що далі, то гірш надозолює міні те придбане добро, бо вража птиця без перестанку так стрепехається у торбинці що конячка наструнчує вуха. А ну, думаю, звяжу я його краще, бо та Варка, прислухаючи та приглядаючи свого залицяйку, кат-зна, як звязала.

Спинив конячку, витяг того невірною півня з торби, прибравсь міцніше притягнути мотузок, коли бісів півень, фурх! та у степ . . . будь воно тричі німцево! Я за ним . . . і крила, і ноги в його спутані, а нічого не вдію: підстрібує та підлетує, мов скажений. Спинюсь я, спиниться й він — роззявить дзьоба і визирається, наче

очі йому зараз вискочуть, аби я поворошивсь — він стріб далі у степ. Добре нагрів чуба, поки його злапав . . .

Привіз до дому, пустив у дворі. Жінка тільки в долоні сплеснула.

— Отсе, кажу, я таки докупився . . .

А сам раки печу, аж в очах зеленіє.

Бодай й не згадувати!

Так от побігло дурне бісення шукати того дядька Володька.

Відома річ, який у бісова кодла нюх і чух, а про те тільки на другий день вишукав жвавого дядька аж за сім миль від міста — у Хрещатках ярмаркує.

Ярмарок аж кипить. Вироюваються і гомонять люде, ржуть коні, реве бидло, риплять вози, гагакають гуси, цокотять перекушки, божаться Цигане, лаються Кацапи, шваргочуть Жиди . . . гвар, стук, гук, розгłos . . .

А в самому натовпі звивається дядько Володько, трусить якоюсь свитиною та вигукує: люде добрі! люде добрі! Отсе свитина над свитинами! Нова! Чудова! Коштує сім карбованців з копою, а віддаю за два! Таке лучилось! Поспішайтеся! Купуйте, не баріться! Два карбованця! Хіба се великі гроші? Два карбованця! Коштує девять! А вам за два! Нова! Чудова! Два карбованці!

— Дядько Володько! Дядько Володько! — гука Хапко.

Не дочека дядько. Хапко метнувся був у самий натовп, а народу що і києм не проторкнеш. Але, звісно, бісення скрізь пролізе — і вже Хапко коло дядька, колиж тут якийсь велетень хап бісення за галанці та як порожню макітру відкинув геть у бік на плечі двом добродіям. Добродії у крик, а баби коло їх у писк . . . А велетень до дядька Володька: га, таки застукав невірну ступайку!

А дядько Володько: Прохорець! Прохорець! друже! брате! (Еге, дума Хапко, се такий Прохорець!) та як ви-

гукне: ой, смерть моя! тай повис як неживий на Прохорцевих руках.

— Удає! — гукнув хтось з натовпу — я його знаю! шпаками годований!

— А я ось навчу, як удавати! — каже Прохорець.

А проте трохи ніби втихомирився й вже поклав дядька Володька на землю ошамненько.

Як його визволити? — дума Хапко.

В пеклі, щоб ви знали, як побратаються, то вже за побратима як за рідного батька, не те що в нас — при добрій годині побратим, а при лихій — мерщій за шапку, та бувай собі здоров, побратиме . . .

— А визволю!*)

*) Потім кінцева приписка: Хапко малоопытен, но талантлив. Черти ужасно много трудятся, придумывая сложные, а дядько быстро и совсем просто, наглостью: Диви ся у вічі та бреши, а свій упоминач занедбай, будь воно тричі німцево! У пятох постива. В отчетѣ начальству о лучшем способѣ обходитъ. Що се блищить, аж се хтось сего ранку проїхав, от кінських копит калюж . . .

(Друковано з книжки: Оповідання Марка Вовчка видані по смерті письменниці, Київ-Львів 1913.)

Зміст III тома.

	Сторона
Інститутка (Т. Г. Шевченку)	7— 54
Від себе не втечеш	57— 97
Ледащиця	101—118
Кармелюк. (П.-А.-Кн.)	121—150
Невільничка (Б.-А.-М.) :	153—165
Десять братів і десята сестриця Галя	169—215
Ведмідь	219—226
Чортова пригода. Казка. (Т. Г. Шевченку.)	229—243
Листи з Парижа:	
I. Життя в Парижі	247—249
II. Дівчина отруйниці	250—253
III. Лист з Парижа	253—274
Пройдисвіт	277—293
Гайдамаки	297—351
Дяк	355—404
Як Ханко солоду відрікся. (Казка)	407—434

LU

V9739L

509933

Vovchok, Marko (pseud.)
Твори Марка Вовчка.

[**Transliterated:** Tvori Marka Vovchka. [Red.
B. Lepkuy] v. 3

University of Toronto
Library

DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET

Acme Library Card Pocket
LOWE-MARTIN CO. LIMITED

